

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

М.Є. Жидко

ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.
СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2007

ББК [Ю.947+Х64]Я73

Основи юридичної психології. Судово-психологічна експертиза / М.Є. Жидко. - Навч. посібник. – Харків: Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2007. – 175 с.

Розглянуто питання формування судово-психологічного дискурсу, загальні проблеми технології проведення судово-психологічної експертизи. Викладено основи психології девіантної поведінки і особливості кримінальної субкультури, види авітальної активності, а також проблеми психологічної експертизи терору і тероризму.

Для студентів при вивченні курсу «Юридична психологія», «Судово-психологічна експертиза», а також як додатковий матеріал при самостійній роботі над курсами «Психологія девіантної та делінквентної поведінки», «Соціологія», «Соціальна психологія», «Клінічна психологія».

Табл. 7. Бібліогр.: 54 назв

Рецензенти: д-р мед. наук, проф. Н.І. Стрельцова,
канд. психол. наук, доц. А.О. Церковний

© Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2007 р.

© Жидко М.Є., 2007

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1. Становлення судово-психологічного дискурсу.....	10
2. Загальні проблеми судово–психологічної експертизи.....	25
3. Основи психології девіантної поведінки.....	37
4. Соціально-психологічні особливості кримінальних субкультур.....	46
5. Психологія авітальної активності.....	70
5.1. Диференціація поняття «самогубство».....	71
5.2. Антрополого-соціологічні аспекти самогубства.....	73
5.3. Психологічні концепції самогубства.....	77
5.4. Види авітальної активності й мотиваційні суїцидальні/антисуїцидальні комплекси.....	81
6. Психологічна експертиза терору і тероризму.....	92
6.1. Генезис терору і тероризму.....	93
6.2. Визначення, сфери і чинники терору.....	117
6.3. Особливості особистості терористів.....	124
6.4. Психологічні особливості терористичної групи.....	136
6.5. Гендерні аспекти тероризму.....	138
6.6. Психологічні аспекти антитерористичної боротьби.....	150
6.7. Міфологія страху тероризму.....	167
Бібліографічний список.....	172

...Чем больше я слушал все эти показания свидетелей, аргументы прокуроров и адвокатов, все эти оправдания обвиняемых, тем меньше во мне оставалось уверенности в чьей-либо правоте. Стало вдруг казаться, что на самом деле никакой стены между нашими реальностями нет. А если есть, то что-нибудь вроде сёдзи: ткни пальцем – сразу в тот мир провалишься. Как будто в каждом из нас по ту сторону что-то скрывается, просто мы этого обычно не замечаем... Но только я начал так думать – все сразу стало выглядеть по-другому. Вся эта система суда представилась мне каким-то странной формы животным... чем-то вроде осьминога. Исполинского осьминога, который обитает глубоко на дне моря. Много тысяч лет он все ползет куда-то в темной морской пучине, перебирая щупальцами... И вот, слушая заседания суда, я постоянно представлял себе это животное. Иногда оно принимает форму Государства, иногда форму Закона. А иногда – форму чего-то совершенно ужасного и непотребного. Милю за милей ползет вперед, отращая все новые и новые щупальца. И никто на свете не может его убить. Слишком оно всесильно, и слишком глубоко живет. И где у него сердце, никому не известно. Каждый раз, когда я его представлял, меня охватывал ужас. Ужас и отчаяние. Потому что убежать от него невозможно. Оно даже не различает, что ты – это ты, а я – это я. Вообще об этом не думает. Какие бы люди перед ним ни предстали – они тут же теряют лица и имена. Для него мы все – только числа. Порядковые номера...

Х. Мураками

Что касается моих информаторов, то, уверяю Вас, это очень честные и скромные люди, которые выполняют свои обязанности аккуратно и не имеют намерения оскорбить кого-либо. Эти люди многократно проверены нами на деле...

Из личной, совершенно секретной, переписки Верховного главнокомандующего СССР И.В. Сталина с президентом США г-ном Ф. Рузвельтом

Вы всегда были горячим проповедником той теории, что по отрезанию головы жизнь в человеке прекращается, он превращается в золу и уходит в небытие. Мне приятно сообщить вам, в присутствии своих гостей, хотя они и служат доказательством совсем другой теории, что ваша теория и солидна и остроумна. Впрочем, ведь все теории стоят одна другой. Есть среди них и такая, согласно которой каждому будет дано по его вере. Да сбудется же это! Вы уходите в небытие, а мне радостно будет из чаши, в которую вы превращаетесь, выпить за бытие.

М.А. Булгаков

Вечность, быть может, - опаснейший из мятежников.

Б. Пастернак

*Присвячується тим,
хто чесно виконує свій обов'язок
у смутний час*

ВСТУП

*Пусть ветер крепчает, а нам – трын-трава:
Что зной, что январская вьюга.
По свету гуляет большая братва,
Постреливая друг друга.
И все – до балды, теснее ряды,
Считай, что еще мгновенье -
И численность нашей российской братвы
Сравнится с мужским населением.
Кто козыря купит – победа в руках,
А кто не купил – пусть пасует.
Большая братва заседает в верхах,
Помельче братва голосует.
Братва кирпичом постригает ботву
И, чести своей не роняя,
Братва в милицейских погонах братву
От той же братвы охраняет.*

А. Макаревич

*Давай за них, давай за вас,
И за Сибирь, и за Кавказ,
За свет далеких городов
И за друзей, и за любовь.
Давай за вас, давай за нас,
И за десант и за спецназ,
За боевые ордена,
Давай поднимем, старина!*

«Любэ»

Більшість робіт у гуманітарній сфері, які пишуться не формально, а, що називається, «від душі», завжди є деякою відповіддю автора на зовнішній або внутрішній «виклик» - спробою за допомогою наукового методу вирішити те, що якимсь чином дуже сильно хвилює особисто, і донести осмислення цього рішення іншим так само зацікавленим людям. Вже закінчуючи правку чернетки, я раптом зрозумів, що ця робота стала для мене відповіддю на цілу серію викликів. Перш за все, це «чіпляюче» ще з підліткового віку запитання, найбільш чітко сформульоване героями телефільму «Место встречи изменить нельзя», - що ж все-таки може перемагати злочинність: страх покарання, урівноваження силою «добра з кулаками» або все-таки здатність людей, об'єднавшись разом, перемагати в собі і в суспільстві зляканий деструктивний початок?¹ Природно автор

¹ Наведемо цей фрагмент тексту з роману «Ера Милосердия»: «- ...Вашей твердости, ума и храбрости - мало, - говорил Михал Михалыч, когда я вернулся в комнату и, сделав небольшой зигзаг, попал на свой стул.

- А что же еще нужно? - щурился Жеглов.

- Нужно время и общественные перемены...

- Какие же это перемены вам нужны? - подозрительно спрашивал Жеглов.

не претендує на єдино вірну і повну відповідь; даний посібник є способом викладу і аргументування суб'єктивної позиції, сформованої у тому числі і досвідом роботи як судово-психологічного експерта з різноманітних кримінальних справ.

На жаль, всім нам сьогодні доводиться жити в самий несприятливий, на думку стародавніх китайців, час – час змін. Насильство і жорстокість перетворюються на природний фон нашого життя, злочинці і кримінальний спосіб життя стають головними об'єктами масової культури, первісна логіка «справедливості» - майже легітимним засобом вирішення проблем, починаючи від побутового і закінчуючи політичним рівнем. Такі трансформації не тільки змінюють поняття й критерії оцінки «норми» в

- Мы пережили самую страшную в человеческой истории войну, и понадобятся годы, а может быть, десятилетия, чтобы залечить, изгладить ее материальные и моральные последствия...

- Например? - уже стоял перед Михал Михалычем Жеглов.

- Нужно выстроить заново целые города, восстановить сельское хозяйство - раз. Заводы на войну работали, а теперь надо людей одеть, обувь - два. Жилища нужны, очаги, так сказать, тогда можно будет с беспризорностью детской покончить. Всем дать работу интересную, по душе - три и четыре. Вот только таким, естественным путем искоренится преступность. Почвы не будет...

- А нам?..

- А вам тогда останутся не тысячи преступников, а единицы. Рецидивисты, так сказать...

- Когда же это все произойдет, по-вашему? Через двадцать лет? Через тридцать? - сердито рубил ладонью воздух Жеглов, а сам он в моих глазах слоился, будто был слеплен из табачного дыма.

- Может быть... - разводил черепашьими лапами Михал Михалыч.

- Дулю! - кричал Жеглов, показывая два жестких суставчатых кукиша. - Нам некогда ждать, бандюги нынче честным людям житья не дают!

- Я и не предлагаю ждать, - пожимал круглыми плечами Михал Михалыч. - Я хотел только сказать, что, по моему глубокому убеждению, в нашей стране окончательная победа над преступностью будет одержана не карательными органами, а естественным ходом нашей жизни, ее экономическим развитием. А главное - моралью нашего общества, милосердием и гуманизмом наших людей...

- Милосердие - это поповское слово, - упрямо мотал головой Жеглов.

Меня раскачивало на стуле из стороны в сторону, я просто засыпал сидя, и мне хотелось сказать, что решающее слово в борьбе с бандитами принадлежит нам, то есть карательным органам, но язык меня не слушался, и я только поворачивал все время голову справа налево, как китайский болванчик, выслушивая сначала одного, потом другого.

- Ошибаетесь, дорогой юноша, - говорил Михал Михалыч. - Милосердие не поповский инструмент, а та форма взаимоотношений, к которой мы все стремимся...

- Точно! - язвил Жеглов. - "Черная кошка" помилосердствует... Да и мы, попадись она нам...

Я перебрался на диван, и сквозь наплывающую дрему накатывали на меня резкие выкрики Жеглова и журчащий тихий говор Михал Михалыча:

- ...У одного африканского племени отличная от нашей система летосчисления.

По их календарю сейчас на земле - Эра Милосердия. И кто знает, может быть, именно они правы и сейчас в бедности, крови и насилии занимается у нас радостная заря великой человеческой эпохи - Эры Милосердия, в расцвете которой мы все сможем искренне ощутить себя друзьями, товарищами и братьями...».

юридичній психології, але і вимагають виходу за звичні для вітчизняної юридичної психології рамки². Це стає особливо актуальним у зв'язку з тим, що збільшується число найрізноманітніших психологічних експертиз, що призначаються, збільшується кількість їх видів, ускладнюються критерії клініко-психологічної оцінки психічної діяльності підекспертних осіб, що пов'язано зі зміною кримінального, карно-процесуального, цивільного та цивільно-процесуального законодавства в Україні. Відчувається гострий брак висококваліфікованих психологічних кадрів, які мають спеціальну підготовку, не тільки в судовій сфері, але і в структурах, що займаються профілактикою суспільно небезпечних дій психічно хворих, розробкою принципів лікування в судовій психіатрії, терапією хворих на наркоманію і алкоголізм, невідкладною допомогою при надзвичайних ситуаціях, профілактикою психічних розладів і реабілітацією потерпілих при техногенних аваріях і катастрофах і т.п.

Тим часом на сьогоднішній день можна констатувати недолік на всьому пострадянському просторі як в цілому літератури з юридичної психології (і, тим більше, з питань судово-психологічної експертизи), так і з окремих, самих актуальних сьогодні, проблем (клонування, тероризм і т.п.). Багато в чому це пов'язано з тим, що вивчення питань психологічної структури і динаміки, механізмів і мотивації суспільно небезпечних дій тривалий час було винятково прерогативою судової психіатрії, що сповідала більшою мірою біологічний підхід. Автори нечисленних робіт в області вивчення особистості злочинця і психологічних механізмів злочинної поведінки, виконаних кримінологами, як не парадоксально, також прагнули уникати розгляду тих проблем, розробка яких могла б послужити приводом для докору в психологізаторстві, неоломброзіанстві. В результаті тільки в останні 20-30 років почала формуватися вітчизняна юридична психологія.

Посібник не передбачає дублювання фундаментальних робіт таких авторів, як Ю.М. Антонян, С.В. Бородін, В.В. Гульдман, А.О.Ткаченко [1,2,3], та чудового курсу лекцій «Медицинская и судебная психология», що видано під редакцією Т.Б. Дмитрієвої і Ф.С. Сафуанова [19]. Він призначений для самостійної роботи з цілого ряду дисциплін, що вивчаються на різних курсах. На думку автора, це означає, що посібник не тільки має містити в собі додатковий (але зовсім не другорядний) матеріал, що розширює уявлення студента про те чи інше питання, але, в першу чергу, служити деяким стимулом (і навіть – провокацією) для його інтелектуальної діяльності. Композиційно робота побудована так, що містить розділи, присвячені найактуальнішим і мало розробленим у вітчизняній спеціальній літературі питанням судово-психологічної експертизи. Крім того, в посібнику з'єднується матеріал, що призначався спочатку для різноцільових аудиторій (студенти, медики, офіцери і солдати спеціальних під-

² Весною 2006 р. мене запросили як експерта на телевізійне ток-шоу «Родительское собрание», присвячене темі смертної кари. Одним із найсильніших вражень виявилася витончена раціональність і незрозуміла жорстокість, з якою переважно молода аудиторія, що сиділа на трибунах прихильників смертної кари, в день, коли декілька тисяч років тому натовп розпинав Ісуса, вимагала відміни мораторію на смертну кару і розширення поля її застосування.

розділів і т.п.). Ці причини визначають деяку стилістичну неоднорідність тексту³.

На титульний аркуш цієї роботи винесено одне прізвище. Але майже на кожній її сторінці звучать голоси тих, чиї імена – з різних причин – не можуть бути названими. Автор виражає їм свою щирю вдячність за те, що вони були в його житті. Бережи їх, Господь!

Крім того, автор вважає своїм приємним обов'язком подякувати таким людям:

- своїм рідним і близьким – за терпіння і розуміння, які вони виявили під час періоду «творчих мук»;

- легенді радянської психіатрії, беззмінному колезі з комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, професору, доктору медичних наук Наталії Іванівні Стрельцовій – за все, чому вона навчила;

- старшому науковому співробітнику Інституту стратегічних досліджень Чуніхіній Світлані Леонідівні – за підтримку «політичної грамотності»;

- співавтору, асистенту кафедри політології Георгію Георгійовичу Півню – за гарячі й плідні дискусії під час обговорення деяких спірних моментів тексту;

- доценту кафедри психології та педагогіки Харківського військового університету повітряних сил ім. І. Кожедуба, кандидату психологічних наук, підполковнику Широбокову Юрію Миколайовичу - за багаторічну дружбу й деякі надані матеріали;

- письменнику Олександрю Карловичу Золотько – за постійне інтелектуальне стимулювання найфантастичнішими детективними ідеями;

- заступнику директора табору «Ікар», завідувачу кафедрою культурології та українознавства, кандидату філософських наук, доценту Прилуцькій Аллі Євгенівні - за щедрю гостинність, без якої ця робота не була б написана так швидко;

- журналістам «7-го каналу», особисто В. Фоменку, які надавали можливість обговорення гострих проблем у форматі «прямих ефірів»;

- своїм студентам О. Бачерикову, О. Бородавко, А. Горецькій, М. Єременко, О. Козлову, О. Мачневу - за щирий інтерес та доброзичливу критику під час лекцій і семінарів, а також технічну допомогу при редагуванні тексту посібника.

І, звичайно ж, «заглядання в прірву» піднятих «низьких істин» було неможливим без любові. Хай ця книга стане виразом пошани і ніжності до жінки, яка була поруч зі мною цей рік.

Ця робота була найважчою зі всіх написаних мною дотепер. Підвести її підсумок хочеться словами Є. Гришковця: «Как только что-то ска-

³ Як пише А.В. Петровський: «Многие страницы истории психологической науки свидетельствуют о том, что долгие годы мы шаг за шагом уходили от исследования глубин и тайн душевной жизни человека, в океане человековедческих проблем не оказались в фарватере, который был проложен великими душевидцами Л.Н. Толстым, Ф.М. Достоевским, А.П. Чеховым, не использовали предоставляемые наукой возможности создать достоверный объективный образ субъективного мира людей, а следовательно, соединить с творческим прозрением художников область точного и строгого видения ученого».

жешь, тут же чувствуешь, как то, что ты не сказал, начинает давить на тебя. Все, что уже не смог сказать, то есть забыл или не захотел. Давит все то, что пока не могу сказать, из-за того, что еще не сформулировал, или недодумал, или боюсь... давит сильно. И получается, что лучшее из того, что удастся сказать, говорится о том, что не произнесено».

Харків – Рибаче - Харків

1. СТАНОВЛЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

*Матросы продали винт
Эскимосам за бочку вина,
И судья со священником спорят всю ночь,
Выясняя, чья в этом вина.
И судья говорит, что все дело в законе,
А священник – все дело в любви.
Но при свете молний становится ясно –
У каждого руки в крови.
Но никто не хочет и думать о том,
Куда «Титаник» плывет.
Никто не хочет и думать о том,
Пока, пока «Титаник» плывет.*

«Наутілус Помпіліус»

*Апостол Павел, апостол Фома,
Спорили друг с другом – что такое тюрьма?
Один был снаружи, другой был внутри.
Победила дружба: их распяли обоих –
Слишком много любви.*

Б. Гребенщиков

Практика судово-психологічної експертизи існує в безумовно структурованому і функціонуючому за специфічними законами мовнозмістовному полі – полі судово-психологічного дискурсу⁴. Він сформувався в складному перетині декількох інших дискурсів, тому має відмітні риси, зрозуміти які неможливо без розгляду його генезу.

Перші ідеї про необхідність урахування психологічної природи людської поведінки при винесенні вироку були висловлені Сократом у вигляді тез про необхідність збігу і невіддільності один від одного справедливості, розумності й законності.

Платон у своїх роботах підкреслював, що закон має відповідати потребам суспільства, а організація суспільства повинна бути здійснена відповідно до здібностей членів суспільства. Справедливість, згідно з Платоном, полягає в тому, щоб кожний прошарок займався своєю справою і знаходився в ієрархічній супідрядності, а закон був основним засобом вдосконалення людини. Арістотель писав, що люди схильні до відчуттів, а закон — це урівноважений розум. Ці ідеї Сократа, Платона і Арістотеля вирішально вплинули на подальший розвиток європейського правового світогляду в плані розуміння права як мірила справедливості й рівності [18].

Проте в епоху раннього середньовіччя ці ідеї піддалися критиці, оскільки державна регламентація охопила всю громадську життєдіяль-

⁴ Дискурс є об'єктом міждисциплінарного вивчення. Крім теоретичної лінгвістики з дослідженням дискурсу пов'язані такі науки і дослідницькі напрями, як комп'ютерна лінгвістика і штучний інтелект, психологія, філософія і логіка, соціологія, антропологія і етнологія, літературознавство, семіотика, історіографія, теологія, юриспруденція, педагогіка, теорія і практика перекладу, політологія і ін. Кожна із цих дисциплін підходить до вивчення дискурсу по-своєму, тому чіткого і загальнови-значеного визначення не існує.

ність членів суспільства. Правом стала іменуватися система державно-нормативних обмежень людської поведінки. В управлінні суспільством запанував принцип: «Все, що не дозволено, — заборонено». Правові норми стали розумітися як норми заборонні, а задачі правосуддя стали трактуватися із звинувачувальним ухилом.

У кримінальному праві до кінця XVIII ст. існувала *практика легального доказу*, який розглядався як деяка ієрархія самих різних доказів, що врівноважують один одного і з боку якості, і з боку кількості. Як пише М. Фуко, «тогда существовали совершенные и несовершенные доказательства, целые и частичные доказательства, полные доказательства и полудоказательства, а также показатели и обстоятельства. И все эти элементы сочетались, дополняли друг друга в целях сбора определенного числа улик, которое закон, а вернее сказать - обычай, устанавливал в качестве необходимого минимума, допускающего осуждение. С этого момента, исходя из этой арифметики, этой калькуляции доказательств, суд и должен был выносить свое решение. В решении этом он был до некоторой степени связан этой арифметикой улик» [48, с. 27]. Відповідно покарання також визначалося пропорційно сумарному числу доказів. «Недостаточно было изложить – нужно было сформулировать всеобщее, полное и совершенное доказательство, чтобы назначить наказание. Однако классическое правило утверждало: если сумма не достигает этого минимального числа улик, исходя из которого можно применять полную и безоговорочную кару, если эта сумма остается в некотором смысле незаконченной, если, проще говоря, налицо три четверти доказательства, но целиком его нет, это тем не менее не означает, что наказывать не надо. Трем четвертям доказательства соответствует три четверти наказания; полудоказательству – полунаказание. Словом, попавший под подозрение не останется безнаказанным» [48, с. 27]. У рамках цієї практики експертний дискурс характеризувався трьома особливостями: 1) владою над життям і смертю (через непрямий вплив на суд); 2) правом на істину (оскільки це дискурс наукового рангу, сформульований тільки кваліфікованими людьми усередині наукового інституту) та 3) продукуванням критики й іронії своєю недосконалістю (що можна, наприклад, знайти в роботах Вольтера).

У кінці XVIII ст. практиці легального доказу протиставлено *принцип внутрішнього переконання*, який по суті дозволяє засуджувати без жодних доказів⁵. Його відмітні характеристики полягали в такому: 1) суддя

⁵ Найважливіша причина переходу – зміни в економіці каральної влади. В класичному праві всякий злочин розглядався не тільки як індивідуальний збиток, але і як бунт проти законів володаря, а отже, проти самого володаря. У зв'язку з цим покарання було не просто відшкодуванням втрат або захистом фундаментальних прав і інтересів суспільства; воно було помстою володаря, персональним переслідуванням з його сторони, що має певний дисбаланс. «Избыточность наказания должна была соответствовать избыточности преступления и еще превышать ее». Страта була формою ритуального змагання із злочинцем, яке мало закінчуватися відновленням повноти влади (що пояснює її особливу жорстокість). У своїй структурі вона мала містити такі елементи: 1) страхання, що повторювало собою вигляд злочину (хай навіть у символічній формі); 2) володар, який з'являвся як не-

має приступати до засудження, лише прийшовши до внутрішнього переконання у винності, а не просто за наявності підозр (закон «все або нічого»); 2) слід брати до уваги не тільки певні, визнані законом докази, але будь-які, лише б вони були переконливими (тобто в них міг «уверить разум, восприимчивый к истине»); 3) критерієм, на підставі якого доказ визнається встановленим, є не канонічний перелік вагомих доказів, а переконаність – переконаність якогось неупередженого суб'єкта. Як свого роду противага цьому принципу виникає *принцип пом'якшувальних обставин*, в основі якого зовсім не лежало прагнення полегшити покарання, а, навпаки, який був покликаний перешкодити виправдувальним вирокам. «Когда присяжные оказывались перед необходимостью принять решение о чьей-либо виновности, виновности, в пользу которой свидетельствовало множество доказательств, однако полной уверенности не было, тогда применялся принцип смягчающих обстоятельств и выносилась слегка или значительно меньшее наказание, чем это предусматривал закон. Тем самым тяжесть наказания стала отражением допущения, степени допущения» [48, 30]. Ще однією противагою стало додання деяким доказам (рапортам і свідченням свідків співробітників правоохоронних органів, висновкам експертів і т.п.) великих доказових повноважень.

Саме на цьому фоні виникає специфічний кримінально-психіатричний дискурс. Його загальною особливістю є те, що він пов'язаний з деякими подвоєннями – примусовим синтезом, що забезпечує трансмісію влади і нескінченний зсув її ефектів. Так, по-перше, психіатрична (а пізніше – і судово-психологічна) експертиза дозволяє подвоїти правопорушення, що кваліфікується законом, цілим рядом інших, відмітних від правопорушення речей (наприклад, манери поведінки, спосіб життя і т.п.), які з'являються як причина і мотив правопорушення. М. Фуко пише про вживання в судових текстах психологічної лексики: «Но какую функцию выполняет эта совокупность понятий или эти две серии понятий? Прежде всего они тавтологически повторяют правонарушение, тем самым описывая и конституируя его как индивидуальную особенность. Экспертиза позволяет совершить переход от поступка к поведению, от преступления к образу жизни и представит образ жизни как нечто тождественное самому преступлению, только, так сказать, обобщенно выраженное в поведении индивида. Еще одной функцией этих серий понятий выступает сдвиг уровня реальности правонарушения: ведь эти формы поведения не противоречат закону, так как никакой закон не запрещает иметь извращенную гордость, и не существует законных мер про-

вблаганний і непереможний; 3) загроза на адресу всіх майбутніх злочинів. У XVIII ст. був створений цілий ряд наукових і промислових технологій, у тому числі і технологія напруження ефектів влади, які зменшували витрати на її виконання й інтегрували це виконання в механізми виробництва. Структура каральної системи, що виникла в її рамках, характеризувалася такими елементами: 1) розвиток судово-поліцейського апарату тотального нагляду і покарання (на відміну від виборчого правосуддя минулого); 2) гласне і відкрите співвідношення злочину і покарання; 3) кара має бути справедливою в міру необхідності запобігання подальшим злочинам і не більше того. Мірою покарання виступала підстава злочину – його *раціональне значення*, принцип виникнення, повторення, наслідування йому інших.

тиводействия геростратизму. Но если эти формы поведения обходят не закон, тогда что? То, против чего они выступают, в сопоставлении с чем они обнаруживаются, есть оптимальный уровень развития: «психологическая незрелость», «слабо структурированная личность», «глубокое расстройство». А также критерий реальности: «недостаточная оценка реальности». А также моральные характеристики – скромность, верность. И, наконец, этические нормы. Одним словом, психиатрическая экспертиза позволяет сформировать этико–психологический дубликат преступления» [48, 37–38].

По-друге, завдяки кримінально–психіатричному дискурсу подвоюється винуватець злочину. Виникає ідея обґрунтування первинних ознак злочинності (найбільш яскраво реалізована згодом у теорії Ч. Ломброзо). «Включая преступление в один ряд с инфрауголовными и парапатологическими элементами, соотнося их друг с другом, эксперты окутывают виновника правонарушения своего рода облаком юридической неопределенности. Из его неправильности, неразумия и невезения, из его неисчерпаемых и бесконечных желаний складывается серия элементов, в отношении которых вопрос об ответственности уже или вообще не может быть поставлен, ибо в конечном счете субъект в рамках этих определений оказывается ответственным одновременно за все и за ничто. Это юридически неопределенная личность, от которой, следовательно, правосудие – согласно своим же законам и текстам – вынуждено отступить. Это уже не юридический субъект, которого судьи, присяжные видят перед собой: это объект – объект некоторой технологии, науки об исправлении, реадaptации, реабилитации или коррекции» [48, с.43].

По-третє, кримінально–психіатричний дискурс подвоює фігуру слідчого і судді, які тепер стають слідчим–лікарем і суддею–лікарем (а пізніше – слідчим–психологом і суддею–психологом). Експерт «дійсно совершает акт следствия, причем не на уровне юридической ответственности индивидов, а на уровне их реальной виновности. И наоборот, судья дублируется медиком. Ведь с того момента, когда судья действительно произносит свой приговор, то есть свое решение о наказании, не в отношении юридического субъекта правонарушения, предусмотренного законом, а в отношении индивида – носителя всех этих определенных черт характера, – с тех пор как он имеет дело с этой этико–моральной подкладкой юридического субъекта, – он, судья, наказывая, наказывает не преступление. Теперь он может превозносить, тешить или оправдывать себя – как вам угодно – тем, что облагает индивида рядом исправительных мер, мер реадaptации или реабилитации. Презренное ремесло наказания превращается, таким образом, в прекрасное дело исцеления. Этому–то превращению, наряду с прочим, и служит психиатрическая экспертиза» [48, с.45].

Якщо раніше медичний і судові дискурси взаємовключали один одного, то тепер між ними виникає гра, яку М. Фуко називає *грою подвійної кваліфікації*. На полі цієї гри виникає ціла область понять *збоченості* (до того не властивої обом дискурсам), що виступають посередниками між юридичними категоріями і медичними термінами, дозволяючи вводи-

ти медичні поняття в сферу судової влади, а юридичні поняття – навпаки, в сферу компетенції медицини. Крім того, гра подвійної кваліфікації розташовує злочин на своєрідному захисному континуумі, один полюс якого складає медична інстанція зцілення (терапевтичний полюс), а інший – кримінальні інституції (аж до смертної кари) – спокутний полюс.

Результатом такої гри виступає виникнення нової категорії – *ненормальні* та нової практики – *практики влади нормалізації*. «В лице експертизи мы имеем дело с практикой, относящейся к ненормальным, с практикой, которая вводит некоторую власть нормализации и стремится постепенно, за счет собственной силы, за счет производимых ей стыковок медицинского и судебного, модифицировать как судебную власть, так и медицинское знание и сложиться в качестве инстанции контроля над ненормальными. Именно в том, что экспертиза учреждает судебно–медицинский союз как инстанцию контроля не над преступлением и не над болезнью, а над ненормальностью, над ненормальным индивидом, она и является важной теоретической и одновременно политической проблемой» [48, с.65].

Генеалогія ненормального пов'язана з трьома основними аномальними фігурами, які існували в кінці XVIII – на початку XIX ст. Перша з них – *людський монстр*. Вона виникає в просторі, який можна визначити як юридично–біологічний: своїм існуванням монстр порушує не тільки закони суспільства, але і закони природи. «Кроме того, в этом пространстве монстр предстает как одновременно и крайнее, и крайне редкое явление. Он – предел, он – точка извращения закона, и в то же самое время он – исключение, обнаруживающееся лишь в крайних, именно крайних случаях. Скажем так: монстр есть сочетание невозможного и запрещенного» [48, с.80]⁶. Особливий інтерес для нашого розгляду становить категорія морального монстра. М. Фуко вважав, що першим видом морального монстра є політичний монстр, а конкретніше, бунтуючий революціонер і деспотичний правитель. «Ведь кто такой, в конце концов, преступник? Преступник – это тот, кто разрывает фундаментальный общественный договор, тот, кто нарушает договор время от времени, когда у него есть в этом потребность или желание, когда этого требует его интерес, когда в момент неистовства или ослепления он, вопреки простейшему разумному расчету, дает перевес своим интересам. Он – деспот временами, деспот вспышками, деспот по ослеплению, по прихоти, в моменты ярости – не так уж важно, как именно. Деспот, как таковой, в отличие от преступника, предписывает превосходство своего интереса и

⁶ У римському праві, яке служить фоном всієї проблематики монстра, ретельно розрізнялися дві категорії: 1) вродливості, каліцтва, дефектності (*portentum* або *ostentum*) і 2) монстр. З часів Середньовіччя і до XVIII ст. монстром називався будь-який гібрид: гібрид тваринного і людського царств (наприклад, людина з головою бика); гібрид двох видів (вівцеголова свиня); гібрид двох індивідів (сіамські близнята, у яких дві голови і один тулуб); гібрид двох статей (гермафродит); гібрид життя і смерті (зародок, що з'явився на світ з нежиттєздатною морфологією, але все–таки прожив декілька хвилин або днів); гібрид форм (той, у кого немає ні рук, ні ніг). Виродок теж зневажає собою природний порядок, але потворності є місце усередині цивільного або канонічного права.

своей воли, отдает им постоянное преимущество. Деспот является преступником по своему статусу, тогда как преступник – деспот волей случая» [48, с.121]. Звідси виникають і дві ключові теми, властиві буржуазній думці і політиці, – кровозмішення королів і канібалізм жебраків.

Друга фігура – *поправний індивід*. Його референтне поле вужче, ніж у монстра: це сім'я в регламенті її внутрішньої влади або в її економічному розпорядку, або у взаємостосунках із соціальними інститутами. «Исправимый индивид возникает в той игре, в том конфликте, в той опорной системе, которая существует между семьей и школой, мастерской, улицей, кварталом, церковным приходом, полицией и т.п.» [48, с.82]. Частота розповсюдження поправного індивіда настільки вище, ніж у монстра, що він стає цілком звичайним явищем. У зв'язку з цим його стає важко визначити (оскільки він зовсім поряд із правилом) і виправити (оскільки з ним не справляються внутрішньо– і зовнішньосімейні поправні заходи, необхідно придумати спеціальну технологію корекції).

І, нарешті, третя фігура – *мастурбатор*. Поле його виникнення – сім'я. Він постає як універсальний індивід, який в той же час є закритим для обміркування (точно так, як мастурбація – загальний секрет, що розділяється всіма, але яким, проте ж, ніхто ні з ким не ділиться).

Для розуміння феномена ненормальності необхідно врахувати ще і внутрішню логіку розвитку психіатрії як науки. Якщо ми звернемося до її історії, то побачимо, що до початку ХІХ ст. психіатрія не була спеціалізованою галуззю медичного знання, а галуззю суспільної гігієни, що захищає від всіляких небезпек, з якими суспільство може зіткнутися внаслідок хвороби або всього того, що може бути прямо або побічно пов'язаним з хворобою. «Дабы самой сделаться научным институтом, то есть основательным и подкрепленным медицинским знанием, ей потребовалось совершить две одновременные кодировки. В самом деле, с одной стороны, надо было определить безумие как болезнь, патологизировать присущие ему расстройства, заблуждения, иллюзии; провести ряд исследований (по симптоматологии, нозографии, прогнозированию, наблюдению, клиническому досье и т.д.), способных навести мосты от этой общественной гигиены, или социальной профилактики, которую психиатрия должна была обеспечивать, к медицинскому знанию – и тем самым позволить этой защитной системе функционировать как медицинское знание. Но, с другой стороны, необходима была, причем в паре с первой, и другая кодировка. Одновременно надо было определить безумие как опасность, то есть представить безумие как источник ряда опасностей, как по самой сути своей источник угроз, а психиатрию тем самым – как знание о ментальных болезнях, способное действительно работать в качестве общественной гигиены» [48, с.149]. Тому розвиток психіатричного знання відбувається в двох напрямках: 1) побудова нового аналізу безумства як прояви соціальної небезпеки і 2) пошук у соціальних процесах зачатків безумства, особливо там, де ніхто інший не здатний розпізнати цю небезпеку.

Поняття «*інстинкт*» проникає з біологічного знання в медицину і юриспруденцію, замінюючи собою поняття «марення» і «божевілля», які були конституючими у вченнях про безумство і практики поведінки з

ним до початку XIX ст. Разом із ним приходять і нові пояснювальні схеми – потяги, імпульси, нав'язливі стани, істерія як безумство без марення і помилок, епілепсія як просте звільнення автоматизмів і т.ін. Зрештою це приведе до того, що психіатрія цього століття створить дві могутні технології, одна з яких різко загальмує її розвиток, а інша, навпаки, різко підштовхне вперед. «С одной стороны, это евгеническая технология вкупе с проблемой наследственности, очищения расы и коррекции путем этого очищения инстинктивной системы людей. Технология инстинкта – вот что такое евгеника от ее основателей до Гитлера. С другой стороны, на противоположном полюсе мы видим другую великую технологию работы с инстинктами, другое орудие, предложенное одновременно, с очень показательной синхронностью, другую технологию коррекции и нормализации технологии инстинктов: психоанализ. Евгеника и психоанализ – это две мощные технологии, выработанные в конце XIX в. ради того, чтобы позволить психиатрии совладать с миром инстинктов» [48, с.166].

З моменту «перевідкриття» інстинкту симптомом душевної хвороби стає, по-перше, відхилення поведінки від деяких норм порядку (адміністративного, сімейного, соціально-політичного)⁷ і, по-друге, розташування цих відхилень на осі «довільне–мимовільне». «Когда отклонение и степень автоматизма минимальны, т.е. когда поведение сообразно и сознательно, перед нами, в общем, душевное здоровье. Когда, наоборот, от-

⁷ М. Фуко пов'язує інтерес до норм порядку з трьома запитами, висунутими до психіатрії з боку адміністрації, сім'ї та політики. З боку адміністративного режиму це законодавче регулювання примусового лікування: психіатрія включається в нього як функція, правильність такого рішення адміністрації, що обгрунтовує і підтверджує. Тому «психиатрический анализ, исследование, разметка смещаются от мыслей больного к его поступкам, от того, что он может, способен понять, к тому, что он может совершить, от того, что он может сознательно пожелать, к тому, что может невольно сказаться в его поведении». З боку сім'ї – прохання оцінити ступінь небезпеки хворого для найближчого оточення. «Отношение родителей и детей, отношение братьев и сестер, отношения мужа и жены с их внутренними вариациями – вот что становится теперь областью изучения, предметом решения, местом вмешательства психиатрии... Психиатр становится семейным врачом сразу в двух смыслах этого выражения: он – врач, в котором нуждается семья и который получает статус врача по воле семьи, но также он – врач, предметом заботы которого является нечто, происходящее внутри семьи». З боку політики – знаходження чергового дискримінанта індивідів, груп, ідеологій й історичних процесів. Після англійської революції XVII ст. таким дискримінантом став політико-юридичний критерій (які режими добрі? які режими в історії гідні визнання, в яких режимах ми можемо впізнати себе? що в сучасних режимах є невірним?). Велика французька революція XVIII ст. зробила дискримінантом історію як таку (що слід зберегти з революційних звершень? що слід перевизначити з минулого?). Після хвилі республіканських, демократичних, націоналістичних і соціалістичних революцій кінця XVIII ст. дискримінантом стала психіатрія (або психологія в широкому значенні) – що з політичних рухів можна визнати, а що слід піддати ізоляції та іншим санкціям? «Этот дискриминант, несомненно, гораздо слаб теоретически, однако его преимущество хотя бы в том, что он подкреплен действенным орудием санкции и изоляции, ибо медицина как власть, психиатрическая больница как институт служат как раз для того, чтобы эффективно санкционировать операцию различения».

клонение и автоматизм растут (причем не обязательно с одинаковой скоростью или в одинаковой степени), перед нами болезненное состояние, определять которое как раз и следует как по степени отклонения, так и по степени возрастающего автоматизма» [48, с.195]. Через це перед психіатрією розвертається величезне симптомологічне поле, в яке включаються безліч поведінкових форм, що мали до цього виключно моральний, дисциплінарний або правовий статус (дивацтво, неслухняність, лінь, упертість, недолік любові, ексцентричність і т.ін.). З цієї точки зору норма починає розглядатися як правило поведінки, абстрактний закон, принцип відповідності. Крім того, за допомогою неврології відбувається вкорінення психіатрії в органічній медицині через розуміння норми як функціональної регулярності, як злагодженого принципу функціонування. «Теперь всюду, в любой момент и в том числе в самых незначительных, самых повседневных поступках, в этом своем предпочтительном объекте психиатрия будет иметь дело с чем-то, что, с одной стороны, носит статус неправильности в отношении нормы и, с другой стороны, непременно должно носить статус патологической дисфункции в отношении нормального. Складывается гибридное поле, в предельно плотной ткани которого переплетаются нити нарушений порядка и функциональных расстройств. В этот-то момент психиатрия и становится – уже не на дальних своих границах и не в исключительных случаях, а постоянно, в своей повседневности, во всем до самых мелочей своей работы – судебно-медицинской» [48, с.199]. Предметом діяльності психіатрії стає хвороблива аморальність (або хвороба безладдя), а вона сама – технологією аномалії.

Цікаво, що майже з самого початку виникнення поле аномалії виявляється пронизаним проблемою сексуальності. М. Фуко розвіює міф про те, що феномен сексуальності в європейській культурі принаймні до XIX ст. був фігурою мовчання – «на Западе сексуальность является не тем, о чем молчат, не тем, о чем полагается молчать, а тем, в чем полагается признаваться. Если и были периоды, в которые молчание о сексуальности было правилом, то это молчание – всегда глубоко относительное, никогда не тотальное, не абсолютное – неизменно было одной из функций позитивной процедуры признания» [48, с.206]. Признание, в свою очередь, было тесно связано с процедурами исповеди, в которых начиная с XVI в. произошло отождествление тела и плоти, вследствие которого на стыке души и тела «открылась первозданная игра желания и удовольствия, бытующая в пространстве тела и уходящая корнями в сознание» [48, с.233].

Проникнення судово-психологічного дискурсу в правове поле Російської імперії почалося з другої половини XIX ст. Так, незабаром після судової реформи 1861 р. було поставлене питання про психологічні дослідження в кримінальному суді. В 1874 р. у Казані була опублікована перша монографія з судової психології — «Очерки судебной психологии» психіатра А.А. Фрезя, який вважав, що предмет судової психології — «применение к юридическим вопросам наших сведений о нормальном и ненормальном проявлении душевной жизни». У 1877 р. юрист Л.Є. Володимиров, що мав великий досвід роботи в суді присяжних, ви-

ступив із статтею «Психологические особенности преступников по новейшим исследованиям», в якій відзначав, що соціальні причини злочинності знаходять ґрунт в індивідуальних характерах, вивчення яких обов'язково для юристів: «Чужая душа не всегда потемки. Научная психология дает свет... Людьями всегда судится целый человек, а не трактуется отдельное, вырванное из его жизни деяние». Він підкреслював, що мету кримінального правосуддя задовольняє лише медико-психологічне дослідження, яке має проводити фахівець, підготовлений з медицини і психології і яке має включати вивчення змісту психологічного життя: сфери відчуттів, розумового життя, мотивів, навіюваності особистості і т.ін.

В кінці ХІХ ст. у зв'язку з формуванням криміналістики і кримінології, а також інтенсивним розвитком експериментальної психології *судова психологія* в Росії поступово оформляється в самостійну науку. Так, основоположник криміналістики Ганс Гросс у книзі «Кримінальна психологія» (в якій вперше в науковий оборот вводиться термін «судова психологія») розглядає її як прикладну галузь загальної психології і розділяє на дві великі групи: 1) суб'єктивну — під якою розуміється психічна діяльність судді; 2) об'єктивну — під якою розуміється психічна діяльність учасників процесу, які дають судді матеріал для остаточних висновків і думок, тобто для виголошення вироку. В цю ж групу Г. Гросс вводить і психологію свідків, і психологію обвинуваченого. Видатний російський юрист О.Ф. Коні в 80-х роках ХІХ ст. написав цілий ряд робіт з судової психології. Так, зокрема, в роботі «Память и внимание» він писав: «Судебные деятели по предварительному исследованию преступлений и рассмотрению уголовных дел на суде должны иметь твердую почву сознательного отношения к доказательствам, среди которых главнейшее, а в большинстве случаев и исключительное, место занимают показания свидетелей, для чего в круг преподавания на юридическом факультете должны быть введены психология и психопатология».

Саме в цей період у західноєвропейських країнах з'являються перші судово-психологічні експертизи з кримінальних справ. Їх авторами були такі знамениті психологи, як А. Біне, В. Штерн, Д. Марбе, тому кожний експертний висновок мав не тільки практичний, але і науковий характер.

В 1907 р. за ініціативою В.М. Бехтерева і Д.А. Дриля було створено Психоневрологічний інститут, в програму якого входила і розробка курсу «Судова психологія». А в 1909 р. у рамках Психоневрологічного інституту був створений Кримінологічний інститут. Підсумки його роботи були узагальнені у праці В.М. Бехтерева «Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности», де розглядаються проблеми психологічної діагностики обвинувачених і свідків. Крім того, у 1907 р. в Казані виходить книга О.М. Елістратова і О.В. Завадського «К вопросу о достоверности свидетельских показаний (опыты А. Біне и В. Штерна)», в якій аналізується досвід застосування експериментально-психологічних досліджень для аналізу свідчень свідків, особливо малолітніх і неповнолітніх.

У перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції почалося широке вивчення психології різних груп злочинців, психологічних

передумов злочинності, психології окремих учасників судочинства, проблем судово-психологічної експертизи, психології перевиховання правопорушників. У судовій психології намітилося коло основних проблем: вивчення психіки обвинувачених, свідків й інших учасників кримінального процесу, діагностика брехні та ін. У роботах цього періоду активно досліджується особистість злочинця, і судова психологія стає загальною визначною, авторитетною галуззю знань. У 1923 р. на I Всеросійському з'їзді з психоневрології працює секція судової психології (під керівництвом криміналіста С.В. Познишева). З'їзд відзначив необхідність підготовки криміналістів-психологів, а також доцільність відкриття кабінетів для кримінально-психологічних досліджень. На підставі цього в Москві, Ленінграді, Києві, Одесі, Харкові, Мінську, Баку організуються кримінально-психологічні кабінети і кабінети науково-судової експертизи, у складі яких були секції криміналістської психології, у роботі яких брали участь провідні психологи того часу. У 1925 р. у Москві був створений Державний інститут з вивчення злочинності й злочинця (який був реорганізований в 1929 р.), а в 1930 р. відбувся I з'їзд з вивчення поведінки людини, на якому працювала секція судової психології. Роботи того періоду не втрачали актуальності і сьогодні, вони дозволяють правильно кваліфікувати злочин, враховувати його об'єктивні і суб'єктивні моменти. Проте були допущені і значні методологічні помилки. Так, наприклад, С.В. Познишев у роботі «Криминальная психология. Преступные типы» підрозділяв злочинців на два типи — екзогенних і ендогенних (обумовлених зовні і обумовлених внутрішньо), що піддавалося різкій критиці з боку психологів.

Першим значним вітчизняним дослідженням у галузі судово-психологічної експертизи була монографія О.Є. Брусиловського «Судебно-психологическая экспертиза. Ее предмет, методика и пределы», що вийшла у світ у 1929 р. у Харкові. В ній були описані досліди проведення судово-психологічних експертиз у кримінальному судочинстві, особлива увага надавалася судово-психологічній експертизі свідчень свідків та обвинувачених. Крім того, в СРСР відкрили спеціальні лабораторії й кабінети судово-психологічних експертиз, було розроблено нові методики експертного дослідження, спрямовані на аналіз достовірності свідчень учасників кримінального процесу. Так, О.Р. Лурія в 1928 р. розробив зв'язану моторну методику для діагностики афектних слідів, яка стала прообразом *поліграфа* («детектора брехні»), який сьогодні широко застосовується не тільки в юридичній практиці, але і в кадровому відборі, дослідженні потенційних здібностей і можливостей людського організму, прогнозуванні та моделюванні поведінки людини в екстремальних умовах і т.ін.

Бурхливий розвиток судово-психологічної експертизи природно супроводжувався рядом проблем. Перш за все, це було пов'язано з *надмірним і невиправданим розширенням меж спеціальних знань і процесуальних повноважень* і вторгненням у межі компетенції слідства і суду. Так, нерідко психолог, претендуючи на встановлення достовірності свідчень, брав на себе задачу визначити, наскільки правдиві або брехливі свідчення підекспертного. На основі вільної розповіді підекспертного і його відповідей на запитання він робив висновки про наявність або відсут-

ність так званих симптомів брехні, об'єктивно обумовлених тим або іншим типом особи. Передбачалося, що суб'єкти, які характеризуються холодністю, похмурістю, цинічністю, готові на наперед обдуману брехню, спотворення фактів. Тому цінність свідчень таких осіб вважалася сумнівною. Недостовірними вважалися і свідчення суб'єктів, які страждали комплексом неповноцінності. Ще одна проблема полягала у *відсутності методологічних основ всестороннього психологічного дослідження особистості* і захопленні існуючим у той період вульгарно-матеріалістичним або вульгарно-соціологізаторським підходом до вивчення психіки людини. Крім того, в психології і юриспруденції *нерідко використовувалися однакові за назвою, але різні за змістом поняття*: особистість, поведінка, мотив, відповідальність, афект. В той період не були розроблені юридичні та психологічні критерії цих понять і вони розглядалися як синонімічні.

Різка критика цих помилок, а так само зміни в державній ідеології в 30-х роках призвели до невинного припинення судово-психологічних досліджень. Численні лабораторії і бюро судово-психологічних експертиз припинили своє існування, а багато видатних юристів того часу оголосили судову психологію псевдонаукою, підкреслюючи неприпустимість використання судово-психологічної експертизи в слідстві і судочинстві.

До середини 1960-х років судово-психологічна експертиза була забута, проте багато судово-психологічних питань розв'язувалися в рамках судово-психіатричної експертизи, яка стала активно розвиватися якраз у 1940-х роках. Так, наприклад, Л.С. Юсевич у статті «Из практики экспертизы достоверности показаний несовершеннолетних», скрупульозно аналізуючи психологічні й етичні проблеми свідчень свідків неповнолітніх і малолітніх, підкреслював, що дитячі свідчення являють собою «сложную психологическую структуру, возникающую на основе воспоминаний о пережитом, виденном и слышанном, формирующуюся в определенных психологических условиях, отражающую в своем развитии ряд влияний окружающей среды, видоизменяющуюся в зависимости от того, кто, в каких условиях и как расспрашивает ребенка... необходима совместная работа эксперта-психиатра и юриста над анализом и оценкой достоверности показаний».

Короткочасна демократизація радянського суспільства в 1960-х роках викликала нову хвилю розвитку суспільних наук, у тому числі активізувавши дослідження і з юридичної психології. Так, у 1964 р. вийшла Постанова ЦК КПРС «О мерах по дальнейшему развитию юридической науки и улучшению юридического образования в стране». На основі цієї Постанови в 1966 р. в юридичних вузах країни було введено викладання загальної та судової психології. З'явився ряд досліджень з судової психології, психології допиту, виправної психології. В окремих юридичних вузах почалися дослідження різних проблем судової психології. Проте зв'язок психології і права здійснювався лише у сфері кримінального судочинства.

В Постанові пленуму Верховного Суду СРСР від 3 липня 1963 р. «О судебной практике по делам несовершеннолетних» вказувалося на

доцільність проведення судово-психологічної експертизи при з'ясуванні здатності неповнолітніх повністю усвідомлювати значення своїх дій і визначенні, якою мірою вони могли керувати ними. З цієї Постанови починається активне використання психологічних знань у судово-слідчій практиці. В 1977 р. Всесоюзний інститут з вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності видає перший навчальний посібник із судово-психологічної експертизи для службового користування (його автором був М.М. Коченов [14], який згодом написав навчальний посібник з судово-психологічної експертизи для студентів-психологів та експертів). А в 1980 р. у Прокуратурі СРСР розробляється і приймається методичний лист під назвою «Назначение и проведение судебно-психологической экспертизы», що заклало основу технології проведення всіх сучасних експертиз за участю психолога.

Необхідно відзначити, що розвиток судово-психологічного дискурсу в радянський період зумовлювався тими ідеологічними концепціями, під впливом яких у тій або іншій мірі знаходилися вітчизняна юриспруденція і, особливо, психіатрія.

Одним із таких концептів було гасло про відсутність у соціалістичному суспільстві основних соціальних умов для виникнення психічних порушень і злочинів, пов'язаних з ними. Низькі показники в цій сфері (у порівнянні з капіталістичними країнами) були неспростовним доказом переваги соціальної системи. Офіційна радянська медицина і медична статистика були орієнтовані на задачу математично підтвердити правильність цього концепту, внаслідок чого виникала фальсифікація статистичних даних і два типи статистики: відкрита, що публікувалася в офіційних виданнях⁸, секретна, що міститься у виданнях з грифами «для службового користування», «таємно» і «цілком таємно».

Для радянської психіатрії була характерна постійна тенденція лімітувати концепцію психогенних психічних розладів. Ці захворювання розглядалися дуже обмежено і діагностувалися в рамках т.зв. реактивних психозів. У теорії визнавалася роль психологічних чинників, проте це не приводило до аналізу психологічних механізмів. Натомість широко використовувалися фізіологічні терміни і категорії, включені в концепцію «патофізіології вищої нервової діяльності»⁹. Згідно з постулатами цієї концепції

⁸ Так, наприклад, у сумно звісному підручнику психіатрії Снежневського (1983) постулювалося, що проблеми наркоманії в СРСР не існує, а окремі випадки опійоїдної залежності розвиваються лише у деяких пацієнтів після хірургічних втручань, у випадках призначення ним цих препаратів протягом довгого часу. Постійно підкреслювалося, що алкоголізм не є реальною проблемою в СРСР, а зловживання алкоголем виникає в результаті пережитків капіталізму в свідомості.

⁹ Після об'єднаного засідання Академії медичних наук СРСР і Академії наук СРСР (Павлівська сесія 1950 р.) патофізіологія вищої нервової діяльності була встановлена як нова дисципліна, обов'язкова для всіх психіатрів СРСР. Академік АПН СРСР А.В. Петровський в статті «Обездушивание науки, или продолжение еничменияды» (Наука и жизнь. - 1989. - №11) писав: «Если внимательно взглянется в историю общественной мысли и науки в нашей стране, то в ней легко обнаружит критические временные точки, выступающие в качестве аналога года «великого перелома», которым, как известно, был 1929 г. Для философии в этой роли выступил 1931 г. – дата опубликования постановления ЦК ВКП(б) «О журнале «Под

пції розвиток всіх психічних розладів пояснювався в термінах змінених відносин між збудженням і гальмуванням, їх інтерференцією та різними фазами гальмування. Психологічні підходи в процесі діагностики, лікування і пояснення механізмів розвитку психічних порушень були практично виключені з практики як психіатрів, так і психологів, що працюють у клініках. Ця заборона ґрунтувалася на ідеологічній концепції етикетування всіх психологічних теорій особистості (перш за все психодинамічних) як реакційних й ідеалістичних.

У результаті цього спроби більш-менш неформально підійти до психічно хворих пацієнтів, а тим більше, з підекспертних, критикувалися як «непрофесійна психологізація». Психіатрів навчали тому, що вони мають виключати зі свого лексикону психологічні терміни і вирази, оскільки вони мають суб'єктивний і ненауковий характер. Психіатрія та клінічна психологія радянського періоду орієнтувалися на нозологічний підхід: виявлення симптомів і синдромів. Навчання студентів і фахівців, що підвищують кваліфікацію, концентрувалося на засвоєнні вузьких професійних навичок, спрямованих на уміння виділити той чи інший психопатологічний симптом. Вважалося, що більшість пацієнтів прагне приховати ознаки психопатології, які мають у них місце, і задачею «кваліфікованого фахівця» є уміння розкрити приховувані ознаки. Така діагностика багато в чому нагадувала слідство, в якому фахівець, навіть не пов'язаний з су-

знаменем марксизма», после чего философская мысль от рекомендованного в 1922 г. В.И. Лениным углубленного изучения гегелевской диалектики ускоренным темпом покатила к уровню, задаваемому написанным И.В. Сталиным разделом «О диалектическом и историческом материализме» в четвертой главе «Краткого курса истории ВКП(б). Годины «великого перелома» могут быть указаны и для других наук. К примеру, 1948-й - для всего цикла биологических наук после разгрома, который им учинил Т.Д. Лысенко на августовской сессии ВАСХНИЛ, или 1950 год, когда филологические науки несколько насильственным образом оказались оплодотворенными публикацией брошюры Сталина «Марксизм и вопросы языкознания». Вот именно в этом 1950 г. произошел второй «великий перелом» в развитии психологической науки, способствующий ее обездушиванию» (первый следует отнести к 1936 г., когда была разгромлена педология и психотехника...). Этот перелом осуществила Объединенная научная сессия АН и АМН СССР, посвященная учению Павлова».

¹⁰ У тій же статті А.В. Петровським наведена усна розповідь академіка АПН СРСР Т.О. Власової (яка працювала в цей час у Відділі науки ЦК партії) про те, що після об'єднаного засідання був уже підготовлений проект документа, в якому, зокрема, містилася пропозиція «закрити» психологію, замінивши її усюди фізіологією ЦНС і ВНД. Отримавши його, Ю.А. Жданов (сумно звісний своїми гоніннями на М. Зощенка і А. Ахматову) сказав: «Нет, психология – это психология, а физиология – это физиология». На цьому «наукові проблеми» були вирішені, і до них більше не поверталися.

¹¹ Необхідно відзначити, що відношення до психології у І.В. Сталіна було цілком визначене. Так, ймовірно, він був знайомий з гімназичним курсом логіки і психології. Недаремно саме за його вказівкою в 1946 р. був передрукований один із підручників для гімназій і семінарій, автором якого був знаменитий російський психолог Г.І. Челпанов. Гімназична психологія обмежувалася описом психічних функцій і процесів і зовсім не робила замах на особистість. Тому вона була безпечною для «вождя народів».

дово-психологічною експертизою, мимоволі ставав «експертом». Відповідно до цієї методології різні психологічні феномени частіше за все інтерпретувалися як психопатологічні ознаки і використовувалися в конструкції діагнозу психічного захворювання. Наприклад, якщо пацієнт відзначав, що його відчуття до батьків були складними і залежали від певного періоду часу, це визнання можна було інтерпретувати як ознаку амбівалентності з психопатологічним значенням¹². Якщо пацієнт відзначав, що він не розділяє симпатії у відношенні до яких-то людей, або йому не подобаються події, які йому мають подобатися з офіційної точки зору, все це могло бути використано як доказ неадекватних емоційних реакцій (що знову-таки, з погляду радянської психіатричної діагностики, було однією з основних ознак шизофренії). Відсутність інтересу до політики часто інтерпретувалася як відсутність інтересу і енергетичний дефіцит у психопатологічному значенні.

Психіатрію брежнєвського періоду використовували як знаряддя для усунення дисидентів. У зв'язку з цим з'явилася тенденція до розширення меж поняття психічного захворювання. Цей процес був посилений депсихологізацією психіатрії та її орієнтацією на спрощений діагностичний підхід - симптом, синдром, діагноз. Так, у 1969 р. Снежневський використовує термін «в'ялотекуча шизофренія». Відповідно до діагностичних критеріїв в'ялотекучої шизофренії практично кожний вид поведінки, який не збігався із соціально схвалюваними патернами, міг отримати психопатологічне значення. Багато форм особових порушень, з погляду Смульовича, були пов'язані з ендогенним процесом. Їх розвиток призводив до виникнення форми, що називається резидуальною шизофренією. Клінічний опис в'ялотекучої шизофренії, за Смульовичем, надзвичайно елюзивний. Він включає в себе практично всі можливі зміни в психічному стані і частково стани, які виникають у людини без психічної патології, такі, як ейфорія, гіперактивність, необгрунтований оптимізм і дратівливість, вибухова сенситивність, неадекватність й емоційний дефіцит, істеричні реакції з конверсивними і дисоціативними симптомами, інфантильність, обсессивно - фобічні стани, упертість¹³.

Тільки дослідження в області експериментальних психозів (перш за все роботи О. Гольденберга і Ц.П. Короленка зі співавторами) були однією з небагатьох ніш, в якій існувала можливість проведення психологічного аналізу. Проте і тут слід було додержуватися максимальної обережності в інтерпретаціях у зв'язку з реальною загрозою звинувачення в «ідеалізації», «антипавлівському напрямі», оскільки, згідно з прийнятою догмою, психіка вважалася прерогативою людини, а психічне життя тварин, у тому числі і високоорганізованих, зводилося виключно до умовних рефлексів.

¹² При тому, що амбівалентність у радянських підручниках психіатрії розглядалася як симптом шизофренії.

¹³ Тому міжнародна класифікація захворювань дев'ятого перегляду (МКЗ-9) формально використовувалася в СРСР з 1982 р., але реально була «адаптована» під вітчизняні умови.

При цьому антигуманні риси психіатрії ретельно ховалися за декларацією "найгуманнішої радянської медицини". Аналіз антигуманних рис дозволяє виділити деякі їх особливості: 1) прихований характер антигуманізму; 2) ізоляція психіатрії від інших спеціальностей і особливо від психології та соціології; 3) відсутність якого-небудь соціального контролю за діяльністю психіатричних служб; 4) неінформованість суспільства в галузі психіатричних проблем; 5) дефіцит впливу основних гуманістичних цінностей в соціальному менталітеті як результат відмови від загальноприйнятої системи демократичних цінностей в світі; 6) порушення прав людини, атеїстичне виховання і дискримінація релігії; 7) ізоляція психіатрії від психіатрії інших країн; 8) використання в засобах масової інформації психіатричної термінології в принижуючому і саркастичному значенні для дискримінації політичних опонентів, які ідентифікувалися в соціальному менталітеті з образом ворога. Ця процедура об'єктивно призводила до зростання негативного відношення суспільства до психічно хворих; 9) діагностика психічних захворювань, особливо "в'ялотекучої шизофренії", що стирає межі між нормою і патологією; 10) обмеження прав психічно хворих пацієнтів, заборону або обмеження можливості отримати освіту, неможливість отримати кваліфіковану роботу, відсутність юридичних прав; 11) експлуатація праці психічно хворих пацієнтів під маскою працетерапії.

Поступово аналогічно зарубіжній практиці судово-психологічна експертиза в Радянському Союзі стала застосовуватися не тільки в кримінальних, але і в цивільних процесах. А з початком перебудови її межі та методи істотно розширилися, охопивши галузь мистецтва, історії, політики, масових комунікацій, реклами і т.п. Наприклад, у даний час дуже популярна фоносемантична експертиза діє на психіку певної аудиторії політичних, рекламних, цілющих та інших текстів¹⁴.

Сьогодні *юридична психологія* є найважливішою галуззю психології, яка вивчає явища і закономірності психіки, пов'язані із застосуванням

¹⁴ Суть семантики терміна «експертиза» в сучасному медіа-просторі найкраще розкриває В. Пелевін у романі «Ампир «В»: «Один раз я попросил Иегову объяснить смысл слова «экспертиза», которое я каждый день встречал в Интернете, читая про какое-то «экспертное сообщество».

- Экспертиза есть нейролингвистическое программирование на службе анонимной диктатуры, - отчеканил Иегова...

Любой современный интеллектуал, продающий на рынке свою «экспертизу», делает две вещи: посылает знаки и протитует смыслы. На деле это аспекты одного волевого акта, кроме которого в деятельности современного философа, культуролога и эксперта нет ничего: посылаемые знаки сообщают о готовности протитовать смыслы, а протитование смыслов является способом посылать эти знаки. Интеллектуал нового поколения часто даже не знает своего будущего заказчика. Он подобен растущему на панели цветку, корни которого питаются неведомыми соками, а пыльца улетает за край монитора. Отличие в том, что цветок ни о чем не думает, а интеллектуал нового поколения полагает, что соки поступают к нему в обмен на пыльцу, и ведет сложные шизофренические калькуляции, которые должны определить их правильный взаимозачет. Эти калькуляции и являются подлинными корнями дискурса - мохнатыми, серыми и влажными, лежащими в зловонии и тьме».

правових норм і участю в правовій діяльності людини. Вона має неоднорідну структуру: якщо виділяти розділи юридичної психології за об'єктом дослідження, то в її структуру входять кримінальна, судова і виправна психологія. Кримінальна психологія вивчає психологічні механізми протиправної поведінки і особистість порушників. Судова психологія вивчає коло проблем, що відносяться до судочинства. Виправна психологія вивчає психологічні проблеми, пов'язані з ресоціалізацією та соціальною адаптацією осуджених. Судово–психологічна експертиза є частиною судової психології.

Питання для самоконтролю

1. Перші ідеї про психологічну природу людської поведінки.
2. Практика легального доказу і принцип внутрішнього переконання.
3. Особливості кримінально–психіатричного дискурсу.
4. Генезис феномена «ненормальних» і влада нормалізації.
5. «Перевідкриття» інстинкту і виникнення норми.
6. Особливості судово-психологічного дискурсу в радянський період.

2. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

*Человек видит лишь то, что он замечает,
а замечает то, что так или иначе при-
сутствует в его сознании...*

А. Бертильон

*Сердце людское - в груди Бессердечья;
Зависть имеет лицо человечесьё;
Ужас рождается с людскою статью;
Тайна рядится в людское платье.
Платье людское подобно железу,
Стать человечесьё - пламени горна,
Лик человечесий - запечатанной печи,
А сердце людское - что голодное горло.*

У. Блейк

Будь-яка судова експертиза призначається у випадках, «коли при виробництві дізнання, попереднього слідства і при судовому розгляді необхідні спеціальні пізнання в науці, техніці, мистецтві або ремеслі». Як експерт може бути викликана будь-яка особа, що володіє необхідними пізнаннями для вироблення висновку. Під спеціальними знаннями в загальному вигляді розуміється «сукупність відомостей і навичок, які не можуть бути визнані загальновідомими і належать до відносно вузького кола фахівців, частіше всього професіоналів у якійсь галузі». Відзначимо, що проблема спеціальних знань саме експерта–психолога судовими психологами і правознавцями ще до кінця не проаналізована, тому не

вироблено чіткої операціональної дефініції й не визначені межі даного поняття.

Існує декілька форм використання спеціальних психологічних знань. Так, можливо залучення слідчим особи, що володіє спеціальними психологічними пізнаннями, не як експерта, а як *фахівця*. Фахівець може бути викликаний і для участі в судовому розгляді. Його основні карно-процесуальні обов'язки – участь у виконанні слідчих дій з використанням своїх професійних навичок для сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів; звернення уваги слідчого на обставини, пов'язані з виявленням, закріпленням і вилученням доказів; пояснення з приводу виконуваних ним дій.

Ще одна форма – *довідково-консультаційна діяльність досвідченої особи*. Це непроцесуальна (не регульована карно-процесуальним законодавством) діяльність психолога, який діє як досвідчена особа. Вона полягає в інформуванні слідчого або суду про можливості існування того чи іншого явища з погляду сучасного рівня розвитку теорії психології та накопичених у психології емпіричних фактів (наприклад, складання «психологічного портрета» розшукуваного злочинця за даними аналізу зібраних матеріалів кримінальної справи). Консультаційна довідка психолога за запитом слідчого і суду оформляється у письмовій формі і залучається до кримінальної справи. Такі консультації можуть враховуватися тоді, коли виносять різні процесуальні рішення.

Основна форма діяльності судового психолога – *експертиза*. Виділяють декілька видів – судово-психіатрична, судово-психологічна (СПЕ) і комплексна судова психолого-психіатрична експертиза (КСППЕ). У даний час число КСППЕ, що проводяться, перевищує число однорідних СПЕ. Це зумовлено, в першу чергу, тим, що в більшості випадків разом із вирішенням питань, пов'язаних із застосуванням спеціальних психологічних пізнань, у судово-слідчих органів одночасно виникають сумніви і в психічній повноцінності підекспертної особи, що є підставою для проведення досліджень з використанням і спеціальних психіатричних знань. Крім того, призначення і проведення КСППЕ має деякі практичні переваги для судово-слідчих органів, оскільки замість послідовного проведення двох експертиз однократна експертиза істотно підвищує рентабельність виробництва експертизи і скорочує терміни слідства. Для психологів участь у КСППЕ іноді дає перевагу в тому плані, що вони можуть здійснювати експертне дослідження в стаціонарних умовах, тоді як СПЕ проводять тільки амбулаторно або в залі суду.

При проведенні *судово-психіатричної експертизи* психолог не виступає в ролі експерта – в цій ролі виступає психіатр. У цьому виді експертизи для обґрунтування клінічного діагнозу звичайно застосовують широкий спектр додаткових параклінічних досліджень, привертаючи з потреби до обстеження підекспертних невропатологів, електрофізіологів, біохіміків, рентгенологів та ін., у тому числі і психологів. Психолог надає експерту-психіатру консультаційну допомогу для правильного вирішення діагностичних і експертних питань, що відносяться до компетенції судової психіатрії. Для цього проводиться експериментально-психологічне дослідження пізнавальних процесів і особливостей особистості підекспе-

ртного, за даними якого складається письмовий висновок. Цей висновок зберігається в історії хвороби, а окремі його положення можуть бути використані у висновках судово-психіатричної експертизи для обґрунтування діагнозу або вирішення експертних питань.

При *СПЕ* психолог виступає як експерт. Він проводить експериментально–психологічне дослідження, в якому велику питому вагу мають методи, спрямовані на дослідження особистості, а не пізнавальних процесів. Крім того, він обов'язково виконує ретельний психологічний аналіз матеріалів кримінальної справи і медичної документації. Відповіді на запитання, що цікавлять суд і слідство, базуються на зіставленні як експериментальних даних, так і результатів психологічного аналізу документів.

У *КСППЕ* психолог виступає відразу в двох ролях. На першому етапі він проводить експериментально–психологічне дослідження, з якого психіатр–експерт витягує дані, що мають значення для встановлення психіатричного діагнозу і вирішення експертних питань. У тих випадках, коли звинувачений підекспертний визнаний здатним «усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними», а у свідка, потерпілої за справою про зґвалтування або неповнолітнього обвинуваченого не виявляється психічних розладів, що мають юридичне значення, – експерт–психолог використовує експериментально–психологічне дослідження разом із психологічним аналізом матеріалів кримінальної справи для відповіді на запитання судово-слідчих органів, що відносяться до його компетенції.

Юридичною підставою призначення *СПЕ* є постанова особи, що проводить дізнання (слідчого, прокурора або судді), або *визначення* суду (судді та двох народних засідателів). У визначенні обов'язково має вказуватися обґрунтування для її призначення. Особливо необхідно, щоб аргументованими були доводи особи (органу) при призначенні *КСППЕ*. Крім того, у постанові мають міститися такі відомості: 1) хто і коли виніс постанову або визначення; 2) прізвище експерта або найменування установи, в якій слід проводити експертизу; 3) питання, поставлені перед експертами; 4) матеріали, що надаються в розпорядження експертів¹⁵.

Клопотати про призначення експертизи може сама особа, яка потребує в ній (обвинувачений, свідок, потерпілий), а так само його представник (захисник обвинуваченого, законний представник потерпілого).

¹⁵ Як джерела інформації, що надаються в розпорядження експерта, звичайно вказують підекспертну особу, кримінальну справу і залучену до нього медичну документацію. Це не виключає того, що в необхідних випадках можуть бути надані й інші матеріали, що мають значення для виробництва *СПЕ*, і залучені до кримінальної справи – продукти творчості (малюнки, літературні твори) підекспертного, листи, щоденники, відеозаписи слідчого експерименту, допитів і т.п. Крім того, у разі призначення *СПЕ* ставлять особливі вимоги до органу, що веде слідство, при зборі необхідних для експертизи матеріалів. Зокрема, дані про особистість підекспертного не повинні обмежуватися характеристиками з місця роботи і проживання (які мають часто вельми формальний характер). Необхідно зібрати повні біографічні дані (спадковість, особливості сімейної соціалізації, успішність і взаємостосунки під час навчання і т.п.), відомості про взаємостосунки в сім'ї, на роботі, з друзями, до самого себе, особливості реагування в екстремальних ситуаціях і т.ін.

Клопотання можна заявляти тільки перед тим органом, у виробництві якого знаходиться кримінальна справа, і воно так само має бути обгрунтованим. СПЕ бажано призначати не на ранніх етапах попереднього слідства, а коли зібрані матеріали, що характеризують особистість підекспертного і детально вивчені обставини справи.

Слідчий зобов'язаний ознайомити обвинуваченого з рішенням про призначення експертизи (за винятком тих випадків, коли його психічний стан робить це неможливим) і роз'яснити його права. Обвинувачений же має право заявити відведення експерту–психологу (а при КСППЕ – і експерту–психіатру), просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб, подати додаткові питання для отримання щодо них висновку експерта, ознайомитися з висновком експерта. Слідчий може задовольнити клопотання обвинуваченого і змінити або доповнити своє рішення про призначення експертизи, або відмовити в клопотанні, винісши відповідне рішення, оголошуване обвинуваченому під розписку.

Якщо експертиза проводиться в експертній установі, слідчий або суд направляє туди визначення і матеріали. На підставі цього керівник установи доручає виробництво експертизи одному або декільком співробітникам установи, які і зобов'язані провести експертне дослідження і дати свій висновок. В експертному висновку робиться відмітка про роз'яснення прав і обов'язків і попередження про відповідальність за надання явно помилкового висновку. Якщо ж експертиза проводиться зовні експертної установи, то слідчий або суд після з'ясування особи, спеціальності і компетентності психолога вручає експерту визначення, роз'яснює права і обов'язки, попереджає про відповідальність за надання явно помилкового висновку. Про виконання цих дій слідчий робить відмітку в рішенні про призначення експертизи, яка затверджується підписом експерта.

Існує декілька *класифікацій СПЕ*, що мають значення для практики попереднього слідства і судочинства: 1) за місцем і умовами проведення; 2) за процесуальним положенням підекспертних; 3) за предметом експертизи.

За *місцем і умовами проведення СПЕ* ділиться на амбулаторну, в залі засідання суду і стаціонарну. При *амбулаторній експертизі* психолог проводить експертне дослідження в місці утримання підекспертної особи під вартою. У випадках, коли підекспертною особою є обвинувачений, що не знаходиться під вартою, свідок або потерпілий, експертно–психологічне дослідження проводиться в будь-якому зручному для експерта місці за домовленістю із слідчим (задача слідчого – забезпечення явки підекспертного у встановлений час у встановлене місце). Примусовому напрямку на експертизу (тобто без згоди самого підекспертного або його законних представників) можуть бути піддані тільки підозрювані і обвинувачені. У залі засідання суду психолог проводить експертне дослідження безпосередньо в ході судового розгляду за кримінальною справою. Він має право ставити запитання учасникам судового процесу з дозволу судді. Як правило, після вивчення всіх доказів щодо справи психолог клопоче про надання йому необхідного часу для проведення експериментально–психологічного дослідження і складання експертного ви-

сновку. Експерт дає висновок письмово, оголошує його на судовому засіданні і дає роз'яснення з питань, що виникають у зв'язку з його висновком. Стаціонарна експертиза проводиться частіше членами судово-психіатричних експертних комісій. Термін проведення такої експертизи становить, як правило, один місяць, але він може бути продовжений у зв'язку з неясністю клінічної, діагностичної й експертної оцінок.

За процесуальним положенням підекспертних СПЕ проводиться відносно таких процесуальних фігур, як підозрюваний, обвинувачений, підсудний, свідок і потерпілий. Підозрюваною є особа, затримана за підозрою в здійсненні злочину, до якого застосований запобіжний захід щодо пред'явлення звинувачення¹⁶. Після того, як виносять відповідну постанову, підозрюваний визнається *обвинуваченим*. Підсудним іменується обвинувачений, справа відносно якого прийнята до виробництва судом. *Потерпілим* визнається особа, якій злочином завданий морального, фізичного або майнового збитку, але тільки після того, як дізнавач – слідчий або суддя – винесе рішення або суд – визначення про визнання громадянина потерпілим. Як *свідок* для надання свідчень може бути викликана будь-яка особа, якій можуть бути відомі якісь обставини, що підлягають встановленню за кримінальною справою. Не можуть допитуватися як свідки захисник обвинуваченого, адвокат, представник громадської організації (про обставини справи, які стали ним відомі у зв'язку з виконанням своїх обов'язків) і особа, яка через свої фізичні або психічні вади не здатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні свідчення.

За характером питань, вирішуваних експертизою (предмета), і юридичним значенням експертних висновків можна виділити такі види СПЕ:

1. *Експертиза індивідуально–психологічних особливостей (особи) обвинуваченого (підсудного) та їх впливу на його поведінку під час здійснення інкримінованих йому діянь*. Її основне значення полягає в тому, що експертний висновок може бути використаний судом з метою індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання.

2. *Експертиза афекту у обвинуваченого (підсудного) у момент здійснення інкримінованих йому діянь*.

3. *Експертиза здатності неповнолітнього обвинуваченого (підсудного) з відставанням у психічному розвитку, не пов'язаному з психічним розладом, повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними*.

4. *Експертиза здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні свідчення*.

¹⁶ Слід зазначити, що експертиза відносно підозрюваних проводиться вкрай рідко і призначення її не зовсім доцільно, оскільки підозрюваним будь-яка особа може бути згідно із законом дуже обмежений термін, тобто тільки на ранніх етапах попереднього слідства, коли ще не зібрані необхідні матеріали для проведення СПЕ.

5. *Експертиза здатності потерпілого за справою про звалтування розуміти характер і значення скоюваних з нею дій або чинити опір винному.* Так, стан потерпілої визнається безпорадним, коли вона через фізичний або психічний стан не могла розуміти характер і значення скоюваних з нею дій або чинити опір (наприклад, через інтелектуальну недостатність або під впливом ПАР).

6. *Експертиза психічного стану особи, що закінчила життя самогубством.* Питання можуть бути пов'язані зі статтею «Доведення до самогубства» або з визначенням «тяжких наслідків» (в число яких, наприклад, входить самогубство потерпілої, що сталося в результаті звалтування) як обставини, що обтяжує відповідальність.

Основні питання судово-слідчих органів, вирішувані СПЕ, можна звести до таких:

1. Які індивідуально–психологічні особливості обвинуваченого (підсудного)?

2. Чи є у обвинуваченого такі індивідуально–психологічні особливості, як (перераховуються особливості особистості обвинуваченого, що цікавлять судово-слідчі органи)?

3. Чи могли індивідуально–психологічні особливості обвинуваченого зробити істотний вплив на його поведінку під час здійснення інкримінованого йому діяння?

Істотний вплив індивідуально–психологічних особливостей обвинуваченого на його кримінальну поведінку кваліфікується в тих випадках, коли вони обмежують його здатність до смислової оцінки і вольового контролю своїх протиправних вчинків, тобто здатність повною мірою усвідомлювати значення своїх дій або здійснювати їх довільну регуляцію і контроль у момент здійснення інкримінованих йому діянь. З юридичної точки зору визнання такого впливу істотним може виступати як обставина, що пом'якшує відповідальність.

Типовими помилками при формулюванні запитань СПЕ є:

1) неповнота запитання з психологічної точки зору (наприклад, замість узагальненого терміна «індивідуально–психологічні особливості» слідчі і судді використовують більш вузькі поняття, що відображають лише окремі сторони або рівні особистості людини, – «риси особистості», «характер», «тип ВНД», «темперамент» і т. ін.);

2) формулювання «Які індивідуально–психологічні особливості обвинуваченого сприяли здійсненню злочину?» (встановлення причин і умов, що сприяли здійсненню злочину, – компетенція суду);

3) формулювання «Які мотиви інкримінованого обвинуваченому злочину» (поняття мотиву в кримінальному законодавстві наповнено де-що іншим змістом – це компонент складу злочину або кваліфікуюча обставина).

Основне запитання, яке розв'язується при СПЕ афекту, – «Чи знаходився обвинувачений (підсудний) у момент здійснення інкримінованих йому дій в стані афекту?». Ствердна відповідь на дане запитання можлива при експериментальному встановленні фізіологічного афекту і його варіантів (кумулятивного афекту і афекту на фоні легкого алкогольного сп'яніння) або емоційного стану (збудження, напруги), що робить істот-

ний вплив на свідомість і діяльність обвинуваченого. Типова помилка – формулювання «Про наявність у підекспертного у момент здійснення інкримінованих йому дій стану фізіологічного афекту або іншого емоційного стану, що істотно впливає на його свідомість і поведінку?».

Основні запитання СПЕ здатності неповнолітнього обвинуваченого з відставанням у психічному розвитку, не пов'язаному з психічним розладом, повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними, полягають у такому:

1. Чи страждав неповнолітній обвинувачений під час здійснення інкримінованого йому діяння психічним розладом (хронічним психічним розладом, тимчасовим психічним розладом, недоумством, іншими хворобливими станами психіки)?

2. Чи є у неповнолітнього обвинуваченого відставання в розумовому розвитку, не пов'язане з психічним розладом?

3. Чи міг неповнолітній обвинувачений під час здійснення інкримінованого йому діяння усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними, і, якщо міг, то чи в повній мірі?

У компетенцію психолога входять відповіді на друге і, частково, на третє запитання. Типова помилка при формулюванні запитання – «про відповідність рівня психічного розвитку неповнолітнього обвинуваченого його паспортному (календарному) віку».

Основні запитання СПЕ, спрямованої на оцінку здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні свідчення – «Чи здатний підекспертний з урахуванням його психічного стану, індивідуально-психологічних особливостей і рівня психічного розвитку правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні свідчення?». Тут зустрічається більшість типових помилок, пов'язаних з формулюванням запитань, що відносяться до визначення достовірності свідчень. Такі запитання можуть ставитися в явній формі (наприклад, «Чи можна довіряти свідченням підекспертного?», «Чи є свідчення підекспертного достовірними (істинними, помилковими, відповідними дійсності і т.п.)?») або в завуальованому вигляді (наприклад, «Чи є у підекспертного схильність до брехні?», «Які індивідуально-психологічні особливості підекспертного зробили вплив на зміну його свідчень у ході слідства?», «Чи можна використовувати свідчення підекспертного в тій мірі, в якій вони не суперечать іншим об'єктивним матеріалам справи?»).

Основними запитаннями СПЕ психічного стану особи, що закінчила життя самогубством, є – «В якому психічному стані знаходився підекспертний в період, що передував самогубству (смерті)?», «Чи існує причинно-наслідковий зв'язок між діями обвинуваченого (вказати: згвалтування або такі дії, які кваліфікуються як загрози, жорстоке поводження або систематичне приниження людської гідності) і психічним станом потерпілого в період, що передував самогубству?». Типовими помилками при формулюванні є: «Чи знаходився підекспертний в період, що передував смерті, в психічному стані, що повертає до самогубства?», «Чи міг потерпілий у момент здійснення самогубства усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій і керувати ними?», «Які індивідуаль-

но–психологічні особливості підекспертного могли зробити істотний вплив на його поведінку у момент здійснення самогубства?», «Які індивідуально–психологічні особливості підекспертного могли сприяти ухваленню ним рішення про самогубство?», «Чи знаходився підекспертний у момент здійснення самогубства в стані афекту?».

Як відзначає Ф.С. Сафуанов, не «існує і не може існувати наперед підготовленого набору психодіагностичних методик, які можна було б застосувати до всіх підекспертних осіб. Кожна судово–психологічна експертиза – це унікальна процедура психодіагностичного дослідження з вибором конкретних методів дослідження, залежним від безлічі факторів» [35, с.56].

Сама загальна класифікація психодіагностичних методів виділяє три великі групи.

Першу групу складають методи, що дозволяють отримати L–дані шляхом реєстрації реальної поведінки людини (life record data). У рамках експертної діяльності до них відносяться:

а) метод спостереження під час клініко–психологічної бесіди і проведення експериментально–психологічного дослідження;

б) аналіз щоденникових записів середнього медичного персоналу про поведінку підекспертних під час проведення стаціонарної КСППЕ;

в) аналіз свідчень свідків та інших матеріалів кримінальної справи, в яких фіксуються особливості поведінки підекспертної особи.

Інша група – Q–дані, отримані шляхом різних опитувальників та інших методів самооцінки та самозвіту (questionnaire data). В судовій експертизі використовують різноманітні методи стандартизованого самозвіту, включаючи відмітні одні від одних техніки психодіагностики (опитувальники, шкалювання, вибір, класифікація і т.п.) і спрямовані на дослідження різних сторін особи, психічних станів, структур самосвідомості, окремих психічних процесів, інтелекту і т.ін.

Третю групу складають T–дані, одержувані при безпосередньому експериментальному дослідженні випробовуваних (objective test data). Це звичайно методи, що використовують у класичному патопсихологічному дослідженні пізнавальних процесів і рівня інтелектуального розвитку.

За процедурою дослідження психодіагностичні методи, які вживаються в судовій психології, діляться на такі:

а) *біографічний метод*. Психологічна інтерпретація матеріалів кримінальної справи складається з таких основних компонентів:

– вивчення об'єктивного анамнезу життя підекспертної особи – за документами, що відображають його життєвий шлях; свідченнями родичів, друзів, товаришів і т.п.; медичною документацією по службі (історія хвороби, медичні акти і т.ін.);

– вивчення суб'єктивного анамнезу життя – за свідченнями підекспертної особи, за даними клініко–психологічної бесіди;

– вивчення динаміки психічної діяльності підекспертного, що цікавить судово–слідчі органи у даний час – за свідченнями свідків; за свідченнями підекспертної особи під час слідства і судового розгляду (у разі, коли підекспертний є звинуваченим або підсудним – і з явки з повинною і

щиросердого визнання); із слідчих експериментів і виходу на місце події; з матеріалів інших експертиз;

б) *спостереження*. Включає в себе спостереження під час проведення експертизи, за одностороннім склом, а також проглядання різних відеоматеріалів;

в) *діалогові методи*. Включає в себе бесіду, різні ігрові інтерактивні методи і т. ін.;

г) *об'єктивні тести*. Звичайно використовують психометричні методи (типу тестів Векслера, Ровена) і класичні патопсихологічні методи дослідження пізнавальних процесів («10 слів», «Опосередковане запам'ятовування за Леонтьєвим», «Піктограма», «Класифікація предметів», «Виключення понять», «Виключення предметів», «Порівняння понять», «Аналогії», «Рахунок за Крепеліним», «Проба Бурдона», «Відлік», «Таблиця Шульце» і т.ін. з акцентом на якісний аналіз даних, відмітних від нормативних);

д) *стандартизовані самозвіти*, які включають у себе:

– *тести–опитувальники*, які можуть ґрунтуватися на клініко–психіатричній типології особистості (ММРІ), типології рис (опитувальник 16–чинників Кеттелла), характеру (опитувальник Шмішека, ПДО О.Є. Лічко), темпераменту (опитувальник Стреляу, ЕРІ Айзенка), окремих рис особи і психічних станів (опитувальник суб'єктивного локусу контролю Роттера, агресії Баса–Дарки, тривожності Спілбергера і т. ін.);

– *суб'єктивне шкалювання* (наприклад, шкали самооцінки за Дембо–Рубінштейном, репертуарні грати Келлі і т.ін.);

е) *проективні техніки*, які містять:

– *класичну словесну аперцепцію*, коли від випробовуваних вимагається дати вербальний опис невизначеного стимульного матеріалу (або такого, що достатньо не структурується) та скласти на його основі розповідь (ТАТ, тест Роршаха, тест руки Вагнера і т.ін.);

– *проективний вибір*, коли випробовуваний вибирає один або декілька стимулів (колірний тест Люшера, тест Сонді, колірний тест відносин О. Еткінда і т.ін.);

– *малюнкові тести* (наприклад, «Малюнок неіснуючої тварини», «Кінетичний малюнок сім'ї», «Дом–Дерево–людина» і т.ін.);

– *полупроєктивні тести* (тест Розенцвейга, метод незакінчених речень і т.ін.);

ж) *аналіз продуктів спонтанної творчості*.

Основним процесуальним обов'язком експерта–психолога є давання об'єктивного висновку на основі проведених досліджень відповідно до його спеціальних пізнань із запитань, поставлених перед ним органом, який є провідним у виробництві зі справи. При цьому кожний член експертної комісії несе особисту відповідальність за даний ним висновок. Крім того, експерт–психолог зобов'язаний:

1) з'явитися за викликом органу, що призначив експертизу, і зокрема на допит, і дати правдиві свідчення з приводу проведеного дослідження і даного висновку. При допиті психолог зобов'язаний відповідати тільки на ті запитання, які відносяться до предмета СПЕ. На допиті у слідчого психолог має право висловити свої відповіді власноручно;

2) заявити самовідвід за наявності ряду підстав. Так, психолог не може брати участь в експертизі, якщо:

а) він є потерпілим, свідком, ким–небудь з учасників справи або їх представником;

б) він є родичем потерпілого, звинуваченого або їх законного представника, а так само родичем обвинуваченого, захисника або особи, що проводила дізнання;

в) він знаходиться або знаходився в службовій або іншій залежності від обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача або відповідача;

г) він брав участь у справі як фахівець;

д) є інші обставини, які дають підставу вважати, що експерт особисто зацікавлений в кримінальній справі;

3) не розголошувати дані попереднього розслідування без дозволу органів дізнання, слідчого, прокурора;

4) повідомляти письмово про неможливість дати висновок, якщо поставлені запитання виходять за межі спеціальних психологічних пізнань або надані матеріали не достатні для складання висновку¹⁷.

Експерт–психолог має право:

1) ознайомитися з матеріалами справи, що відносяться до предмета експертизи;

2) клопотати про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для складання висновку;

3) бути присутнім при виробництві слідчих (і судових) дій, а так само ставити допитуваним запитання, що відносяться до предмета експертизи з дозволу слідчого або суду;

4) експерти мають право радитися між собою перед складанням висновку. Експерт, не згідний з думкою решти членів комісії, складає окремий висновок;

5) указати у висновку обставини, з приводу яких органом, що призначив експертизу, не були поставлені запитання, за умови, що вони мають значення для справи та їх встановлення входить в компетенцію експерта–психолога. Якщо запитання сформульовано неправильно і експерт, вивчивши надані йому матеріали і обстеживши випробуваного, вирішує, що при переформульованих запитаннях його висновок матиме значення для справи, то він може відповідати на те запитання, яке, на його думку, мав поставити слідчий або суд;

6) оскаржити такі дії особи, що проводить дізнання, слідчого, прокурора, судді, які ущемляють права експерта–психолога;

7) якщо експерт–психолог не є співробітником експертної установи, він має право на винагороду за проведене ним експертне дослідження.

Після вивчення наданих матеріалів і результатів експериментально–психологічного дослідження психолог (або експертна комісія) складає

¹⁷ Якщо в кримінальній справі або медичній документації не вистачає даних для складання повного висновку, психолог спочатку клопоче про надання йому цих додаткових матеріалів, указуючи конкретно, які саме дані має зібрати і передати йому слідчий і лише у тому випадку, коли його клопотання залишається без задоволення, він обґрунтовує в своєму висновку неможливість відповісти на поставлені запитання.

висновок СПЕ. У кожному висновку має бути вказано: 1) коли, де і ким (ПІБ, освіта, спеціальність, учений ступінь і звання, посада); 2) на якій підставі (визначення слідчого або рішення суду) була проведена експертиза; 3) які запитання були поставлені експерту; 4) хто був присутній при проведенні експертизи; 5) які матеріали психолог використовував; 6) які дослідження провів. У кінці висновку формулюються експертні висновки. Висновок дається тільки письмово і підписується психологом (всіма членами комісії).

Висновок КСППЕ має свої відмітні особливості. Структура висновку (акта) КСППЕ звичайно включає в себе: 1) вступ (формальна частина акта); 2) відомості про минуле життя підекспертного (анамнез); 3) опис психічного, неврологічного і фізичного стану випробуваного (статус); 4) мотивувальну частину (клінічний аналіз анамнезу і статусу); 5) висновки. Патопсихологічний висновок звичайно включається в розділ, що описує психічний статус підекспертного. Якщо висновок визнаний органом, який призначив експертизу, повним і обгрунтованим, він буде доказом у суді.

Якщо судово-слідчі органи дійдуть висновку, що експертний висновок є недостатньо ясным або повним, хоча правильність експертних висновків не ставиться під сумнів, вони можуть викликати психолога на допит. На допиті психолог роз'яснює свій висновок (або окремі висновки), не проводячи дослідження.

Якщо експертний висновок визнаний недостатньо ясным або повним, хоча правильність експертних висновків не ставиться під сумнів, і допит експерта не вніс необхідної ясності, може бути призначена *додаткова експертиза*. Це випадки, коли потрібно таке:

1) вирішення нових питань шляхом дослідження вже досліджених основною експертизою об'єктів;

2) вирішення тих запитань, на які не були дані вичерпні відповіді при основній експертизі, із залученням додаткових матеріалів;

3) заповнення аргументування основної експертизи на основі додаткового дослідження вже досліджених попередньою експертизою об'єктів;

Додаткову експертизу доручають тому ж або іншому експерту (комісії).

Висновок СПЕ може бути визнаний необгрунтованим або можуть виникнути сумніви в його правильності у випадках, коли:

1) щодо справи встановлені додаткові факти, які по-новому розкривають обставини справи;

2) висновок оснований на матеріалах справи, в якій відсутні відомості про особу або кримінальну ситуацію;

3) висновки експерта суперечать фактичним обставинам справи;

4) виявлена некомпетентність психолога, що може виявлятися у виході за межі своєї компетенції, застосуванні сумнівних, неапробованих методів або в обгрунтовуванні висновку теоретичними концепціями, несумісними з принципами чинного законодавства.

У цих випадках призначається повторна експертиза, яка доручається іншому експерту (комісії).

Можливі випадки *факультативного (необов'язкового) призначення* СПЕ в кримінальному судочинстві. Звичайно це відбувається в таких випадках:

1. *Встановлення авторства письмового документа (або зафіксованої технічними способами мови) за психологічними особливостями (психолого–лінгвістична експертиза)*. Частіше за все проводиться спільно з філологами і/або лінгвістами. Виявляють позиції, орієнтації, домінуючу спрямованість автора тексту, його емоційно–виразні й семантико–стилістичні особливості (характер змісту тексту, його лексичні, стилістичні й конструктивні особливості). Ознаки мови у висновку за цим видом СПЕ групують за рядом підстав: семантико–граматичною (вибір слів і конструкцій, виразність, правильність і організованість тексту) та категоріальною (професійні, соціальні, територіальні, національні та вікові особливості).

2. *Дослідження ролі особистості обвинуваченого в груповому злочині*. Ставляться такі запитання: «Який груповий статус і внутрішньогрупова роль даної особи в злочинній групі?», «Які групові функції виконувала підекспертна особа в даній злочинній групі під час здійснення їй конкретного злочину?».

3. При розслідуванні подій, пов'язаних з використанням техніки (автотранспортних, авіаційних, залізничних, водно–транспортних подій, аварій на виробництві), у ряді випадків призначається *інженерно–психологічна (техніко–психологічна) експертиза*. До компетенції такої експертизи відносять: а) встановлення наявності або відсутності у суб'єкта у момент події проявів крайньої психічної напруги, конфліктного емоційного стану (стресу, фрустрації і т.п.); б) установлення меж психофізіологічних можливостей людини, їх відповідності вимогам, що виникли у момент технічної події; в) установлення порушень інженерно–психологічних і ергономічних вимог до засобів індикації та механізмів управління технічною системою, що зумовили неадекватні дії підслідної особи. Перед психологом–експертом можуть бути поставлені такі запитання: «Чи знаходився суб'єкт у момент здійснення конкретних дій в конфліктному психічному стані (стрес, афект, фрустрація та ін.)?», «Як міг вплинути на виконання професійних функцій даний стан?», «Чи відповідають психічні можливості обстежуваної особи вимогам ситуації події?», «Чи були у відповідних технічних засобах ергономічні недоліки, що зумовили помилковість дій оператора?».

4. *Комплексна судова психолого–мистецтвознавча експертиза (КСПМЕ)*. На неї виносять запитання: «Чи мають подані на експертизу об'єкти (відеофільми, журнали, книги і т.п.) порнографічний характер?», «Чи можуть подані на експертизу об'єкти (відеофільми, журнали, книги і т.п.) завдати шкоди психіці людини?».

Питання для самоконтролю

1. Форми використання спеціальних психологічних знань.
2. Порядок призначення судово–психологічної експертизи.
3. Види судово–психологічної експертизи.
4. Права і обов'язки психолога–експерта.

5. Основні питання різних видів експертиз і типові помилки при їх формулюванні.
6. Класифікація методів судової експертизи.
7. Структура висновку експерта при різних формах експертиз.
8. Додаткові та повторні експертизи.
9. Факультативні судово–психологічні експертизи.

3. ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Пуаро нет дела до нации, Пуаро интересуют личности, имеющие право на то, чтобы у них не отнимали жизнь.

А. Крісті

Все дело в том, что в ихней статье все люди как-то разделяются на «обыкновенных» и «необыкновенных». Обыкновенные должны жить в послушании и не имеют права переступить закона, потому что они, видите ли, обыкновенные. А необыкновенные имеют право делать всякие преступления и всячески преступать закон, собственно потому, что они необыкновенные. Так у вас, кажется, если только не ошибаюсь?

Ф.М. Достоевський

Згідно з визначенням Д. Менделевича, **девіантна (та, що відхиляється) поведінка** – система вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у суспільстві нормам і що виявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від етичного і естетичного контролю за власною поведінкою [22, с. 262]. Основою оцінки девіантної поведінки особистості є її аналіз взаємодії з реальністю. Взаємодія особистості та реальності може відбуватися шістьма способами.

При *протидії реальності* особистість усвідомлено і активно намагається поруйнувати дійсність, змінити її відповідно до власних установок і цінностей. За відомим законом динаміки «сила дії породжує силу протидії»: у відповідь реакцією з боку дійсності стає також протидія, вигнання або спроба змінити індивіда, підстроїти його під вимоги реальності. Протистояння реальності обумовлює кримінальну і делінквентну поведінку.

Хворобливе протистояння реальності обумовлено ознаками психічної патології і психопатологічними розладами, при яких навколишній світ сприймається ворожим у зв'язку із суб'єктивним спотворенням його сприйняття і розуміння. Якщо при протистоянні реальності здорова людина усвідомлено вибирає шляхи боротьби з дійсністю, то при хворобливому протистоянні у психічно хворої людини даний спосіб взаємодії є єдиним і вимушеним.

Відхід від реальності усвідомлено або неусвідомлено вибирають люди, які розцінюють реальність негативно і опозиційно, вважаючи себе

нездатним адаптуватися до неї (унаслідок недосконалості, консервативності, одноманітності, придушення екзистенціальних цінностей або антигуманної діяльності).

Ігнорування реальності виявляється автономізацією життя і діяльності, коли особистість не враховує вимоги і норми реальності, існуючи в своєму вузькому маленькому «світі». При цьому не відбувається ні зіткнення, ні протидії, ні відходу від реальності. Подібний варіант взаємодії зустрічається звичайно у невеликого числа обдарованих, талановитих людей з гіперздібностями в якійсь одній області¹⁸.

Гармонійна особистість вибирає *пристосування до реальності*. Проте не можна однозначно виключати з ряду гармонійних індивідів осіб, які використовують, наприклад, спосіб відходу від реальності. Це пов'язано з тим, що реальність так само, як і окремий індивід, може мати негармонійний характер (наприклад, добровільне пристосування до умов тоталітарного режиму не можна розглядати як гармонійне).

Для того, щоб оцінити типи девіантної поведінки, необхідно уявляти, від яких саме норм суспільства вони можуть відхилятися. Згідно з К.К. Платоновим [28], *норма* – це явище групової свідомості у вигляді, що розділяється групою уявлень і найчастіших думок членів групи про вимоги до поведінки з урахуванням їх соціальних ролей, що створюють оптимальні умови буття, з якими ці норми взаємодіють і, відображаючи, формують його. Виділяють правові, етичні й естетичні норми. *Правові норми* оформлені у вигляді зведення законів і мають на увазі покарання при їх порушенні; *етичні й естетичні норми* не регламентовані настільки строго, і при їх недотриманні можливий лише суспільний осуд.

Залежно від способів взаємодії з реальністю і порушення тих чи інших норм суспільства девіантну поведінку розділяють на п'ять типів.

Делінквентна поведінка – поведінка, яка в крайніх своїх проявах являє собою кримінально каране діяння. Відмінність делінквентної поведінки від кримінальної корениться в тяжкості правопорушень, вираженості їх антигромадського характеру. Правопорушення ділять на злочини і провини. Суть *провини* полягає не тільки в тому, що вона не є істотною суспільною небезпекою, але і в тому, що відрізняється від злочину мотивами здійснення протиправної дії.

К.К. Платонов [28] виділив такі типи особистості злочинців, які визначаються таким:

¹⁸ Ч. Паланик чудово описує цей механізм у своєму романі «Дневник»: «И все же чем лучше она рисовала, тем хуже становилась ее жизнь – пока реальный мир не стал совсем нехорош для нее. Дошло до того, что все стало ей как чужое. Дошло до того, что никто больше не был достаточно для нее добрым, достаточно утонченным, достаточно реальным. Ни мальчишки из средней школы. Ни другие девочки. Ничто не было столь же *реальным*, как ее вымышленный мир. Так продолжалось до тех пор, пока ее не начали вызывать на педсовет и она не начала красть деньги из маминого кошелька, чтобы купить наркоту. Чтобы люди не решили, что она сумасшедшая, она занялась искусством. Но на самом деле она просто хотела научиться ремеслу, чтобы фиксировать свои галлюцинации. Чтобы сделать свой воображаемый мир более четким. Более реальным».

1) відповідними поглядами і звичками, внутрішньою тягою до повторних злочинів;

2) нестійкістю внутрішнього світу, особа скоює злочини під впливом обставин, що склалися, або навколишніх осіб;

3) високим рівнем правосвідомості, але пасивним відношенням до інших порушників правових норм;

4) високим рівнем правосвідомості та активною протидією або спробами протидії при порушенні правових норм;

5) можливістю тільки випадкового злочину.

До групи осіб з делінквентною поведінкою відносять представників другої, третьої й п'ятої груп. У них у рамках вольової свідомої дії через індивідуально-психологічні особливості порушується або блокується процес передбачення майбутнього результату делікту (провини). Такі індивіди легковажно, часто під впливом зовнішньої провокації скоюють протиправне діяння, не уявляючи собі його наслідків. Сила спонукального мотиву до певної дії гальмує аналіз негативних (у тому числі і для самої людини) його наслідків. Нерідко делінквентні дії опосередковуються ситуаційно-імпульсними або афектогенними мотивами. В основі ситуаційно-імпульсних злочинів, згідно зі С.О. Арсентьевим, лежить тенденція до вирішення внутрішнього конфлікту, під яким розуміється наявність незадоволеної потреби. Реалізуються ситуаційно-імпульсні мотиви, як правило, без етапу попереднього планування і вибору адекватних об'єктів, мети, способів і програми дії для задоволення актуальної потреби. Наприклад, підліток із цікавості або «за компанію» може віднімати гроші у молодших дітей, змагатися у влучності кидків з даху або балкона предметами в перехожих і т.п.; для того, щоб зірвати «контрольну», подзвонити в міліцію і повідомити про нібито закладений в школі вибуховий механізм¹⁹; з метою залучення уваги до себе учень може вкрати щонебудь з кишень одягу однокласників у роздягальні або залізи в сумочку вчительки.

Адиктивна поведінка – форма девіантної поведінки, пов'язана з формуванням прагнення відходу від реальності шляхом стимулювання змінених станів свідомості (ЗСС)²⁰ або постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності, що спрямовано на розвиток і підтримку певних видів емоцій. Б. Сегал виділяє такі психологічні особливості особистості з адиктивними формами поведінки: 1) понижена переносимість труднощів повсякденного життя разом з доброю переносимістю кризових ситуацій; 2) прихований комплекс неповноцінності, що поєднується з перевагою, що проявляється зовні; 3) зовнішня соціабельність, що поєднується зі страхом перед стійкими емоційними контактами; 4) прагнення говорити неправду; 5) прагнення звинувачувати інших, знаючи, що вони невинні; 6) прагнення йти від відповідальності в ухваленні рішень;

¹⁹ Хочемо звернути увагу, що професійні сапери вважають збірну назву «бомба» ознакою неповаги до такого складного і оригінального продукту людської думки.

²⁰ Детальніше щодо ЗСС див. Жидко М.Є., Гулий Ю.І. Основи прикладної етнопсихології. – Х.: ХАІ, 2006.

7) стереотипність, повторюваність поведінки; 8) залежність;
9) тривожність.

Під **патохарактерологічним типом девіантної поведінки** розуміють поведінку, обумовлену патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання. До них відносяться психопатії і явна (виражена) акцентуація. Дисгармонійна риса характеру призводить до того, що змінюється вся структура психічної діяльності людини. У своїх вчинках вона часто керується не реалістичними і адекватно обумовленими мотивами, а істотно зміненими «мотивами психопатичної самоактуалізації», спрямованими на ліквідацію розузгодження між ідеальним «Я» і самооцінкою.

За даними Л.М. Балабанової [5], при *збудливій психопатії* найчастішим мотивом поведінки є прагнення до реалізації неадекватно завишеного рівня вимог, тенденція до домінування і владарювання, упертість, образливість, нетерпимість до протидії, схильність до самонапруження і пошуків приводів для розрядки афектної напруги. У *істеричних психопатів* мотивами девіантної поведінки виступають, як правило, такі якості, як: егоцентризм, жадання визнання, завишена самооцінка. Переоцінка своїх реальних можливостей веде до того, що ставляться задачі, відповідні ілюзорній самооцінці, збігаючись з ідеальним «Я», але перевищуючи можливості особистості. Найважливішим мотиваційним механізмом є прагнення до маніпулювання оточуючими і контролю за ними. Оточення розглядається лише як знаряддя, які мають служити задоволенню потреб даної людини. У *психастенічних психопатів* патологічна самоактуалізація виражається в збереженні ними звичного стереотипу дій, у відході від перенапружень і стресів, небажаних контактів, у збереженні особової незалежності. При зіткненні таких людей з оточуючими, з непосильними задачами через ранимість, м'якість, низьку толерантність до стресу вони не одержують позитивного підкріплення, відчувають себе скривдженими, переслідуваними.

До патохарактерологічних девіацій відносять так само *невротичний розвиток особистості* – патологічні форми поведінки і реагування, сформовані в процесі неврозогенезу на базі невротичних симптомів і синдромів. За даними Н.Д. Лакосіної, більшою мірою вони подані obsесивними симптомами в рамках obsесивного розвитку. Девіації виявляються у вигляді невротичних нав'язливостей і ритуалів, які пронизують всі сфери життя людини і метою яких є зняття стану емоційної напруги і тривоги. Наприклад, постійне, до язв, миття «брудних рук» (класичний літературний образ – леді Макбет).

До схожого хворобливого патохарактерологічного стану відносять *поведінку, основу на символізмі та марновірних ритуалах*. У подібних випадках вчинки людини залежать від його містичного сприйняття дійсності. Наприклад, людина може відмовитися здійснити який-небудь вчинок на підставі «невідповідного розташування небесних світил»²¹.

²¹ Так, наприклад, один із самих відомих детективних романів А. Крісті починається з епіграфу: «...разбилось зеркало, звеня/ Увы, несчастье ждет меня!».

Психопатологічний тип девіантної поведінки ґрунтується на психопатологічних симптомах і синдромах, що є проявом тих чи інших психічних захворювань. Як правило, мотиви поведінки психічно хворого залишаються незрозумілими до тих пір, поки не будуть знайдені основні ознаки психічного розладу. Людина може виявляти поведінку, що відхиляється, через порушення різних психічних функцій і процесів – сприйняття (галюцинації й ілюзії), порушень мислення (виказувати, відстоювати і намагатися добиватися поставленої мети на основі маревного тлумачення дійсності, активно обмежувати сфери свого спілкування з навколишнім світом через нав'язливі ідеї й страхи), скоювати химерні вчинки або, навпаки, місяцями не діяти.

Однією із специфічних комбінацій патохарактерологічного, психопатологічного і адиктивного типів девіантної поведінки є *авітальна активність*, яка буде розглянута в окремому розділі.

Особливим типом поведінки, що відхиляється від норми, вважають **девіації, які, на думку К.К. Платонова [28], обумовлені гіперздібностями людини**. У подібних випадках звичайно говорять про прояви обдарованості, таланту, геніальності в якій-небудь одній з діяльностей людини²². Відхилення в одній області часто супроводиться девіаціями в буденному житті²³.

В літературі виділяють такі *клінічні форми девіантної поведінки*: 1) агресія; 2) авітальна активність; 3) зловживання речовинами, що викликають ЗСС; 4) порушення харчової поведінки; 5) аномалії сексуальної поведінки; 6) наявність надцінних психологічних утворень (будь-який фанатизм, колекціонування, «трудоголізм» і т.п.); 7) надцінні психопатологічні захоплення («філософська інтоксикація», кляузництво і кверулянство²⁴, kleптоманія, дромоманія, піроманія, ідеї «високого походження», «чужих батьків», еротичного відношення, реформаторства і винахідництва і т.п.); 8) характерологічні й патохарактерологічні реакції (емансипації, групування, опозиції і т. ін.); 9) комунікативні девіації (аутизація, гіперко-

²² Як казав старець Зосіма: «Поэт не является частью действительности (не принадлежит ни Богу, ни родине, ни семье, ни сатане) и не разделяет ответственности за ход ее развития. Он выпадает из обыденной морали и продуктивно грешит в целях сбора творческой энергии. Со стороны это выглядит нередко весьма неучтиво».

²³ Важливо підкреслити, що було б помилково говорити про зворотний зв'язок. Так, в есе, що принесло йому популярність, «Маркиз де Сад, садизм и XX век», В. Єрофєєв пише: «Биографический садизм маркиза де Сада представляет интерес для литературного критика (не психиатра, занимающегося вопросами сексуальной патологии!) постольку, поскольку он дал первоначальную тематическую направленность и эмоциональную окраску творчеству Сада, но это «отклонение» не определило конечных философских выводов писателя, точно так же, как эпиплепия Достоевского не определила своеобразия его мирозерцания, хотя и повлияла на тональность произведений» [10, с. 200].

²⁴ Кверулянт – людина з підвищеним відчуттям справедливості, яка хоче «добитися правди» навіть у дрібницях, проте не розміряє негативні фактори і способи боротьби з ними. Так, наприклад, під цю категорію підпадають люди, схильні надавати будь-чому, навіть самій незначній побутовій скарзі письмової форми, або писати з будь-якого приводу напряму Президенту або Прем'єр-міністру України.

мунікативність, конформізм, псевдологія, егоцентризм і т.ін.); 10) аморальна поведінка; 11) неестетична поведінка. Далі детальніше розглянемо деякі з них.

Агресією називається фізична або вербальна поведінка, спрямована на спричинення шкоди кому-небудь. Басс і Дарки виділяють такі *види агресії*: 1) фізична агресія (напад); 2) непрямая агресія (злобні плітки, жарти і т.п.); 3) схильність до роздратування (готовність до прояву негативних відчуттів при щонайменшому збудженні); 4) негативізм (опозиційна манера поведінки від пасивного опору до активної боротьби); 5) образа (заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні або вигадані відомості); 6) підозрілість у діапазоні від недовір'я і обережності до переконання, що всі інші люди шкодять йому або планують це зробити; 7) вербальна агресія (вираз негативних відчуттів як через форму – сварка, крик, виск, так і через зміст словесних відповідей – загрози, прокляття, лайка).

У своїй відомій роботі «Анатомія людської деструктивності» Е. Фромм [46] на підставі намірів, що передували агресії, умовно підрозділяє її на *доброякісну та злякісну*. При доброякісній агресії злочинний намір (прагнення завдати шкоди або заподіяти страждання іншій живій істоті) відсутній, тоді як при злякісній саме він є основою вибору даного типу взаємодії з навколишніми людьми. До доброякісної форми агресії Е. Фромм відносить: *ненавмисну, ігрову, оборонну та інструментальну* агресію, а так само *агресію як самоутвердження*. Ненавмисна агресія може бути ознакою психопатологічного типу девіантної поведінки (зокрема, при олігофренії або інших синдромах, що супроводяться зниженням інтелекту). Інфантилізм та інтелектуальна недостатність здатні призводити до того, що в рамках ігрової агресії людина як би «заграється» і не розмірює свою силу. Агресія як задоволення в самоутвердженні, як правило, зустрічається при патохарактерологічному типі девіантної поведінки. Вона є невід'ємною частиною емоційно нестійкого й істеричного розладів особистості, при яких спалахи гніву, роздратування та фізичної агресії не мають навмисного злого наміру, а формуються як у відповідь реакції за механізмом «короткого замикання» або «зміщеного афекту».

Доброякісна агресія переважно зустрічається при таких психопатологічних синдромах, як *астенічний (церебростенічний, неврастенічний) і істеричний*. Для астенічного синдрому характерна дратівливість, образливість і вербальна агресивність. При істеричному синдромі прояви агресії проходять завжди бурхливо і яскраво. Через добре розвинуту здатність говорити істерик в умовах конфлікту може будувати віртуозні мовні конструкції, використовувати барвисті метафори (наприклад, порівняння з негативними літературними персонажами або тваринами), використовувати багату ненормативну лексику, вдаватися до шантажу. Проте в цілому агресія не виходить за рамки вербальної²⁵.

Злякісна агресія є ознакою або кримінальної, або психопатологічної поведінки. Найчастіше агресія входить у структуру таких психопато-

²⁵ У сімейному житті це може бути биття посуду, викидання і знищення речей, псування меблів, але не пряма агресія з насильством.

логічних синдромів, як експлозивний, психоорганічний, дементний, кататонічний, гебефренічний, параноїдний (галюцинаторно-параноїдний), паранойяльний, парафренний, психічного автоматизму, деліріозний, смеркового розладу свідомості.

При експлозивному і психоорганічному синдромах (що зустрічаються при емоційно нестійкому розладі особистості або у віддаленому періоді органічних уражень головного мозку внаслідок черепно-мозкових травм, атеросклерозу, алкоголізму і т.п.) агресія має фізичний характер. Людина схильна агресивно реагувати з щонайменшого приводу (навіть об'єктивно нешкідливому), з втратою контролю за своїми діями. Агресія має затяжний характер через ригідність афекту і застрявання на одних і тих же емоціях. Типовою стають злопам'ятність, мстивість, ворожість. Тому злочини, скоювані хворими на епілепсію із змінами особи, є найжорстокішими і кривавими, особливо якщо у пацієнта є тенденція до смеркового розладу свідомості (він починається і закінчується гостро, і після нього пацієнт може не пам'ятати, що вчинив агресію проти оточуючих).

При деменціях різного генезу (атеросклерозній, травматичній, нейроінфекційній, атрофічній та іншій) людина скоює агресивні дії унаслідок неправильного розуміння поведінки і висловів оточуючих (близькі родичі або сусіди крадуть або псують речі, продукти харчування, спеціально шумлять, прискіпуються по дрібницях і т.п.). Агресивність часто поєднується з буркотливістю, буркотінням, незадоволеністю всім і вся, підозрілістю.

При кататонічному і гебефренічному синдромах (що зустрічаються при шизофренії) агресія є невмотивованою, непрогнозованою, нецілеспрямованою і руйнівною. Її основою служить симптом імпульсних дій – несподіваних для оточуючих і самої людини епізодів фізичної агресії, що супроводяться похмурістю, неконтактністю, неконтрольованістю, наполегливістю і рішучістю. Наприклад, жінка мирно в'язала в парку на лавці поряд із граючим поблизу внуком, раптово уткнула спицю в око сидячому поряд хлопцеві, тому що «він на неї дивно дивився», і знову повернулася до свого заняття. Наголошується неадекватність і нестійкість афекту: від похмурості і мовчазності до придуркуватості, недоречного гримасничання і химерного сміху. Нерідко виявляється і негативізм в активній і/або пасивній формах: людина, з одного боку, може активно відмовлятися від того, що пропонується з боку оточуючих; з іншого – скоювати вчинки, коли його про них не просять.

В рамках психопатологічних синдромів, при яких основним проявом є маревні ідеї (паранойяльній, параноїдній, парафренній, синдром психічного автоматизму), агресія обумовлена помилковою інтерпретацією дійсності (хворого переслідують²⁶, різними способами маніпулюють його психікою і тілом, збираються заподіяти шкоду і т.п.) і має оборонний характер.

Синдроми засмученої свідомості (деліріозний і смеркового затьмарення свідомості) супроводяться агресією через те, що структура психіч-

²⁶ У психіатрії описано феномен «переслідувача переслідувачів», коли хворий сам починає готувати розправу з кривдниками, не чекаючи дій з їх сторони.

ного розладу включає в себе яскраві зорові галюцинаторні образи, які схильні до загроз на адресу хворого.

Зловживання психоактивними речовинами (ПАР) пов'язано з відходом особистості в ілюзорно-компенсаторну діяльність, пов'язану з наявністю дефіцитарності в якихось сферах життя. На думку Б.С. Братуся [7], ПАР відображає проєкцію психологічного очікування, актуальних потреб і мотивів на психофізіологічний фон ЗСС, створюючи внутрішню картину, яку людина приписує дії речовини, роблячи його психологічно привабливим. Ц.П. Короленко і Т.А. Донських виділяють такі мотиви вживання ПАР:

Атарактична мотивація полягає в прагненні застосування речовин з метою пом'якшення або усунення явищ емоційного дискомфорту, викликаного страхом, відчаєм, депресією та їх похідними. Повернення хімічним шляхом звичайного емоційного стану і відчуття комфорту блокує потребу подальшого використання речовини. Проте девіантна поведінка може сформуватися при атарактичній мотивації завдяки частоті застосування даного способу зняття емоційних проблем з переходом психологічної залежності у фізіологічну. Даний тип мотивації є переважаючим при патохарактерологічному і психопатологічному типах девіантної поведінки. Як правило, така мотивація зустрічається при тривожному, обсесивно-фобічному, депресивному, дисфоричному, астеничному, психоорганічному і іпохондричному симптомах і синдромах. Нерідко вживання ПАР спрямовано на купіювання внутрішньоособистісного конфлікту при так званих психопатичних синдромах (експлозивному та емоційно нестійкому, істеричному, ананкастному).

Мотивація гедонізму сприяє отриманню задоволення, випробування відчуття радості, підвищенню нормального (непониженого) емоційного стану. Тому зі всього арсеналу ПАР вибирають саме ті, які мають ейфорізуючий ефект. Спрямованість гедонізму може зустрічатися при різних типах девіантної поведінки, проте типовою вона вважається для адиктивної поведінки.

Мотивація з гіперактивацією поведінки близька до гедонізму, але ґрунтується на активізуючому ефекті ПАР. При такій мотивації базисною стає потреба вивести себе із стану пасивності, байдужості, апатії й бездіяльності за допомогою речовин, що провокують незвичайну або поза межню активність і гостроту реакцій.

Субмісивна мотивація відображає нездатність людини відмовитися від пропонованого оточуючими прийому ПАР.

Псевдокультурна мотивація ґрунтується на світоглядних установках і естетичних пристрастях особистості. Людина розглядає вживання ПАР крізь призму причетності до кола вибраних. Більшою мірою при цьому типі мотивації важливо не стільки вживання речовини, скільки процес демонстрації належності до субкультури вживаючих.

У разі формування психопатологічного типу поведінки при таких психічних захворюваннях, як алкоголізм, наркоманія і токсикоманія, девіантна поведінка стає повністю залежною від феноменологічних клінічних особливостей і стадій хвороби. Є.Е. Бехтель виділяє *три механізми до-*

мінування алкогольної та наркотичної потреби і формування залежності з комплексом клінічних симптомів і синдромів:

1. Еволюційний механізм. У міру підвищення ейфоризуючого ефекту відбувається зростання потреби, яка з другорядної, додаткової (адиктивної, патохарактерологічної) стає спочатку конкуруючою, а потім домінуючою.

2. Деструктивний механізм. Руйнування структури особистості, викликане якимись психотравмуючими факторами, крахом особистості, супроводжується зміною її ціннісної орієнтації. Значення раніше домінуючих потреб знижується. Другорядна потреба в ПАР, що змінюють психічний стан, може несподівано стати домінуючим, основним змістостворюючим мотивом діяльності.

3. Механізм, пов'язаний з початковою аномалією особистості. Виділяється три варіанти аномалій: 1) при аморфній структурі особистості із слабо вираженими ієрархічними відносинами в системі потреб і мотивів будь-яка скільки-небудь значуща потреба швидко стає домінуючою; 2) при недостатності внутрішнього контролю неповна інтерналізація групових норм не дозволяє виробити внутрішні форми контролю; 3) при аномалії мікросередовища спотворені групові норми формують аномальні установки на вживання ПАР.

Кожна з клінічних форм може бути обумовлена будь-яким типом девіантної поведінки (див. табл. 1).

Таблиця 1

Частота клінічних форм девіантної поведінки при різних її типах

Типи поведінки	Делінквентний	Адиктивний	Патохарактерологічний	Психопатологічний	На базі гіперздібностей
Агресія	***	*	****	**	
авітальна активність		*	****	**	
вживання ПАР		****	****	**	*
Наявність надцінних психологічних утворень		**	***		***
Надцінні психопатологічні захоплення			***	****	
Характерологічні девіації	*	*	****	**	*

Типи поведінки	Делінквентний	Адиктивний	Патохарактерологічний	Психопатологічний	На базі гіперздібностей
Комунікативні девіації	*	**	***	***	*
Аморальна поведінка	****	*	*	*	
Неестетична поведінка	*		***	**	**

Примітка: **** - дана форма завжди або майже завжди обумовлена даним типом девіантної поведінки; *** - часто; ** - іноді; * - рідко.

Питання для самоконтролю

1. Девіантна поведінка та її типологія.
2. Делінквентна поведінка і особистість злочинця.
3. Патохарактерологічний тип девіантної поведінки.
4. Клінічні форми девіантної поведінки.

4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ СУБКУЛЬТУР

*"Кто ответит мне - что за дом такой,
Почему во тьме, как барак чумной?
Свет лампад погас, воздух вылился...
Али жить у вас разучились?
Двери настезь у вас, а душа взаперти.
Кто хозяином здесь?- напоил бы вином".
А в ответ мне: "Видать, был ты долго в пути –
И людей позабыл,- мы всегда так живем!
Траву кушаем, век - на щавеле,
Скисли душами, опрыщавели,
Да еще вином много тешились,
Разоряли дом, дрались, вешались".
"Я коней заморил,- от волков ускакал.
Укажите мне край, где светло от лампад.
Укажите мне место, какое искал,-
Где поют, а не стонут, где пол не покат".
"О таких домах не слышали мы,
Долго жить впотьмах привыкали мы.
Испокону мы – в зле да шепоте,
Под иконами в черной копоти».*

В.С. Висоцький

...Он кто? Инженеришка рядовой и все. Ну что у него за жизнь? Утром – на работу, вечером – с работы, дома – жена, дети сопливые... Ну, в театрик ходит, летом в санаторий съездит, в Ялту. Тоска смертная! А ты – ты вор! Дженгльмен удачи! Украл, выпил – в тюрьму! Украл,

*выпил –в тюрьму! Романтика! А ты говоришь...
Конечно, завидует...*

В. Токарева, Г. Данелія

Організована злочинність така ж стара, як і цивілізація: розбійницькі банди і піратські флотилії можна зустріти вже на найперших сторінках історії. Проте сучасна організована злочинність (виникла приблизно 100-150 років тому назад) має принципові відмінності від злочинних організацій доіндустріальних суспільств. Виникнення організованої злочинності сучасного типу – це якісно новий етап розвитку злочинного світу. Якщо «архаїчні бандити» були маргіналами, аутсайдерами суспільства, то діяльність сучасних злочинців будується в основному за законами пострадянського бізнесу, а тому *мафія* стала досить органічним інститутом сучасного ринкового господарства.

У зв'язку з цим доцільно пригадати створену М. Вебером концепцію двох принципово різних типів «жадання наживи». Авантюристське жадання збагачення шляхом *перерозподілу* раніше створених благ (у тому числі шляхом грабежу і крадіжки) спостерігалось в самих різних суспільствах. Але тільки в умовах капіталістичного ладу складається відношення до багатства як до закономірного результату раціональної діяльності з виробництва споживацьких благ. Оскільки існує два типи «жадання наживи», остільки існує і два види організованої злочинності – традиційна й сучасна²⁷.

Традиційна організована злочинність цілком основана на насильстві. Сучасна організована злочинність скоює головним чином злочини «без жертв» – займається діяльністю, від якої виграють (хоч би і ілюзорно) не тільки злочинці, але і ті, хто користується їх послугами. Вітчизняні та зарубіжні кримінологи одностайно підкреслюють такі основні характеристики організованої злочинності: а) стійкість і довготривалість, б) прагнення до максимізації прибутку, в) ретельне планування своєї діяльності, г) розподіл праці, диференціація на керівників різного рівня і виконавців – фахівців різного профілю, д) створення грошових запасів (т.зв. «общаків») страховок, які використовують для потреб злочинної організації. Цілком очевидно, що всі ці ознаки повністю копіюють характерні особливості легального капіталістичного підприємництва. За своєю організаційною структурою сучасна мафія в основному схожа із звичайною фірмою (або з фінансово-промисловою групою).

Чим вище організаційний рівень соціальної групи, тим більшою мірою вона характеризується розвинутою пов'язаною з нею субкультурою. Далі ми стисло розглянемо ті моменти історії формування організованої злочинності, які визначають специфічні соціально-психологічні закономірності її існування.

²⁷ Можна спостерігати за відмінностями між цими двома видами злочинності при порівняльному аналізі радянських детективів і сучасного кримінального російського телесеріалу (наприклад, «Бригада»).

Історично злочинці в Російській імперії ділилися на «урок»²⁸ – крупних і «оребурок» – дрібних злодіїв. Рецидивісти звичайно об'єднувалися в «малину» (злочинні співтовариства), в кожній з яких консолідувалася певна «масть» (різновид) професійних злочинців: «ерши» – кишенькові злодії, «городушники» – магазинні злодії, ведмежатники – зломщики сейфів, «фармазонщики» – шахраї, які використовують фальшиві гроші, документи, прикраси, карткові шулери і т.ін. Такі об'єднання мали «пахана» – ватажка, і, у свою чергу, ділилися на «братства» – дрібні групи по два-п'ять чоловік для безпосереднього здійснення злочинів.

У малині встановлювалися *поняття* - певні неформальні норми поведінки. О. Гуров пише, що «не обнаружено случаев, когда бы блатные «законы» действовали на территории всей страны и были бы обязательны для какой-нибудь группировки преступников». Традиційно виділяють п'ять професійних категорій злочинців.

1. **Грабіжники** (*громилы*) – сама небезпечна, хоча і нечисленна група²⁹. Вбивства ними частіше за все скоюються при розбої в приміщеннях. Як знаряддя вбивства могли використовуватися найрізноманітніші засоби, але, за свідченням В. Лебедева, справжні громила користувалися тільки *фінкою* – фінським ножом.

2. **Злодії** – численна категорія, яка диференціювалася на безліч різних «спеціальностей» залежно від об'єкта, предметів і способів протиправного посягання. Елітою злодіїв є економічні злочинці. Слідом за ними стоять грабіжники сейфів. Їх ділять на ведмежатників – тих, хто відкривав сейфи без злому за допомогою відмичок і спеціального злодійського інструменту, і «шнифферов» – тих, хто банально зламував сейфи за допомогою автогену, динаміту або кувалди. Залізничні злодії спеціалізувалися на крадіжці вантажів із поштових і багажних вагонів. Городушники (або «шоттенфеллеры»), у свою чергу, мали декілька підвидів: міняйли (або «вздержчики») – займалися розкраданнями грошей при розміні купюр; *вітринні* – викрадачі речей з вітрин; викрадачі вантажів. Злодії, що займалися крадіжками в готелях, теж мали декілька більш вузьких спеціальностей, обумовлених часом (день, ніч, ранок) і способом здійснення крадіжок.

Квартирні злодії («домушники») – квартирні злодії ділилися на кваліфікованих і звичайних. В обох видах було декілька самостійних злодійських напрямів. *Зломщики* - досвідчені злочинці, користувалися різним злодійським інструментом (фомки, гусячі лапки, вертуни і т.ін.). Найдосвідченіші мали «міжнародний інструмент» – «уистити». Менш досвідчені скоювали крадіжку через квартиру («форточники», «скокари»), за допомогою знайомих або обслуговуючого персоналу або під виглядом посадовців («по тихій»).

²⁸ Назви злочинців, взяті у лапки, даються російською мовою, як власні імена, тому що українською мовою не використовуються, або їх літературний український переклад невідомий автору.

²⁹ Про це свідчать не тільки цифри статистики, але і психолінгвістичний аналіз блатної лексики: кількості слів, що відносяться до цієї «спеціалізації», небагато, і відносяться вони переважно до загальнокримінального жаргону.

Кишенькові злодії були самими висококваліфікованими карними злочинцями (особливо «*марвихери*» – міжнародні кишенькові злодії). Найбільш поширені кишенькові крадіжки, скоювані під прикриттям (ширмою): плащем, накинутим на руку, газети, букета квітів, портфеля. Для здійснення злочину використовували пінцети, гачки, щипці для того, щоб зрізати ланцюжки і годинники, крихітні леза³⁰, що вставляються в кільця або браслети. В багатьох архівних документах відзначена виняткова майстерність і спритність російських кишенькових злодіїв у порівнянні з кишеньковими злодіями Західної Європи³¹. Кишенькові злодії дуже боялися потрапити в місця позбавлення волі через страх втратити навички.

На найнижчому злодійському ступені розташовувалися «*портяночники*»: «*малинники*» – злодії за допомогою сноподібного, «*хипесники*» – ті, хто використовують повій, «*собачники*» – ті, хто крадуть собак дорогих порід, «*голуб'ятники*» - спеціалізуються на білизні, «*капорщики*» – знімають шапки, «*пожежники*» - викрадачі речей під час пожеж або «*порушники*» – під час похоронів. Саме крайнє положення в цій підгрупі займали ті, хто обирають п'яних, крадуть білизну з мотузок, продукти із сумок і т.ін.

Існування злодіїв було би так само неможливим без «*бариг*» – скупників краденого і «*становщиків*» – приховувачів злочинців і власників злодійської малини.

3. **Шахраї** складали еліту кримінального світу. За об'єктом вони диференціювалися на дві групи. Перша – ті, хто займався злочинами проти державної власності: фальсифікацією, підробкою фінансових документів і т.д. Друга – злочинці, які скоюють злочини проти приватної власності: «*басманщики*» - ті, хто використовують грошову або речову «ляльку», «*наречені*» – шлюбні аферисти, «*сборщики*» – ті, хто влаштовують добродійні акції, «*золоторотці*» - ті, що наживаються на азартних іграх, «*стряпчі*» – ті, хто скоюють незаконні юридичні операції.

Особливою шанною користувалися шулери. Специфіка шулерського обману визначається груповим характером даного типу злочинів. Склад групи звичайно не перевищує 3-5 чоловік. Типовими прийомами шахрайства є мічення карт, підрізування їх країв, краплення, наколювання за допомогою голки і т.п. Шулерів ділять на гравців («*червоні валети*» або «*митці*»), осіб, що підтасовують наперед підготовлену колоду («*складальники*»), і ті, що підглядають в чужі карти (сигнальники).

4. **Фальшивомонетники** – відносно нечисленна і високотехнічно оснащена категорія, що має найміцнішу організацію.

5. **Жебраки і бродяги** – найчисленніша і соціально декласована категорія правопорушників, що використовує самі різні психологічні прийоми для викликання співчуття у оточуючих: імітація хвороби, жертви пограбування, ветерани воєн, погорільці і т.п. Вони мали свої маршрути, жаргон, етикет і навіть свій фольклор.

³⁰ Злодії використовували навіть дресированих собак.

³¹ Якщо в Англії і Франції існували спеціальні школи, то в Росії навички передавалися «із рук у руки». Відомий Картуш користувався для цього манекеном і бив учнів палицею по голові за кожну невдалу спробу; інші «вчителі» показували учням свої навички в реальному часі: виймали у перехожого з кишені табакерку, нюхали тютюн і клали її знову в кишеню перехожого.

Революційні події початку ХХ ст. привели до деякого переструктурування кримінального світу: злочинність не залишилася і не могла залишатися зовні класової боротьби. Різні амністії (наприклад, проведена Тимчасовим урядом у березні 1917 р.) призводили до того, що на свободу випускалася велика маса декласованих елементів, що не мають нагоди вже жити «по-старому», але і не уміють ще жити по-новому³². Крім того, в перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції кримінальний контингент значно збільшився за рахунок дрібної буржуазії, колишніх білогвардійців і учасників селянських банд (наприклад, «зелених»), розорених непманів, агентів всіляких імперіалістичних розвідок і т.п. Через це кримінальне середовище ставало все більш неоднорідним, поступово розділячись на два табори: професіоналів із дореволюційним «стажем» і новачків, які потрапили в кримінальний світ після революції і, по суті, були дилетантами (не мали кримінальної «кваліфікації», не знали традицій і законів, не мали у своєму розпорядженні інструментів і мережі малини і скупників краденого). Змішуючись (особливо в таборах), ці два табори часто приходили в стан конфронтації один з одним. Проте поступово відбулося взаємопроникнення, і дилетанти через більшу освіту стали посідати лідируючі місця в змішаних угрупованнях. З'явилися авторитети, які стали не тільки швидко переймати традиції і закони старого злочинного світу, але й інтенсивно вносити свої порядки (часто близькі до їх політичних переконань).

В кінці 20–х – на початку 30–х років завдяки економічним змінам і ефективній роботі каральних органів, а також за рахунок зростання суперечностей в кримінальному світі злочинні угруповання почали розпадатися. У кримінальному середовищі з'явилася нова лідируюча категорія, що по-старовинному називає себе урками, яка почала вести боротьбу з *жиганами* і перемогла. Кримінальний світ повністю очистився від політичної домішки, вважаючи, що злодій має тільки красти і не втручатися в справи держави³⁵. Саме в цей період виникають *зłodії в законі* – особлива категорія злочинців-рецидивістів, що характеризується двома особливостями: 1) високою організованістю; 2) принциповим паразитизмом. Тому злодій в законі обов'язково повинен був мати судимості, бути авторитетом і обиратися на спеціальних зборах. Кандидат проходив різні випробування, всебічно перевірявся авторитетами на знання законів і традицій, після чого йому давалися усні та письмові рекомендації. Ті, хто рекомендував, несли перед зборами відповідальність за всю його подаль-

³² У літературі описано випадок, коли близько сотні рецидивістів зібралися для обговорення питання про підтримку Радянської влади і припинення злочинної діяльності. Проте звернення, яке вони прийняли, результатів не дало.

³³ Цьому ще сприяло і те, що в цей час охорона і частина адміністративного апарату набиралися з середовища ув'язнених.

³⁴ Перш за все це виражалось в тому, що злочинна діяльність розцінювалася авторитетами як форма соціального протесту. За словами відомого актора О. Пороховщикова (при особистій бесіді з автором), такою була знаменита банда «Чорна кішка», куди в молодості він входив як учасник.

³⁵ Ймовірно, цим пояснюється така «нелюбов» карних злочинців до політ'язнів.

шу діяльність без виключення. Далі кандидат складав присягу, текст якої був приблизно таким: «Я, как пацан, встал на путь воровской жизни, клянусь перед ворами, которые находятся на сходке, быть достойным вором и не идти ни на какие аферы чекистов».

До основних законів, яким має був підкорятися і за виконанням яких зобов'язаний стежити злочинців в законі, можна віднести сім правил:

1. *Беззавітна підтримка злочинської ідеї.*
2. *Табу мати які-небудь контакти з органами правопорядку (окрім випадків, пов'язаних із слідством і судом).*
3. *Бути чесним у відношенні один до одного.* Наприклад, злочинців не міг образити або ударити співучасника, навіть замахнутися на нього.
4. *Стежити за порядком у зоні й підтримувати там владу злочинців (за що вони відповідали перед зборами).*
5. *Активне залучення в кримінальне середовище нових людей.*
6. *Табу цікавитися питаннями політики, читати газети, виступати як потерпілі й свідки на слідстві та суді.*
7. *Обов'язкове уміння добре грати в азартні ігри³⁷.*

У злочинців існує три види *санкцій*: 1) публічний ляпас (за дрібні провини, частіше всього – за образи); 2) виключення з групи (*бити по вухах*) або переведення в більш низьку категорію; 3) смерть. Звичайно так само збори визначали процедуру і знаряддя покарання. Після рішення зборів той, хто провинився, вже не міг розраховувати ні на яку поблажливість. Приклад узагальнених негласних норм відносин у середовищі осуджених наведений в табл. 2.

Угруповання злочинців у законі проіснували приблизно до початку 60-х років. Їх розкладанню сприяли зміни карно-процесуального кодексу СРСР (1958-60–ті роки), посилення експлуатації основної маси осуджених зі сторони злочинців у законі і, особливо, розшарування кримінального середовища в результаті збільшення в таборах кількості «*отошедших*» або *поляків*, осуджених за бандитизм, зраду Батьківщині та інші тяжкі злочини. Між угрупованнями злочинців і «отошедшими» почалася жорстока війна, де адміністрація виправно-трудових таборів (ВТТ) надала підтримку «отошедшим». У результаті великі угруповання злочинців у законі розпалися спочатку на більш дрібні групи ув'язнених (наприклад, «ломом под-

³⁶ Наприклад, як це відбувалося в середині 50-х років ХХ ст. в одному з транзитно-пересильних відділень УВТК Красноярського краю (де в 10 камерах містилися злочинці в законі). Оскільки умови виключали збори, питання обговорювалося за допомогою листування. Злочинці направили по камерах «*маляву*» (записку), в якій мовилося, що той, що приймається, має «поведение и стремления только воровские», «длительное время нарушал дисциплину и почти не выходил из барака усиленного режима, несколько месяцев по поручению воров организовывал в одном из подразделений сбор денег с заключенных (благо воровское)... Хотя он и молодой, но мысли у него только существенные и воровские. Мы рады, что к нам в семью прибывают новые воры». Перша камера відповіла: «Будет воровом этот пацан. Бог ему навстречу!». Друга камера так само була не проти, «если душа у него чистая». У такому ж стилі виразили схвалення й інші камери, після чого прийом відбувся.

³⁷ Ігри, в яких ставкою було людське життя, за традицією ще царської сахалінської каторги іменувалися «три зірочки» або «три кісточки».

Таблиця 2

Негласні норми відносин у середовищі осуджених

Норми	Особливо стійко-привілейовані осуджені («блатные», «воры», «шерстяные» і т.ін.)	Стійко-привілейовані осуджені («пацаны»)»	Нестійко-привілейовані («шестерки», «шныри»)»	Нестійко-привілейовані («чушки», «приморенные пацаны»)»	Стійко-непривілейовані («обиженные», «разных мастей») і т.ін.)
Відношення до праці	<p>По можливості не працювати, примушувати працювати за себе «чушек» і «обиженных».</p> <p>Знаходити можливість працювати на престижних, «чистих» робочих місцях (днювальними, помічниками чергового їдальні, бібліотекарями і т.д.).</p> <p>Ні за яких обставин не прибирати місця загального користування (перш за все – туалет), не брати участь у будівництві інженерно-охоронних споруд.</p> <p>Створювати видимість активної роботи, але виконувати норму вироблення не більше 100%.</p> <p>На роботу ходити зовні строю або в останній шерензі.</p> <p>По можливості самому не працювати нижню білизну і не чистити чоботи, а використовувати для цього «шестерок», «чушек», «обиженных»</p>	<p>Працювати по можливості.</p> <p>Прагнути отримати «чисті робочі місця».</p> <p>Виконувати норми вироблення тільки на 100%.</p> <p>Ухилятися по можливості від прибирання місць загального користування, а так само в будівництві й ремонті інженерно-охоронних споруд.</p> <p>Роботу щодо самообслуговування при нагоді покласти на «чушек» і «обиженных»</p>	<p>Працювати, але виконувати норми не понад 100%.</p> <p>Виконувати будь-яку роботу за вказівками своїх авторитетів</p>	<p>Працювати на будь-якій роботі, виконуючи норми вироблення на 100 і більше відсотків.</p> <p>Виконувати всі роботи щодо самообслуговування.</p> <p>Виконувати будь-яку роботу за вказівкою адміністративної й авторитетів</p>	<p>Добре працювати на будь-якій роботі, виконувати норми вироблення понад 100%.</p> <p>Виконувати будь-яку роботу за вказівкою адміністративної й авторитетів</p>

Продовження табл. 2

Норми	Особливо стійко-привілейовані осуджені («блатные», «воры», «шерстяные» і т.ін.)	Стойко-привілейовані осуджені («пацаны»)	Нестійко-привілейовані («шныри»)	Нестійко-непривілейовані («чушки», «моренные пацаны»)	Стойко-непривілейовані («обиженные», «разных мастей» і т.ін.)
Відношення до адміністрації	Не допускати приниження своєї гідності з боку представників адміністрації, особливо у приватності «скривджених». Без особливої необхідності не спілкуватися з адміністрацією, не звертатися до неї за допомогою і не «стукати» їй. Активно шукати серед співробітників ІТЛ (СІЗО) осіб, які здійснюють зв'язок з «волею». Всіляко підтримувати зневажливе відношення до адміністрації, але при безпосередніх контактах з нею бути дуже ввічливим	Входити в довіря до адміністрації з метою отримання пільг або встановлення заборонених зв'язків. Не допускати приниження своєї гідності з боку представників адміністрації (особливо у присутності інших осуджених). Не конфліктувати з представниками адміністрації, якщо вони своїми діями не зачіпають честь «хлопчачака». Прагнути не мати стягнень	Виконувати норми поведінки відносно адміністрації, які характерні для авторитетів. Вивідувати наміри адміністрації й докласти авторитетності там. Безпосередньо вживати заходів відносно тих осіб, які порушили норми взаємостосунків з адміністрацією	Прагнути бути в добрих відносинах з адміністрацією. При конфліктах звертатися до адміністрації. Виконувати доручення адміністрації, якщо вони не зачіпають інтереси авторитетів	Прагнути догодити, зобов'язати послугу адміністрації, допомагати їй у всьому. У необхідних випадках звертатися за допомогою до адміністрації. Виконувати будь-які доручення адміністрації

Продовження табл. 2

Норми	Особливо стійко-привілейовані осуджені («блатные», «воры», «шерстяные» і т.ін.)	Стійко-привілейовані осуджені («пацаны»)	Нестійко-привілейовані («шестерки», «шныри»)	Нестійко-непривілейовані («чушки», «приморенные пацаны»)	Стійко-непривілейовані («обиженные», «разных мастей» і т.ін.)
Відношення до режиму	<p>Мати спеціальні спальні місця. Грати в карти, нарди та інші ігри «на інтерес». Берегти при собі або в тайниках заборонені предмети (ножі, заточки, леза, гроші, чай і т.п.). Мати відносини «з волею» через корумпованих співробітників ІТТ (СІЗО). Вимагати гроші, організувати примусове вилучення продуктів у «чушек», «обижених» і т.д. Влаштовувати «прописки» новачків. Насилувати «обижених», організувати нанесення «обиженим» знаків, що свідчать про їх статус. Діставати нову форму встановленого зразка собі та своїм друзям і носити форму невстановленого зразка (чоботи з високими каблучками, ушиту і т.ін.). Все недозволене робити через «шестірок»</p>	<p>Грати в карти, нарди та інші ігри «на інтерес». Прагнути мати при собі заборонені предмети. Брати участь у «прописках». Схиляти «обижених» до вступу до статевого зв'язку. Носити форму невстановленого зразка. Ображати, наносити побої нижчестоячим, наносити собі татуювання</p>	<p>Порушувати режим на вимогу авторитетів. Займатися поборами, бити неугодних, брати на себе порушення режиму, допущені авторитетами. Прагнути дотримуватися норм, встановлених авторитетами</p>	<p>Прагнути не порушувати режим. Порушувати режим на вимогу авторитетів або «шестірок». Добровільно віддавати авторитетами гроші, продукти, речі. За вказівкою авторитетів брати на себе порушення режиму, допущені ними</p>	<p>Прагнути не порушувати режим. Порушувати режим на вимогу авторитетів або «шестірок». Добровільно віддавати авторитетами гроші, продукти, речі. Бути пасивним партнером під час гомосексуального акту</p>

Продовження табл. 2

Норми	Особливо стійко-привілейовані осуджені («блатные», «воры», «шерстяные» і т.ін.)	Стійко-привілейовані осуджені («пацаны»)	Нестійко-привілейовані («шестерки», «шныри»)	Нестійко-непривілейовані («чушки», «приморенные пацаны»)	Стійко-непривілейовані («обиженные», «разных мастей» і т.ін.)
Відносини з активом	<p>Всіляко підкреслювати зневажливе відношення до активу. Не брати участі в його роботі. Прагнути не допускати, щоб члени активу брали «гору» в ІТТ. За необхідності примушувати вступати в актив «шестерок». Всіляко протидіяти роботі активу, провокувати його промахи і помилки</p>	<p>З метою отримання пільг проникати до складу активу, переважно на керівні посади (наприклад, голови Ради заго-ну). Не брати участі у роботі комісії внутрішнього порядку, якщо посада в активі до цього не зобов'язала. У складі активу до-биватися від адміністрації для себе і своїх друзів максимуму пільг. Вести у складі активу «подвійну гру» з адміністрацією</p>	<p>З дозволу авторитетів або за їх прямою вказівкою проникати в актив, встановлювати довірчі відносини з адміністратцією з метою отримання додаткової інформації про життя ВТК</p>	<p>Брати активну участь у роботі активу. Прагнути отримати пільги, підняти свій статус до «хлопчака»</p>	<p>Брати активну участь у діяльності активу</p>

Продовження табл. 2

Норми	Особливо стійко-привілейовані осуджені («блатные», «воры», «шерстяные» і т.ін.)	Стійко-привілейовані осуджені («пацаны»)	Нестійко-привілейовані («шестерки», «шныри»)	Нестійко-привілейовані («чужки», «моренные пацаны»)	Стійко-привілейовані («обиженные», «разных мастей» і т.ін.)
Відношення до побу-ту і гігієни	Лягати спати останнім, вранці вставати пізніше за інших (бу-дяти їх не мають права). Займати найзручніші місця в спальних приміщеннях, їдаль-ні, клубі (біля вікна, на ниж-ньому ярусі і т.д.). Ухилитися від ранкової зарядки або робити її «для вигляду». Примувувати «шестерок» при-носити з їдальні кращі продук-ти харчування. Митися в лазні в першу чергу, строго стежити за своїм зовні-шнім виглядом. Мати добрі предмети туалету (мило, зубну пасту і т.п.). Не піднімати предметів, випад-ково знайдених або таких, що впали в туалеті. Не палити недопалки	Займати зручні мі-сця в спальних приміщеннях, їда-льні, клубі. Строго стежити за своїм зовнішнім ви-глядом. Мати добрі пред-мети туалету. Не збирати недо-палки і не підніма-ти предметів, що впали випадково в туалеті	Орієнтуються на авторитетів, але за відсут-ності «чушек» (що буває в ка-мерах СІЗО) діють відповід-но до їх норм	Займати менш зручні місця (традиційно «визначені для них»). Обслуговува-ти авторитетів (чистити одяг, взуття і т.д.). Не робити дій без підтримки «пацанов». Прагнути не палити недо-палки, не бути брудним і не-охайним. Забезпечува-ти чистоту в спальнях і ту-алетах	Займати самі незручні міс-ця (традицій-но «визначе-ні» для них). Ретельно ви-конувати будь-які ви-моги автори-тетів, що сто-суються їх обслугову-вання. Допускається палити недо-палки, їсти недоїдки, бу-ти брудним

Закінчення табл. 2

Норми	Особливо стійко-привілейовані осуджені («блатные», «воры», «шерстяные» і т.ін.)	Стійко-привілейовані осуджені («пацаны»)»	Нестійко-привілейовані («шестерки», «шныри»)»	Нестійко-непривілейовані («чушки», «моренные пацаны»)»	Стійко-непривілейовані («обиженные», «разных мастей» і т.ін.)
<p>Міжособові відносини</p> <p>Надавати всіляку підтримку «пацанам».</p> <p>Знати жаргон, кримінальні традиції і строго дотримуватися їх.</p> <p>Бути в центрі і в курсі всіх подій, стежити за «справедливістю».</p> <p>Прагнути бути витриманим, не допускати ні за яких обставин пониження своєї гідності.</p> <p>Спілкуватися вибірково, близько контактувати тільки із собі подібними («сім'єю»).</p> <p>Мати в «сім'ї» загальні продукти, речі, а по можливості гроші для підтримки друзів.</p> <p>Диктувати свою волю (биття, згвалтування і т.п.).</p> <p>Мати широкий круг знайомих авторитетів на волі.</p> <p>Мати «шестерок».</p> <p>Відповідати за свої слова.</p> <p>Не прагнути умовно-дostroкового звільнення</p>	<p>Бути поряд з авторитетами, але не показувати своє істинне відношення до них.</p> <p>Прагнути бути незалежними як від авторитетів, так і від адміністрації.</p> <p>Жити в «сім'ї», ділитися всім із «кентами» (друзями).</p> <p>По можливості мати «шестерок».</p> <p>Бути обережним у контактах з оточуючими.</p> <p>Не втручатися в чужі розмови.</p> <p>Не поширювати чулки.</p> <p>Не красти у «своїх».</p> <p>Прагнути умовно-дostroкового звільнення</p>	<p>Прагнути дотримуватися правил авторитетів.</p> <p>Ретельно виконувати проханя і вказівки авторитетів, піклуватися про їх матеріальне і психологічне благополуччя.</p> <p>Займатися поборами і утисками неугодних осіб</p>	<p>Бути «непомітними», нікуди не «влізати», знати своє «стійло».</p> <p>Спілкуватися тільки із собі подібними.</p> <p>Намагатися підняти свій статус до положення «пацана».</p> <p>Прагнути догодити, зробити послугу «авторитетам»</p>	<p>Жити «окремо».</p> <p>Ретельно виконувати всі вимоги авторитетів.</p> <p>Старатися всіма способами позбутися знущання і утиску авторитетів та їх прибічників.</p> <p>Не робити дій для зміни свого статусу</p>	

поясанние», «красная шапочка», «беспредел», «дери-бери», «один на льдине» і т.ін.), які вважали себе незалежними ні від кого. Керівництво МВС ухвалило рішення про створення спеціального табору, де містилися виключно злочини в законі, і заборону переведення членів угруповань з одного табору в інший. Організовану злочинність це не винищило, але дозволило встановити певний контроль над нею. У роки «застою» злочинність знову стала набувати більш жорсткої організаційної структури, але цього разу шляхом зрощення з «тіньовою економікою» і корумпованою³⁸ державною та партійною владою (знамениті «узбецька справа», справа Хана і т.п.)³⁹. Так, на думку Р. Палмера (одного із співробітників ЦРУ, що займаються питаннями партійних розкрадань), до 1984 р. приблизно 40% радянської економіки контролювалося «чорним ринком», а партійно-державна еліта знаходилася в матеріальній залежності від організованої злочинності, яка допомагала утримувати планову економіку на плаву. «Перебудова», що почалася, дещо уповільнила економічний спад; крім того, передбачалося, що Генеральний секретар КПРС М.С. Горбачов спробує використовувати угорський досвід входження в капіталізм при збереженні державного (тобто партійного) контролю над економікою. Проте вже до 1988 р. стало ясно, що ця ідея нежиттєздатна. Тому партійна еліта в кращих традиціях тоталітарної держави використовувала для пограбування держави можливості КДБ. В Управлінні Справами ЦК КПРС (яке очолював Володимир Кручина)⁴⁰ була створена спеціальна група, яка розробила операцію переходу соціалістичних грошей на нові капіталістичні рейки. Вона почалася з ухвалення рішення про легалізацію власності організованої злочинності у формі кооперативів - свого роду лабораторій для підготовки майбутніх кадрів для капіталістичних підприємств, які створювалися на гроші КПРС. Тому сьогодні на керівних постах у багатьох банках і фінансових корпораціях дотепер знаходяться колишні комсомольські і партійні працівники⁴¹. Крім того, через Перше головне управління КДБ (тепер це Служба зовнішньої розвідки Росії) в період 1986-1990 рр. під знаком допомоги братнім комуністичним партіям йшла підготовка: за кордон переправлялися валюта і кошто-

³⁸ Корупція (від лат. corruptio - підкуп) – пряме використання посадовцем свого службового положення з метою особистого збагачення. Як правило, супроводжується порушенням законності. Для Російської імперії являє собою проблему ще з часів Петра Першого, який, уражений розмахом «ни с чем не сравнимого закоренелого и безграничного лихоимства и мздоимства», в 1714 р. видав спеціальний указ: «А кто дерзнет сие (лихоимство) учинить, тот весьма жестоко на теле наказан, всего имения лишен, шельмован, или смертию казнен будет».

³⁹ Що достатньо добре показано в славнозвісному у свій час фільмі за творами Ф. Іскандера «Воры в законе».

⁴⁰ Після невдалого путчу реакційної партійної еліти в серпні 1991 р. В. Кручина і двоє його найближчих помічників практично одночасно «випали з вікна».

⁴¹ Коли сьогодні говорять про всесильну «російську мафію», слід мати на увазі, що стрижені ділки, які часто виступають під цією назвою в ЗМІ, становлять всього лише 10-15% від її «штатного складу». Вони займаються переважно традиційними видами злочинної діяльності: наркотики, проституція, рекет і т.п. Інші 85-90% - представники радянської номенклатури, директори фабрик, керівники ВПК, співробітники колишнього КДБ і т.ін.

вності, які осідали в банках багатьох країн. На базі цього капіталу реалізувалася така стадія операції: створення фірм «друзів партії», які використовувалися для легалізації (відмивання) готівки. Наступна стадія (1989-1990 рр.) - період створення фірм-посередників (наприклад купували тонну російської нафти за ціну пачки сигарет «Мальборо» і перепродували за набагато більшою ціною на зовнішньому ринку). Оскільки виникла проблема оподаткування прибутку, конкуренції і т.д. за межами СРСР (наприклад, у Прибалтиці⁴²), почали створюватися фірми для укріплення доходів (наприклад, продавець показував офіційний контракт з фірмою на продаж нафти з 5%-ним прибутком, із чого платив податок державі, а 95% - залишалося за кордоном). У кінці 1991 р., після заборони КПРС, почалося масове створення емігрантами з СРСР підставних фірм у Німеччині, Великобританії і навіть у США. Ці фірми брали фіктивні кредити з офшорних банків (наприклад, на Карибських островах), які склалися з вивезених раніше із СРСР партійних коштів і використовували ці кредити для придбання майна в Росії під час приватизації. Цікаво відзначити, що починаючи з 1994р. всі ці фірми набули статусу законних підприємств. Це привело до того, що з 1994 р. злочинність була легалізована практично на всіх рівнях життя, починаючи від влади і закінчуючи популярною культурою. Спочатку влада ще стояла над фінансистами: саме урядовці визначали пільги, звільнення від податків і т.ін. Олігархи, що виникли, вже стали працювати на паритетних засадах з урядовцями. На останній стадії саме олігархи почали стояти над владою. Боротьба проти олігархів, що розвернулася сьогодні в Росії, є спробою декриміналізації держави.

Завдяки загальній криміналізації відповідна субкультура стала невід'ємною частиною нашого життя. Одним із специфічних феноменів кримінальної субкультури є **таємне спілкування**. Спочатку система таємного спілкування виникла як засіб протидії злочинців правоохоронним органам (а в місцях позбавлення волі – адміністрації). Виділяють такі способи таємного спілкування, як акустичні, письмові, візуальні й технічні. Кожний з них може бути цілісною системою повідомлення інформації й обміну нею у вигляді письмових символів, умовних сигналів і знаків, що передаються за допомогою технічних засобів (наприклад, по радіо) і без використання таких. До *акустичних засобів* відносять кримінальний жаргон, перестукування («тукование»), спів і вигук. До *візуальних засобів* відносять мову жестів, *позу, пантоміми, міміку* (так зв. тюремний семафор). До таємного письмового спілкування відносять легальне і нелегальне листування за допомогою жаргону, символів, знаків, різних *способів шифрування повідомлень*. У таємному спілкуванні використовують різні технічні засоби і пристрої для передачі інформації.

Як відомо із соціальної психології, існування специфічної мови (військової, наукової, спортивної і т.ін.) є одним із соціально-психологічних закономірностей функціонування різних соціальних груп. У кримінальній субкультурі теж існує своя мова, що виявляється у формі **жаргону** («ар-

⁴² Так, у 1989 р. Естонія посідала перше місце в світі з експорту міді та інших кольорових металів, хоча в Естонії взагалі немає руди цих металів.

го», злочинської мови, блатної музики, «блата», «фені»). Як і будь-який жаргон, він має свою лексику і фразеологію, що включає в себе на сьогодні приблизно 16 тис. слів. Кримінальний жаргон є особливою знаковою системою, що базується на фонетиці й граматиці загальнонаціональної мови і має істотні діалектні і соціально-групові відмінності⁴³. Так, у кримінальному жаргоні виділяють різновиди: злочинський, тюремний, жаргон повій і сутенерів, рекетирів, наркоманів, бомжів, неповнолітніх злочинців і т.ін.⁴⁴ Маючи багато загального в закономірностях виникнення і розвитку з іншими видами професійних мов, кримінальний жаргон у той же час відрізняється від них своїми кримінальними функціями: 1) забезпечення живучості кримінальної субкультури і злочинного співтовариства, що досягається постійним лексичним динамізмом; 2) засіб самоутвердження, підкреслення уявної переваги кримінального співтовариства над іншими людьми; 3) ієрархічної діагностики (поняття В. Челідзе) - виявлення сторонніх осіб, які хотіли б проникнути в кримінальне співтовариство; 4) віддзеркалення внутрішньогрупової ієрархічної

⁴³ Існують різні гіпотези про витоки виникнення кримінального жаргону. Автору найбільш близька ідея про те, що в його основі лежить *офенська мова* (офени, або ходибщики, каньчужники, коробейники, прасоли - дрібні торговці, що ходили по селах з іконами, лубковими виробами та іншим дрібним товаром). Не випадково в сучасній фені зустрічається багато слів, що відносяться до мови офенів. Крім того, В. Челідзе простежує зв'язок офенської мови з так званим лабужським діалектом (жаргоном музикантів і акторів). Наприклад, «*хилять*» - гуляти, йти (пор. офенський: похлил - пішов); «*клевий*» - добрий, а «*хильий*» - поганий (збігається з офенським); «*леха*» - мужик (пор. офенський: «*лох*» - мужик). Проте слід мати на увазі, що в процесі розвитку кримінальний жаргон вбирав у себе і слова з інших «штучних мов», якими за старих часів користувалися різні замкнуті групи населення. Наприклад, вважають, що при виникненні кримінального жаргону до нього увійшло багато слів з інтернаціональної мови моряків, а також із мов інших народів (переважно східних мов, а також єврейської і циганської). На розвиток фені значно вплинули також запозичені з російської мови *вульгаризми*.

⁴⁴ На фоні сучасної криміналізації мови з ностальгічною усмішкою згадується мила кінокомедія «Джентльмены удачи», в якій пересічний радянський громадянин, може, вперше стикався з кримінальним жаргоном. Згідно зі спогадами Г. Данелія, перший заступник начальника ГУВТУ МВС СРСР Ф. Кузнецов, ознайомившись із сценарієм фільму, дав відгук: «Текст сценарія явно перенасыщен жаргоном преступников. Вызывает серьезное опасение, что фильм, снятый по этому сценарию, явится пропагандистом блатной терминологии, которая может быть поддержана молодежью». У результаті сценаристам (В. Токаревій і Г. Данелія) довелося вигадувати і вкладати у вуста своїх героїв псевдожаргонні слова: «сарделька», «сосиска», «редиска», «петух гамбургский» і навіть «Навуходоносор».

⁴⁵ Наприклад, для позначення повії є близько 180 термінів, а донощика - понад 125. Крім того, у фені дуже розвинутий синонімізм: щоб позначити свою здатність говорити на злочинському жаргоні, можна сказати «*по фене ботать*», «*курсать*», «*куликать по-свойски*», «*блатыкаться*», «*наблатоваться*».

⁴⁶ У цьому значенні становить інтерес сатирична мініатюра М. Задорнова «Передел», в якій зроблено спробу переказу зовнішньої та внутрішньої політики Росії на мові фені: «Слышишь, я чо тебе сказать хочу. У них и раньше там наверху, как на зоне, было, а теперь и подавно. Я за базар конкретно отвечаю.

Даже новый президент и тот по фене волокет: «Будем, говорит, всех мочить по сортирам. Понял? В натуре, наш кореш!»

структури; 5) обслуговування злочинної діяльності. У табл. 3 наведені психолінгвістичні механізми створення лексики кримінального жаргону.

Таблиця 3

Психолінгвістичні механізми створення лексики кримінального жаргону

№ п/п	Механізми утворення	Поняття жаргону (рос.)	Значення
1	Запозичення з лексики сучасного сленгу	Отморозиться Фонарить Исполняют	Не звертати увагу Одурювати Робити як годиться або як примушують
2	Переосмислення слів російської мови	Академия Телка Играть на пианино Залететь	В'язниця, колонія Престижна дівчина Брати відбитки пальців Потрапити в пастку
3	Запозичення з іноземних мов	Фраер Закуток Шухер	Від нім. фрей - вільна людина Від польськ. куток - нічліжка Від древнеєвр.
4	Запозичення з національних мов країн СНГ	Кокнар Ксива	Від тюркськ.- мак Від древнерос. ксува - папір, документ
5	Використання старих термінів для позначення нових соціальних процесів і діяльності людей	Чабан, пастух Поп Проповедь	Начальник загону Працівник соціально-психологічної служби Виховна бесіда
6	Використання старих термінів для позначення нових технічних засобів	Тачка Кобыла	Автомобіль Велосипед, мопед
7	Запозичення нових науково-технічних термінів	Локаторы Телевизор	Вуха Приліжкова тумбочка
8	Використання нових термінів для позначення нових явищ	Демократизатор Прессовать	Міліційна палиця Примушення змінювати поведінку

Недаром все шестерки под него залегли, потрохами почувствовали – пахан смеялся! Вот все и захипешивались, что теперь будет? А я тебе скажу... Только ты - никому... Воровство будет упорядочено. Понял? Строго по вертикали, согласно военной дисциплине! Ты воруюешь – с 9 до 11, ты – с 11 до 12... Да чтоб мне этим базаром подавиться... И со строгой отстежкой наверх. Как говорит наш авторитет: «Хочешь жить – умей делиться!» А не поделился – то как в рекламе – заплати налоги и спи спокойно, аминь. Понял?

О! Ты понял! А губернаторы не поняли. Вот их новый пахан и натянул. По самое не балуйся! Они при старом такими вертухаями ходили, а при новом так, заигранные фраеры. Потому что новый-то пахан покруче старого будет. Сам ходит, сам говорит... Слышал, чего недавно булькнул: «Кто не спрятался – я не виноват!»

№ п/п	Механізми утворення	Поняття жаргону (рос.)	Значення
9	Використання слів попарно: нового - для позначення старих і старого - для позначення нових явищ	Подвал	Метро
10	Прагнення за допомогою синонімів різноманітиту термінологію для позначення того або іншого явища	Курятник Петушатник Публичка	Камера для пасивних гомосексуалістів
11	Метафори й іронія	Лохматый взлом Грызня	Згвалтування Дебати в суді

Неодмінним атрибутом кримінальної субкультури є **клички** («погремухи», «поганяла»), в яких рельєфно відображаються соціально-психологічні особливості взаємостосунків у цьому середовищі. Вони виконують декілька взаємозв'язаних функцій: 1) позначення - замінюють прізвище; 2) стигматизації; 3) закріплення статусу особистості в груповій ієрархії; 4) деперсоналізації (шляхом наділювання людини немилозвучними і образливими кличками) і персоналізації (шляхом наділювання «верхів» благозвучними «почесними кличками») особистості; 5) віддзеркалення особливостей особистості, відбитих у груповій свідомості. Крім того, клички захищають правопорушника від переслідування правоохоронними органами. Як ящірка скидає хвіст, так і злочинець може «скинути» одну кличку і отримати іншу, якщо на нього виходить слідство. Тому у осіб, які тривалий час ведуть злочинний спосіб життя, може бути більше десятка прізвищ, паспортів і, звичайно ж, кличок. Психолінгвістичні особливості наділювання кримінальної особистості кличкою наведені в табл. 4.

Таблиця 4

Психолінгвістичні механізми утворення кримінальних кличок

№ п/п	Підстава для утворення клички	Приклади
1	Характерологічні особливості й особливості поведінки	«Шнырь» (пронизливий), Прищ (шкідливий), Тхір (хитрий), Торпеда (пробивний), Чума, Холера (шкідливий), Вертолїт (базикає), Лютий (психічно хворий)
2	Фізичні особливості	Око (одноокий), Косий (кривий), Рудий (за кольором волос), Дюбель, Паяльник (має великий ніс), Милиця (кульгавий)
3	Трансформовані прізвища й імена	Макс (від імені Максим), Тихон (від прізвища Тішенко), Серж Вольдемар (від Сергій Володимирович)
4	Статус у злочинній групі	Король, Князь, Директор, Отаманша, Мама, Графиня, Леді (представники «верхів»), Щур, Жаба, Бацила, Виродок (представники «низів»)
5	Специфіка злочинної діяльності й місця злочину	Тугрик, Діамант, Гульден (валютні злочинці), Пляжник (пляжний злодій), Цвях (злодій-одинак)

№ п/п	Підстава для утворення клички	Приклади
6	Протилежні реальним якостям особистості	Хокеїст (кульгавий злочинець з паличкою), Доцент, Інтелігент (дурний, нетямущий), Малятко (огрядна, висока дівчина)
7	Соціально-регіональне походження, національність	Циган, Китайка, Япончик, Одесит
8	Колишня дозлочинна діяльність	Шайба (хокеїст), Духарь (музикант), Клістир (лікар, фельдшер, санітар)
9	Запозичення з іноземних слів (літератури, кіно, сленгу)	Рейнджер (бродяга), Кайт (шулер)

Ще однією спеціальною мовою спілкування злочинців є **татуювання**, які виступають своєрідною візитною карткою і посвідченням особистості, що підтверджує «хто є хто». Інформативні не тільки зміст і локалізація на тілі, але і спосіб і якість виготовлення (нанесення).

У злочинному середовищі виділяють три типи татуювань. «*Регалки*» (від регалії) відрізняються високою якістю малюнка і наносяться звичайно еліті злочинного світу фахівцями-художниками за допомогою сучасних інструментів і фарбувальних речовин. «*Портачки*» (від партачити) відрізняються низькою художністю і примітивністю якості малюнків (як правило, саморобки, виготовлені кустарно в поняттях злочинного середовища) за допомогою підручних засобів та інструментів з порушенням «злочинської етики». Суворо карається носіння «незаслужених татуювань». Портачки, нанесені із порушенням «злочинської етики» і не відповідні статусу в злочинній ієрархії, підлягають ліквідації, нерідко разом із самозванцем. «*Нахалки*» - татуювання, зроблені злочинцю насильно або під загрозою застосування сили, які виконують функцію ганебного клейма (стигми). Їх наносять за які-небудь провини, відступництво від «злочинської віри», а також особам «низького стану» злочинного світу.

Окремі букви, слова, абрєвіатури частіше за все татуюються на тильній стороні пальців, гронах рук, ногах, передпліччі. Окремі букви можуть позначати ініціали носія, наприклад, «В» - Вася. При братанні одному побратиму татуюється «БР», другому – «АТ», що разом складуть слово «БРАТ» (можливі варіанти: «КЕ+НТ», «БРА+ТАН», у дівчат - «СЕС+ТРА»). Абрєвіатуру створюють звичайно трьома способами. Перший спосіб - вибирають помітний (що відображає цінності кримінальної субкультури) вислів, а потім (за початковими буквами слів) складають абрєвіатуру. Наприклад: «СЧПА» - «Смерть Чекістам, Привіт Анархістам» або «БАРС» - «Бий Актив, Ріж Сук». Другий спосіб – протилежний. Беруть теж якесь помітне слово і роблять спроби розшифрувати його по своєму. Наприклад: «ТАНК» - «Таємний Агент Начальника Колонії», «НКВД» - «Нет Крепче Воровской Дружбы». Із часом зміст абрєвіатур може змінюватися. Так відбулося, наприклад, з абрєвіатурою «СЛОН». Її спочатку носили ув'язнені Соловецьких таборів особливого призначення («Соловецький Лагерь Особого Назначения») як показник свого братства. Не знаючи історію ГУЛАГА і виникнення цієї абрєвіатури, в молодіжних кримінальних групах в неї стали вкладати інше значення. Третій спосіб

пов'язаний з переосмисленням традиційних аббревіатур. Так, аббревіатура «ЛТП» (звичайно її розшифровують як лікувально-трудова профілакторій) може розшифровуватися як «Лягаві Так Порішили», «Лучше, чем Так – Помереть». Багато аббревіатур мають не одне, а безліч смислових значень, наприклад: ЗЛО, ЛТВ та ін. Д. Ворохів і В. Губін вважають, що одні розшифровки можуть мати істинний сенс, а інші - помилковий. Наприклад, «ЛТВ» - «Лягавий Твій Ворог» - істинна, а «Люби Товариш Волю» – помилкова. Кримінальні татування можуть поєднуватися з іншими татуваннями-аббревіатурами, наприклад, пов'язаними з військовою службою: ВДВ, ДШБ (десантно-штурмова бригада), ДРА (Демократична республіка Афганістан), ГСВГ («Группа Советских Войск в Германии») або ЗГВ (Західна Група Військ), СГВ («Северная Группа Войск»), ПриБВО (Прибалтийский Военный Округ). Позначаються і ті установи, де раніше відбував покарання, наприклад, РПР («Рижский Приемник-Распределитель»), МТ («Матросская Тишина»). Осуджений, зустрівши кого-небудь із таким же знаком, стає його «земляком», тобто одержує його заступництво і захист від утисків. У табл. 5 наведені види і розшифровки татувань-аббревіатур, що часто зустрічаються.

Таблица 5

Види і розшифрування кримінальних татувань-аббревіатур, що часто зустрічаються

№ п/п	Татування-аббревіатура	Розшифрування
1	АЛЕНКА	А Любит Её Надо Как Ангела
2	БЕРЛИН	Буду Её Ревновать, Любит И Ненавидеть
3	БОГ	Был Осужден Государством, Буду Опять Грабить
4	БОСС	Был Осужден Советским Судом
5	ВЕК	Всему Есть Конец
6	ВИНО	Вернись И Навсегда Остаься
7	ВОЛК	Вору Отдышка, Легавым Крышка
8	ВУЗ	Вечный Узник Закона
9	ЗЛО	За все Легавым Отомщу
10	КЛЕН	Клянусь Любит Её Навеки
11	КОТ	Коренной Обитатель Тюрьмы
12	ЛЕДИ	Люблю, Если Даже Изменит
13	ЛОРД	Любовь Один Раз Дается
14	МИР	Меня Исправит Расстрел
15	ОУХПК (на ногах)	Они Устали Ходить Под Конвоем
16	СВЕТ	Свобода, Вера Есть Тюрьма
17	СС	Смерть Стукачам
18	УТРО	Ушел Тропой Родного Отца
19	ТУЗ	Тюрьма Учит Законам
20	ЦМОС	Цель Моя Оправдывает Средства
21	ЭТАП	Экскурсия Таежных Арестантских Паханов

Різноманітною є і тематика кримінальних *малюнків*. Частіше за все для них використовуються зображення: 1) тварин (лева, тигра, рисі, барса, кота і ін.), птахів (орла, чайки, сокола, голуба), що плазують (змії, що обвиває тіло, руку, ногу і т.п.); 2) людей або частин тіла (голої жінки, чо-

ловіка-кочегара, витязя або лицаря, бюсти громадських і державних діячів⁴⁷, руки в наручниках, людського черепа, ніг у кандалах, статевих органів і т.п.); 3) символів кримінального світу (карт, атрибутів алкоголю, пістолетів, кинджала, що пронизує міліційний погон, розірваних кандалів або наручників, надгробника і т.ін.); 4) явищ природи і пейзажів (сходу сонця як знака свободи, блискавки, місяця, пальм на острові, моря і т.ін.); 5) релігійних елементів і предметів культу (хрестів, надгробників, розп'ять, куполів церков, монастирів, свічки, що горить); 6) міфічних персонажів і героїв різних казок (бісів, баби-яги, килима-літака, билинних богатирів та ін.); 7) символіки різних професій (якорів, пропелерів, рятувальних кругів, парашутів, військової символіки та ін.); 8) власне тюремної символіки (квітки троянди за колючим дротом, тюремних ґрат, дзвону).

Залежно від тематики, ціннісно-функціональної значущості і символіки, що використовується, всі татування В.Ф. Пиріжків розділяє на сигнально-відокремлені, особисто-настановні, стратифікаційно-інформаційні, міфологічні та культові, антирелігійні, тюремні, сексуально-еротичні, художньо-декоративні, гумористичні, сентиментальні та професійні.

Сигнально-відокремлені татування є пізнавальними знаками належності до конкретного кримінального угруповання і полегшують контакти між їх носіями, що потрапили в нову обстановку. Зустрічаючи, наприклад, новачка, що прибув у в'язницю, старожили по татуваннях можуть узнати, «свій» він або «чужий». З цією метою частіше за все наносять персні на пальцях рук: один перстень - одна судимість, два персні - дві судимості і т.п.; восьмикутні зірки в області ключиці або під ключицями, а так само в області суглобів або ті, що наносять на коліна («Ні перед ким не встану на коліна») - знак належності до злодіїв у «законі».

Стратифікаційно-інформаційні татування покликані фіксувати положення людини на ієрархічних сходинках у кримінальній групі. Для цього використовують такі татування, як проміння, що відходить від сонця (кількість променів має відповідати кількості судимостей), хрестики (їх кількість дорівнює кількості років, проведених у зоні, а rischi - половині року), погони на плечах (старшинство визначається витатуйованим званням – «капітан», «майор» і т.п.), тварини.

Татується і символіка складу досконалого злочину: могильний хрест - масть вбивці; пронизаний кинджалом міліційний погон - вчинив злочин проти працівника міліції; витатуйований долар - вчинив пограбування; гральні карти - картковий гравець "під інтерес", масть "пик" - вчинив тяжкий злочин (бандитський напад, вбивство, розбій); тюремні ґрати в поєднанні з колючим дротом або п'ять точок - раніше відбував покарання, був у слідчому ізоляторі; три точки у дівчат на руці - злодійка; оскал або паща хижої тварини - осуджений за хуліганство і т.п.

Для таврування використовують спеціальні клейма, відомі всім у злочинному середовищі, наприклад, мушка - тим, хто змінив злодійським

⁴⁷ Так, у сталінські часи ув'язнені спеціально кололи собі під серце профілі В.І. Леніна або І.В. Сталіна, вважаючи, що охорона не зважиться стріляти в них.

традиціям, заплямував себе доносительством або піддався сексуальному насильству.

Розшифрування деяких стратифікаційно-інформаційних татуювань наведено в табл. 6.

Таблиця 6

Розшифрування
деяких стратифікаційно-інформаційних татуювань

№ п/п	Вид татуювання	Частина тіла	Прихований зміст
1	«Знак якості», бджілка (муха), свастика	Статевий член	Активний гомосексуаліст
2	Точка (мушка)	Під оком (на шиї)	Пасивний гомосексуаліст
		Між брів	Зрадник
		На носі	Донощик, інформатор
		Біля губ	Схильний до орогенітальних контактів
		На підборідді	«Щур» (краде у своїх)
		На мочці вуха	«Пробожився» (не тримає слова)
3	Гола жінка, обвита змією	На спині	Пасивний гомосексуаліст
4	Корона з червоними мастями картярства	На спині	Схильний до статевих збочень
5	Бджолиний вулик і рій; очі; мишка, що тікає від кішки; кочегар лопатою кидає вугілля; круг з точкою всередині і промінням, що відходить	На сідницях	Пасивний гомосексуаліст
6	ВОР	На руці, сідницях, шиї, підборідді	Використовувався іншими для статевих збочень

Крім того, в кримінальному середовищі для виразу своїх життєвих принципів прийнято наносити на тіло малюнки голуба, що летить, або чай над хвилями (знак прагнення до свободи); церква, собор, монастир (відданість кримінальним традиціям), кіт (утікач за вдачею), якорі з вузлом (перестав красти, «зав'язав»). Достатньо популярно доповнювати татуювання різними написами, життєвими девізами їх носія. Так, серед іноземних висловів це Dum spiro, spero (лат. Поки живу - сподіваюся), Gott mit uns - (нім. - З нами Бог), Jedem das Seine - (нім. - Кожному своє), Fortuna піп perus, in manus recerep - (лат. - Фортуна не член - в руки не візьмеш). Найпопулярнішими російськомовними зразками цієї творчості є: «Вот что нас губит» (під зображенням чарок, жінок та ін.), «Жена, вымой, теща, вытри!» (на ногах), «Как мало пройдено дорог, как много сделано ошибок!», «Ключ от дамских сейфов» (підпис над пенісом), "Шли к любимой, а пришли к Хозяину"⁴⁸ (робиться на ногах), «Они спят» (наносить на повіки глаз), «Пусть подлость прощает Бог, а я не Бог - я не про-

⁴⁸ Господарем на блатному жаргоні називається начальник колонії.

щаю!», «Я Раб судьбы, но не лакей закона», «Жалость к фраеру унижает блатного»⁴⁹.

До *особисто-настановних татуювань* відносяться малюнки, символи, абрєвіатури, написи, в яких міститься загроза на адресу представників правоохоронних органів і жінок, запідозрених у невірності. Загроза на чию-небудь адресу відображається не тільки в змісті малюнка або напису, але і в розташуванні на тій або іншій частині тіла певної послідовності окремих букв, знаків, точок. Загроза може мати відкритий (зрозумілий для всіх) і прихований (зрозумілий тільки присвяченим) характер. Для цього використовують зображення розбійників, піратів, гладіаторів, скелетів, трун, черепів, кинджалів в поєднанні з пронизаними погонами, серцем і т.п.

Тюрємні татуювання свідчать про ступінь «бувалості» їх носія, його кримінальний досвід, знання і готовність дотримуватися кримінальних норм. Частіше за все, щоб продемонструвати причетність людини до кримінального середовища, використовують зображення ґрат, хрести, силуети церков, карти, шприц, кинджал, кандали (порвані або зламані), зображення дзвону (який позначає відбування терміну «від дзвінка до дзвінка»). Зображають і надгробники з різними абрєвіатурами. Браслет на зап'ясток означає, що людина була в місцях позбавлення волі не менше п'яти років. Зображення «біса, що сміється», - символ непокори.

Сексуально-єротичні татуювання відображають особливості сексуальних переживань, які виникають в результаті тюрємної ізоляції. Звичайно це зображення голих жінок, статевих органів, статєвого акту (супроводжуваного цинічними написами), вказівкою імен сексуальних партнерів і т.п. Даний вид татуювань зображається переважно на закритих ділянках тіла (сідницях, лобковій області, стегнах, нижній частині живота, спині, статєвих органах). До малюнків єротичного змісту так само відносяться портрети і бюсти жінок, емблеми любові (амур з луком і стрілою; серце, пронизане стрілою), запевнення в любові у вигляді тексту, а також різні вислови. Татуюють наміри відносно осіб жіночої статі: так, фігура розп'ятого Христа замінюється голою фігурою жінки або чоловіка із зображенням статєвих органів, замість ангелів навкруги Христа увиваються біси, кішечки, голі жінки.

Сентиментальні (пам'ятні) татуювання служать фіксації найважливіших подій в житті, дорогих людей і місць (прибуття в спецустанову, звільнення з неї і т.ін.). Пам'ятні знаки звичайно наносять на зап'ястки, передпліччя. Нерідко коротка характеристика пам'ятних подій дається в малюнках, наприклад «тюрємний паспорт», який одержує дівчинка в колонії від своїх подруг, – тюльпан в руці (наноситься на плече). Якщо це

⁴⁹ Сучасна поп-культура активно використовує ці гасла. Так, наприклад, існує пісня жіночого дуєту «Тату» під характерною назвою «Не верь, не бойся, не проси», що є дослівним відтворенням девізу дівчат у колоніях для неповнолітніх. У рекламі роману В. Куніна «Сволочи» (за яким був знятий однойменний вітчизняний блокбастер), в якому розповідається про штрафні диверсійні загони з неповнолітніх правопорушників у роки Великої Вітчизняної війни (що офіційно спростовано в день прем'єри ФСБ Росії), використано девіз із вірша К. Симонова: «Ни любви, ни тоски, ни жалости».

троянда із шпильками і ставиться на стегно, то так себе мітять пасивні лесбіянки.

Професійні татуювання відображають досвід якої-небудь професійної діяльності (особливо пов'язаної з екстремальними умовами – льотчика, моряка, геолога та ін.), яку ототожнюють з кримінальним життям. Для цього використовують традиційні атрибути: маяк, якір, рятувальний круг, парусник, каравела, альбатрос, красуня в тільнику і безкозирці, силует літака, парашутист, силует ракети та ін. Особливу групу складають військові татуювання, наприклад, ветеранів Афганістану (верблюди, за ним по хребту напис латинським шрифтом "AFGANISTAN") і так званих «гарячих точок» (десантний парашут із вказівкою місця і часу служби), морських піхотинців (військовий знак з узором тільника).

Кримінальне середовище має і свої специфічні **традиції і ритуали**. Форми традицій частіше за все набувають проаналізовані вище норми кримінальної субкультури (*зłodийські закони, «западло»*). Виділяють два види кримінальних традицій: 1) ті, що прийшли з далекого минулого і трансформувалися в сучасні з урахуванням нинішніх умов життя (наприклад, *«ломать корянку»* - члени групи, що сидять за столом, відщипують шматочки від однієї скоринки буханця хліба); 2) ті, що виникли та закріпилися в злочинному середовищі в сучасних умовах і не мають аналогів у минулому. Існують також загальні традиції (прописка новачків, опускання донощиків) і властиві даному регіону або даній *етнічній* групі (наприклад, *«горбу»* не можна брати участь у художній самодіяльності, не можна ставати на коліна навіть для підняття предмета, що впав і закотився під ліжку). Багато що з традицій, крім символічного навантаження, має під собою вельми прагматичні міркування (наприклад, заборона користуватися парашею, коли хтось у камері їсть; ставати голими ногами на холодну підлогу і т.ін.)⁵⁰.

⁵⁰ Колишній зять Генерального секретаря КПРС Л.І. Брежнева і заступник міністра МВС СРСР Ю. Чурбанов, що сам опинився на зоні, пише про кримінальні традиції: «В уголовном мире есть непреложный закон: когда человек уходит на этап, то его собирает вся камера. Дают ему с собой у кого что осталось - кто кусок хлеба, кто кусочек сахара, кто сигареты, кто спички, то есть камера собирает тебя в дорогу... Почему камера собирает людей на этап? Это не дань каким-то воровским ритуалам, нет, это просто необходимость: куда и сколько ты будешь ехать, никто не знает, в дороге тебя не покормят, вагона-ресторана в поезде нет, поэтому «сухой паек», который выдают в тюрьме, - это все, что у тебя есть на несколько дней. Даже вода в вагоне только холодная, кипятка никто не даст, - вот и катишься, беда лага, по дорогам России». А відомий поет І. Губерман, що *сидів* якраз за часів Ю. Чурбанова, пише в своїх «Прогулках вокруг барака» про те, як йому пояснювали суть кримінальної етики і психології: ««Старина, посидевшие на зонах различают людей насквозь, ты еще научись этому. А пока ты наивен, как щенок, несмотря на свои сорок пять, седину и возвышенное образование. Ты в лагере наверняка приживешься, и друзья у тебя будут, и приятели. Об одном только, с тобой пообщавшись, я хочу тебя сразу предупредить. Ты неизлечимо болен очень редкой даже на воле болезнью – ты ко всем суешься с добром. А на зоне это не просто глупо, это опасно. Добро можно делать только в случае крайней необходимости, а по возможности – совсем не надо делать. За него тебе добром не отплатят, в лучшем случае – ничем не отплатят. Чаще – злом. Оно возникает само

У кримінальній субкультурі ритуал виступає як церемоніал, що супроводжує традицію. До найпоширеніших ритуалів відносять процедуру «прописки» новачка, визначення його статусу і місця в соціальному просторі, а також сфери і місця його злочинного та іншого «промислу» (*точка, квадрата, маршруту*)⁵¹. Як і в примітивних культурах, існують також ритуали *очищення* осіб, що поганили себе дотиком до знедолених; очищення себе після користування туалетом; проведів людини на свободу або в «світ інший».

Важливим елементом кримінальної субкультури є **клятви**. Соціально-психологічна функція клятви полягає в перевірці вірності нормам і традиціям групи, в її об'єднанні на цій основі. Тому лідери кримінальних груп прагнуть надати клятвам найсуворіший і безкомпромісний характер⁵². Ті, хто порушили клятву, втрачають авторитет і відкидаються на нижні ступені групової ієрархії. Вони можуть піддаватися приниженням, насильству, стигматизації. У табл. 7 наведені деякі зразки кримінальних клятв та їх розшифрування.

Таблица 7

Зразки кримінальних клятв та їх розшифрування

№ п/п	Кримінальна клятва (рос.)	Розшифрування
1	Клянусь зоной (Божусь зоной)	«Пробожившийся» має самовільно піти із спец. ПТУ або вчинити втечу з ІТК
2	Божусь рогом зоны (Клянусь бугром)	До «пробожившейся особи» авторитет (горб) може застосувати будь-які санкції
3	Слово пацана	«Пробожившийся» піддається насильству і приниженням (опускається), втрачає свій статус.
4	Божусь на кол	З «пробожившимся» можуть вчинити статевий акт
5	Легавым (сукой) буду	Особа, що порушила клятву, втрачає статус у групі і одержує кличку Лягавий
6	Кем мне быть?	З «пробожившимся» можуть зробити все, що завгодно (так звана американка)
7	Век свободы не видать (Век воли не видать)	«Пробожившийся» має вчинити порушення режиму або злочин, щоб знову бути судимим і продовжити «термін»
8	Божусь на себя (на побег, на палец и т.п.)	У разі «пробожки» згоден на втечу, членушкідження і т.п.
9	Быть мне последним человеком в зоне	«Пробожившийся» має стати смітником
10	Божусь, когда с...ть сажусь	Відмова від «божби»

и ниоткуда. Ты меня сейчас не поймешь. Поверь. Я на воле жил, как ты. Но воспитался. Знаешь, на блатной фене есть замечательное выражение: попасть в непонятное. Еще не слышал? Ах, слышал. Так вот ты все время будешь в него попадать. Не суйся».

⁵¹ Про щось подібне говорить Паніковський в своїй розповіді про з'їзд дітей лейтенанта Шмідта в романі І. Ільфа і Є. Петрова «Золотой теленок».

⁵² Нерідко неповнолітні правопорушники скріпляють дану клятву кров'ю з надрізаного пальця (так звана *клятва на крові*).

Процедура давання клятви звичайно пов'язана з відповідними ритуалами. У забезпеченні надійності даного слова важливу роль відіграють *свідки* і *арбітри*, які мають підтвердити точність даних зобов'язань тим, що присягають⁵³. Нерідко, щоб досягти певних вигод, авторитети провокують суперечку і беруть у суперечці «при свідках» слово про те, що хтось здійснив явно нездійснений вчинок. У зв'язку з цим необачно, що дав слово і «пробожившийся» потрапляє в повну фізичну і моральну залежність.

Існує в кримінальному середовищі і система **проклять**. Частіше за все вона існує у формі ненормативної лексики або *мату*. Проте не можна ототожнювати обмін прокляттями з побутовою суперечкою за допомогою лихослів'я. Обмін прокляттями - це ритуальна боротьба, виражена в асоціальной формі, де обов'язково має бути отримана перемога. Тому боротьба звичайно проходить при глядацькій аудиторії. Її основні неписані правила такі: 1) відповідати на прокляття може тільки рівний рівному (за статусом); 2) особи, що мають більш низький статус, ніж той, що клянеться, не мають права змагатися в прокляттях (тобто відповідати на них); 3) перемогу в боротьбі бере той, хто швидше, задьористише і віртуозніше відповідає супротивнику; 4) поразка в обміні прокляттями автоматично веде до зниження статусу в групі і втраті авторитету.

Питання для самоконтролю

1. Особливості структури й історія розвитку вітчизняної організованої злочинності.
2. Жаргон як форма кримінальної субкультури.
3. Психологічна інтерпретація кримінальних татуювань.
4. Традиції та ритуали кримінальної субкультури.

5. ПСИХОЛОГІЯ АВІТАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ

*До свиданья, друг мой, до свиданья.
Милый мой, ты у меня в груди.
Предназначенное расставанье
Обещает встречу впереди.
До свиданья, друг мой, без руки и слова,
Не грусти и не печаль бровей, -
В этой жизни умирать не ново,
Но и жить, конечно, не новей.*

С. Єсенін

*Послушайте, еще меня любите
За то, что я умру.*

М. Цветаєва

Очевидна простота поняття «самогубство» (*суїцид*) є не більше ніж ілюзією повсякденного мислення⁵⁴. У першому російськомовному підруч-

⁵³ В умовах армії старослуживі (*діди*) перетворюють ухвалення *клятви-присяги* в справжнє шоу, примушуючи новачків (*духів, салабонів*) зображати літаки, птахів, скоювати різні безглуздість за спеціально вигаданим регламентом.

⁵⁴ Соціолог Е. Дюркгейм вибрав самогубство темою свого знаменитого однойменного етюдю саме тому, що воно, як йому тоді здавалося, «принадлежит к числу

нику з психіатрії розділ «Клінічні аспекти суїцидології» починається із слів: «Феномен самогубства відомий з давніх часів...», а єдине цитоване визначення самогубства належить старогрецькому мислителю Плінію, що називав самогубство «найбільшою милістю, яка дана людині». Немає чіткого визначення самогубства і ні в одному найбільш відомому підручнику з клінічної психіатрії, виданому за останні роки. Не припиняється дискусія про порівняння таких понять, як «суїцид», «парасуїцид», «суїцидальна поведінка». У даний час у суїцидології – науці, що вивчає самогубство, існує велике число слабо обкреслених понять, які часто перекривають або суперечать один одному, таких, як «непрямий (прихований) суїцид», «напівнавмисний суїцид», «хронічний суїцид», «пролонгований (продовжений) суїцид», «органічний суїцид», «локальний (частковий) суїцид», «суїцидальний еквівалент», «несвідома суїцидальна поведінка», «аутодеструктивна (саморуйнуюча, деструктивна) поведінка», «аутоагресивна поведінка» та ін.

Тому спочатку зупинимося на проблемі визначення самогубства і його диференціації з іншими випадками смерті.

5.1. Диференціація поняття «самогубство»

Есть лишь одна по-настоящему серьезная философская проблема - проблема самоубийства. Решить, стоит или не стоит жизнь того, чтобы ее прожить, - значит ответить на фундаментальный вопрос философии. Все остальное - имеет ли мир три измерения, руководствуется ли разум девятью или двенадцатью категориями – второстепенно...

А. Камю

Редко, чтобы те, кто сочиняют, хоть раз про труп не написали. А кто лучше напишет, того книжные умники духовным называют, потому что после смерти такой стих душу заменяет, и пока он существует на бумаге, труп им живет. Это называется творческим бессмертием, но если точно говорить, это – несмертие, и не человека вовсе, а трупа. Почти от всех поэтов трупы остались, стихом одушевленные. Они при жизни умереть боялись и наделали себе таких запасных душ, вроде электрических батареек, а сами того не знают, что они к ним уже никакого отношения не имеют... И что еще опасно, человек, который помногу их стихов читает, мертвой природы на-

явлений, наиболее легко определяемых». Через небагато чим більше ста років ситуація змінилася настільки, що в методологічному дослідженні 2001 р. Белісс і Де Лео визнають, що широкі варіації визначення суїцидальної поведінки в різних дослідженнях привели в даний час до фактичної «нереальності и невозможности их сравнения».

*бирается и сам начинает жить трупным стихом.
Тут самое страшное и происходит....*

М. Єлізаров

При формулюванні юридичного поняття «**вбивство**» юристи проводять аналіз передбачених кримінальним законодавством об'єктивних (об'єкт, дія, наслідки, а іноді час, спосіб, місце і обставини здійснення злочину) і суб'єктивних (суб'єкт, провина, крім того, мотив, мета) ознак, які характеризують соціально-небезпечні дії як злочин.

З *об'єктивної сторони* вбивство передбачає наявність трьох обов'язкових ознак: 1) дії, яка полягає в замаху на життя іншої людини; 2) наслідків у вигляді біологічної смерті потерпілого; 3) причинного зв'язку між дією і результатом. При цьому замах на життя може бути здійснений як шляхом дій, так і шляхом бездіяльності. *Дія* передбачає собою активну форму поведінки людини і може полягати як в безпосередньому фізичному впливі на організм потерпілого, так і у впливі через певні чинники зовнішнього середовища (дія високої або низької температур, струму, отрути, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів і т.п.). Не виключається замах на життя і шляхом психологічного впливу на потерпілого, зокрема, спричиненні йому психічної травми, яка призводить до смерті, доведення особистості, яка не усвідомлює характеру і значення своїх дій, до самостійного припинення життя. Вбивство шляхом бездіяльності відбувається у тому випадку, коли винний не вчинив тих дій, які б перешкождали смерті потерпілого, хоча в даній ситуації він міг і мав такі дії зробити (наприклад, відмову матері годувати дитину, ухилення від лікування хворого медичним працівником і т.ін.).

Вбивство вважається зробленим *свідомо*, коли винний усвідомлював, що здійснює посягання на життя іншої людини, передбачав, що слідством його дій буде смерть, і бажав або свідомо допускав такі наслідки.

Поняття «**самогубство**» складається з таких основних елементів: 1) об'єктом замаху є життя людини; 2) смерть відбувається в результаті особистих дій людини; 3) мета – позбавлення життя; 4) збіг потерпілого і суб'єкта.

Слід відрізнити самогубство від **нещасного випадку**. З об'єктивної точки зору смерть від нещасного випадку може наступати унаслідок таких причин: 1) дії сил природи (мороз, снігопад, жара, землетрус, повінь, буревій, шторм, пожежа і т.ін.); 2) нападу диких або домашніх тварин, а так само особистої недбалості як вдома, на вулиці, так і на виробництві, якщо випадок смерті не є слідством кримінальних дій яких-небудь посадових або не посадових осіб. До цієї групи слід також віднести випадки, які пов'язані з психічно хворими людьми. До симптомів психічних розладів, у разі яких смерть необхідно вважати нещасним випадком, відносять: 1) кінестетичні псевдогалюцинації, при яких рухи, дії, вчинки хворий виконує незалежно від своїх бажань і волі; 2) епілептичне збудження із смерковим порушенням свідомості; 3) кататонічне збудження, яке у важких випадках стає хаотичним і супроводиться нанесенням собі різних пошкоджень; 4) імпульсні дії, які з'являються при важких розладах психічної діяльності і здійснюються без контролю свідомості (звичайно хворі руйну-

ють все, що попадається під руку, наносять собі тяжкі тілесні пошкодження, які можуть призводити до загибелі); 5) порушення свідомості, серед яких самими небезпечними в плані виникнення загрожує для життя ситуації є деліріозні синдроми (панічна тривога, психомоторне збудження, галюцинаторні образи загрожуєчого характеру) і смерковий стан свідомості. У цих випадках психічно хворий не може управляти своїми діями і не ставить за мету закінчити життя самогубством.

Існує також поняття (і відповідна стаття Кримінального кодексу) «**доведення до самогубства**». Об'єктом злочину тут є життя іншої людини, яка перебуває в матеріальній або іншій залежності (службовій, шлюбній, такій, що впливає з факту мешкання на одній житловій площі, залежність подопічного від опікуна, пацієнта від доктора, підозрюваного від слідчого і т.п.) від винного. Об'єктивна сторона злочину включає в себе дії (або бездіяльність) винного, які полягають у жорстокій поведінці з потерпілим або систематичному приниженні його людської гідності і результат цих дій у вигляді самогубства або спроби потерпілого вчинити самогубство. До жорстокої поведінки відносяться дії, які заподіюють фізичний біль або створюють нестерпні умови для життя (побої, загрози вбивства, знущання, нанесення тяжких тілесних пошкоджень, позбавлення їжі, одягу, ізоляція, примушення до непосильної праці і т.п.) і проводяться систематично. До приниження людської особи відносять пред'явлення безпідставних обвинувачень, насмішки, знущання над честю жінки, образи, плітки і наговори, причіпки на службі і т.п., що повторюються *багато разів*.

За даними Всесвітньої Організації Охорони здоров'я (ВОЗ) у світі щорічно від 500 тис. до 1 млн. людей закінчують життя самогубством. На кожне завершене самогубство доводиться приблизно 100 суїцидальних спроб. ВОЗ передбачає, що до 2020 р. кількість самогубств може збільшитися на 50%, а кількість людей, що скоюють суїцидальні спроби, збільшиться в 10–20 разів. За оцінкою ВОЗ, рівень самогубств більше 20 чоловік на 100 тисяч населення є *критичним*, а більше 40 — *екстремальним*.

5.2. Антрополого-соціологічні аспекти самогубства

Повесься - ты пожалеешь об этом; не повесься - ты и об этом пожалеешь; в том и другом случае ты пожалеешь об этом. Таково, милостивые государи, резюме всей жизненной мудрости...

С. Кьеркегор

Подобно тому, как я не нарушаю законов, установленных против воров, когда уношу то, что принадлежит мне, или сам беру у себя кошелек, и не являюсь поджигателем, когда жгу свой лес, точно так же я не подлежу законам против убийц, когда лишаю себя жизни.

М. Монтень

Суїцид – феномен, властивий виключно людині. Немає більше жодної живої істоти на Землі, яка, подібно людині, могла свідомо перервати своє життя. Всі випадки, що наводять на спростування цієї тези, є або художньою вигадкою, або неправильними висновками з поверхневих спостережень над життям тварин. Так, наприклад, Арістотель наводить легенду про молодого жеребця, якого таємно звели з його матір'ю і який, дізнавшись про це, вирвався на волю, вибіг на високу скелю і кинувся з неї в прірву. Проте досвід сучасної зоології свідчить, що коні ніколи не опираються кровозмішенню. Точно так же не знаходять свого підтвердження в реальності романтична «лебедина вірність»: якщо один із лебедів гине, другий підіймається високо в небо, співає свою «лебедину пісню», після чого складає крила і каменем стрімко падає вниз. Відомі факти викиду на берег китів, відмови деяких тварин від їжі та розмноження в неволі, саможалення скорпіонів (наприклад, якщо його оточити вугіллям, що горить) і т.п., пов'язані із збоєм біологічних механізмів забезпечення життєдіяльності, а не свідомим рішенням піти з життя. У цьому значенні розповіді про самогубство тварин служать прикладом антропоцентричного підходу: проєкції таких людських якостей, як благородство, вірність, самопожертвування на ту або іншу тварину і перетворення її в художній образ, а особливостей її поведінки – в метафору.

Самогубство – одна з хворобливих проблем людства, які супроводжують його з самого моменту народження. Деякі антропологічні знахідки дозволяють припустити, що спочатку, в примітивних співтовариствах, самогубства відбувалися в ситуаціях, коли племені загрожувала смертельна небезпека. Так, у голодні роки старі вбивали себе, тим самим просто вирішуючи проблему «зайвих ротів» (при цьому часто самі стаючи їжею для всіх інших). Виникле пізніше табу на вбивство понизило адаптивність в певних ситуаціях: група людей могла загинути з голоду, але при цьому, мабуть, вже не могла так легко, як раніше, убити і з'їсти одного із своїх членів. Таким чином, на думку Ю. Вагіна [44], еволюційно самогубство виникло як поведінка, що реально підвищує біологічну адаптацію виду в умовах наростаючого придушення внутрішньовидової агресії⁵⁵.

Кожна світова міфологія береже в собі первинні уявлення про самогубство. Далі проаналізуємо тільки слов'янську міфологію. Так, у слов'ян образ смерті нерозривно пов'язаний з Дунаєм. У російських билинах Дунай – богатир, який служив у литовського короля і у якого була таємна любов з дочкою короля Настасією. Коли Дунай потрапив у біду, Настасія викупила його у катів і відпустила до Києва. Через якийсь час Дунай з Добринею Микитовичем приїхали за сестрою Настасією Апраксією для князя Володимира. Настасія була дуже уражена неувагою з боку Дунаю. Коли богатирі поверталися назад, вони знайшли чийсь слід. Дунай відправився на розвідку і зустрів витязя, з яким відразу вступив у бій. Перемігши його, він витягнув ніж для остаточного удару і раптом взяв у нього Настасію. Вона нагадала йому про минуле, і Дунай охопила пристрасть. Він зве Настасію до Києва для весілля, і в результаті відбувається подвійне весілля:

⁵⁵ Помітимо, що в своїй первинній формі (самопожертвування ради збереження життя своїх дітей і близьких) самогубство існує і понині, разом з іншими формами.

Володимира з Апраксією і Дуная з Настасією. Дунай і Настасія влаштовують змагання в стрільбі з лука. Настасія виявляється вправною, а Дунай перший раз перестрілює, другий раз – не дострілює, а на третій раз улучає в Настасію. Вона вмирає, а Дунай визнає, «розпластавши їй черво», що вона вагітна «немовлям, яке сяє світлом». Дунай в горі кидається на свій спис і вмирає поряд з дружиною. Так він перетворюється на річку Дунай, а вона – в річку Настасію⁵⁶.

Крім того, у західних слов'ян існували специфічні жіночі персонажі – *богинки*⁵⁷. Їх головна функція - викрадення і підміна людей. На відміну від прекрасних русалок богинки виступають у вигляді старих потворних жінок із великою головою, відвислими грудьми, роздутим животом, кривими ногами і чорними ікластими зубами. Богинками частіше за все ставали душі жінок-самовбивць і загиблих дівчат, які зробили аборт. Житлами богінок служать ставки, річки, струмки, болота. Вночі або увечері в негоді вони з'являються по троє, «затанцьовують перехожих», заманюють їх у воду і топлять⁵⁸.

Незаспокоєні душі самовбивць також можуть перетворюватися на відомих слов'янських міфологічних персонажів - *упирів*⁵⁹. Упирями ставали «нечисті небіжчики» - самовбивці й злочинці, які померли від передчасної смерті. Вважалося, що їх тіла не розпадаються в могилах, і припинити їх злодійські справи проти живих можна було, тільки вбивши в тіло осиковий кіл і обезголовивши його.

⁵⁶ У білоруській пісні в результаті невдалого браку молодець кидається до Дунаю: «Разженюся, дунайчиком обернуся». У Дунаї шукають смерті і спокушена дівчина, і молодець з нероздільною любов'ю.

⁵⁷ Уявлення про богінок характерно для південнопольського і сусіднього, карпатського, ареалів і близько до поверій про мамун, дивожон, босорок, вештиць, мар і знаменитих русалок.

⁵⁸ Як ілюстрацію наведемо відомий вірш самовбивці С. Єсеніна:

«Ты не любишь меня, милый голубь!
Не со мной ты воркуешь – с другою.
Ах, пойду я к реке, под горою,
Кинусь с берега в черную прорубь.
Не отыщет никто мои кости,
Я русалкой вернуся весною,
Приведешь ты коня к водопою,
И коня напою я из горсти.
Запою я тебе втихомолку,
Как живу я, царевна, тоскую,
Заманю я тебя, заколдую,
Уведу коня в струй за холку.
Ой, как терем стоит под водою,
Там играют русалочки в жмурки.
Изо льда он, а окна – конурки,
В сизых рамах горят под слюдою.
На постель я травы натаскаю,
Положу я тебя с собой рядом,
Буду тешить тебя своим взглядом,
Зацелую тебя, заласкаю!»

⁵⁹ У міфології народів Європи їх звичайно називають *вампірами*.

Описи різних типів самогубств можна зустріти практично у всіх основних релігійних текстах - Рігведе, Рамаєні, Біблії, Корані, Кальовалі і т.д. У них можна знайти не тільки описи різних випадків і типів самогубств, але і віддзеркалення мотивів суїцидальної поведінки, відносини суспільства до самогубства окремих своїх членів або цілих груп, спроб перешкоджати самогубствам і т.п.

Надалі з розвитком мистецтва самогубство як феномен органічно включалося в самі різні його форми: поезію, літературу, живопис, театр, стаючи при цьому стимулом, здатним викликати естетичні переживання⁶⁰.

Оскільки будь-яка держава по своїй суті завжди прагне так чи інакше регламентувати побут своїх громадян, у міру розвитку цивілізації під таку регламентацію потрапляла і смерть. Так, ще в Стародавній Греції і в Стародавньому Римі державна влада намагалася встановити, в яких випадках правомірно і допустимо людині позбавляти себе життя. Для цієї мети в багатьох містах зберігався запас сильнодіючої отрути - цикути, заготовленої за державний рахунок і доступної всім, хто схотів би укоротити свій вік, але за умови, що причини самогубства мають бути схвалені верховною державною владою - сенатом, радою старійшин або іншою відповідною інстанцією.⁶¹ З виникненням християнських держав, коли церква спочатку активно втручалася в державне управління, відношення до самовбивць різко погіршилося. Хоча негативне відношення до самовбивць при цьому визначалося виключно релігійними мотивами, для попередження самогубств широко використовувалися державні законодавчі методи. Згідно з європейським середньовічним законодавством, самогубство вважалося тяжким злочином. Зі всіх європейських держав тільки Англія і Росія пізніше за всіх виключили з числа злочинів як самогубство, так і замах на нього. На території Росії аж до Жовтневого перевороту діяло положення в редакції 1885 р., яке передбачало суворі заходи покарання, що полягають: 1) в невизнанні права свідомої самовбивці робити посмертні розпорядження, тому заповіт таких осіб признавався таким, що не має законної сили, 2) тому, хто робив замах, загрожувало тюремне ув'язнення строком від півроку до року, 3) загиблий позбавлявся церковного поховання, 4) на того, хто робив замах, накладалося церковне покаяння⁶². За радянських часів людина, що скоювала суїцидальну спробу в місцях позбавлення волі, одержувала додатковий термін (за спробу ухилення від суспільно корисної праці), а тих громадян, які поки що знаходилися на волі, за те ж саме направляли примусово на обстеження в психіатричні лікарні. Тільки розвиток демократії і громадянського суспільства привів до

⁶⁰ Бібліографічний покажчик тільки російської дореволюційної літератури про самогубство налічує більше 150 авторів. Цією проблемою займалися відомі російські лікарі (В.М. Бехтерев, І.А. Сикорський, С.С. Корсаків, М.І. Баженов), письменники (Ф.М. Достоєвський, Л.М. Толстой, О.І. Купрін, Л. Андрєєв, Д. Мережковський, В. Розанов), юристи (від О.Ф. Коні до А.В. Луначарського).

⁶¹ Навіть Платон у своїх «Законах» наказував ганебні похорони тому, хто позбавив себе життя не за суспільним вироком і не внаслідок якої-небудь сумної й неминучої необхідності, а виключно через боязкість і слабкість, тобто з легкодухості.

⁶² Недаремно ще Дюркгейм у своїй монографії писав, що російське право в області самогубства найстрогіше.

утвердження думки про те, що самогубство не є порушенням прав держави (оскільки людська особистість не може бути предметом власності) і виключення самогубства з розряду злочинів.

За допомогою соціологічних досліджень вдалося встановити вплив на загальну кількість випадків самогубства таких факторів, як клімат, пора року, місце проживання, національність, вік, стать, віросповідання, рівень економічного життя, політична ситуація і т.д.

Отже, наголошується сезонна закономірність виникнення завершених суїцидів залежно від сонячної активності: а) в зимовий час у момент підвищення сонячної активності і протягом подальших діб збільшується кількість суїцидів; б) весною такий взаємозв'язок сонячної радіації і кількості завершених суїцидів спостерігався рідше (в той же час за два-три дні перед її виникненням число суїцидів зменшується); в) у літній період зв'язок суїцидів з погодою практично відсутній, лише іноді є їх поєднання «день у день»; г) в осінній період після зміни сонячної активності через тиждень спостерігається позитивна кореляція з суїцидами. Протягом кожного місяця також виділяються «піки» частоти суїцидів, відповідні першому, десятому, двадцятому і двадцять п'ятому числу поточного місяця. Серед тижня найчастіше суїциди скоюють у вівторок, середу і четвер.

Самогубства зустрічаються практично в будь-якому віці, починаючи з трьох років, з найвищими піками в 20-30 років і 45-50 років і з поступовим пониженням після 65-70 років. Жінки частіше, ніж чоловіки, скоюють суїцидальні спроби (співвідношення 2:1), зате чоловіки набагато частіше за жінок скоюють закінчені суїциди (співвідношення 4:1). Кількість самогубств серед міських жителів значно вище, ніж у сільській місцевості. Ті, що перебувають у браку, скоюють самогубства рідше. Вище ризик самогубства у бездітних і у тих, хто живе окремо від родичів. Число самогубств традиційно є особливо великим у високорозвинутих країнах (Австрія, Данія, Фінляндія, ФРН, Угорщина, Канада, Швеція та ін.)⁶³.

Цікаво, що ще в кінці XIX ст. статистика чітко встановила, що загальний відсоток самогубств надзвичайно постійний протягом тривалих відрізків часу для кожного народу, нації і навіть держави. Така постійність була би принципова неможливою, якби самогубство визначалося тільки суб'єктивними особистісними причинами.

5.3. Психологічні концепції самогубства

*О, как же я хочу,
Не чуемый никем,
Лететь вослед лучу,
Где нет меня совсем.*

О. Мандельштам

*Улыбнулась и вздохнула,
Догадавшись о покое,
И последний раз взглянула
На ковры и на обои.*

⁶³ У цих країнах самогубства посідають третє місце після серцево-судинних і онкологічних захворювань як причини смерті у людей від 15 до 45 років.

*Красный шарик уронила
На вино в узорный кубок
И капризно помочила
В нем кораллы алых губок.
И живая тень румянца
Заменялась тенью белой
И, как в странной позе танца,
Искривясь, поникла телом.
И чужие миру звуки
Издали набегают,
И незримый бисер руки,
Задрожав, перебирают.
На ковре она трепещет,
Словно белая голубка,
А отравленная блещет
Золотая влага кубка.*

М. Гумільов

Один із засновників сучасної клінічної психіатрії, французький лікар і гуманіст XVIII ст. Ескіроль був творцем *медичної концепції самогубства*, яка жорстко пов'язує суїцид із душевною хворобою. Він однозначно вважав, що тільки в стані безумства людина здатна накласти на себе руки. Ця точка зору панувала майже два сторіччя, поки за допомогою статистичних методів не було встановлено, що тільки 25-30% самовбивць страждали на яке-небудь психічне захворювання⁶⁴.

З позицій *анатомо-антропологічної концепції* самогубство є слідством спадкової анатомічної дегенерації, про що нібито свідчить наявність у самовбивць таких ознак виродження, як передчасне заростання черепних кісток, поглиблень і нерівностей черепа, утворення опуклостей на його основі та ін.

Соціологічна концепція, запропонована в кінці XIX ст. Е. Дюркгеймом, розглядає самогубство в основному як результат розриву міжособистісних зв'язків особистості, відчуження індивідуума від тієї соціальної групи, до якої він належить. На підставі двох критеріїв - соціальної інтеграції й соціальної регуляції – він виділив чотири типи можливої суїцидальної поведінки. Перші два типи пов'язано з порушенням соціальної інтеграції, що розуміють як ступінь залучення людини в суспільство. Це *егоїстичне* (соціальна інтеграція значно понижена) і *альтруїстське* (соціальна інтеграція дуже висока) самогубства. Друга діада пов'язана з порушенням соціальної регуляції, під якою розуміють ступінь впливу суспільства на індивіда, головним чином за допомогою обмежень. Це *аномічне* (соціальна регуляція понижена) і *фаталістичне* (соціальна регуляція підвищена) самогубства.

⁶⁴ Відомий російський суїцидолог Г.І. Гордон, автор передмови до монографії Е. Дюркгейма «Самоубийство», писав: «Мы допускаем, стало быть, что при известных условиях каждый из нас может стать самоубийцей независимо от состояния своего здоровья, умственных способностей, окружающих условий жизни и т.д. К реакциям в форме самоубийства способны не только больные и болезненные, но и здоровые души, совершенно нормальные по своим качествам и эмоциям».

В психоаналітичній концепції існує декілька теорій суїциду. В першій теорії потягів З. Фрейд розглядав самогубство як особливий прояв зовнішньої агресії, як спотворену реалізацію бажання убити кого-небудь іншого. Причина самогубства лежить в негативному відношенні суб'єкта до зовнішнього світу, недоліки якого (зокрема, інших людей) викликають агресивні реакції, які надалі, під тиском Зверх-Я, міняють напрям із зовнішнього на внутрішній. Самогубство, поєднуючи в собі одночасно і суб'єкта, і об'єкт дії, об'єднує ролі вбивці й жертви, які знаходяться у супідрядних відносинах. Постулювавши активність суб'єкта, він підкреслював первинність акту вбивства як прояву агресивних тенденцій. Крім того, З. Фрейд розглядав суїцидальну поведінку людини як прояв невротичного зіткнення суперечливих прагнень Воно і Зверх-Я. У другій теорії потягів З. Фрейд вважав суїцид і вбивство проявами потягу до смерті: вбивство — це агресія, спрямована на інших, а суїцид — це агресія, спрямована на себе. Карл Меннінгер, автор роботи з характерною назвою «Война с самим собою», продовжуючи цю традицію, виділив три складові частини суїцидальної поведінки: 1) бажання убити; 2) бажання бути убитим і 3) бажання померти.

В індивідуальній психології А. Адлера самогубство розглядається як егоцентричний спосіб подолання власної неповноцінності. В аналітичній психології К.Г. Юнга самогубство трактується як несвідоме прагнення людини до духовного переродження. В інтерперсональній теорії Г.С. Саллівана суїцид відображає переорієнтоване на себе вороже відношення індивіда до інших людей і зовнішнього світу. Карен Хорні вважала, що суїцид може виникнути як наслідок дитячої залежності, глибоко укорінених відчуттів неповноцінності або того, що Хорні називає «ідеалізованим образом», що є у людини про саму себе. Самогубство може бути також «суїцидом исполнення» через виникнення у людини відчуття невідповідності стандартам, очікуваним суспільством. Відповідно до поглядів К. Хорні, суїцид є результатом поєднання внутрішніх характеристик особистості і чинників навколишнього середовища.

У концепції суїцидальної поведінки Штенгель і Кук самогубство називається «криком про допомогу». Суїцидальна спроба (особливо невдала і нещира) — це засіб, за допомогою якого тривожні люди шукають уваги до своїх життєвих проблем і привертають симпатії й підтримку інших людей. Проте саме поняття «крик про допомогу» можна зрозуміти двояко: з одного боку, як істерична реакція, в основі якій лежить постійне відчуття недостатчості уваги до власної особистості; з другого боку, як зовнішній прояв відчуття внутрішньої дисгармонії та нездатності її подолання⁶⁵.

Вважається, що одне з найважливіших відкриттів у суїцидології було зроблене в 1953 р. Рінгелем, що описав *тріаду пресуїцидального синдрому* (звуження, інверсія агресії та суїцидальні фантазії), який незалежно від типу особи і основної соматичної або психічної хвороби передуює вській суїцидальній дії.

⁶⁵ Даної точки зору дотримується і один із ведучих російських дослідників суїцидальної поведінки М.В. Конончук.

У книзі психолога, президента Міжнародної асоціації профілактики суїцидів Нормана Файбероу «Багатолике самогубство» (1980) вперше були описані й систематично досліджені ті форми саморуйнуючої поведінки, які до цього не відносилися до суїцидальної (зловживання ПАР; захворювання серця або травми хребта, при яких пацієнти не дотримуються призначеного лікування і режиму; злочини, проституція, делінквентна поведінка; ризиковані види спорту).

У вітчизняній психології в середині 80-х років ХХ ст. засновниця вітчизняної суїцидології Айна Григорівна Амбрумова довела, що переважна більшість психологічних криз із суїцидальною поведінкою спостерігається зовні рівнів патологічних реакцій у практично здорових людей і сформулювала *концепцію соціально-психологічної дезадаптації*, яка лежить в основі формування різних видів реакцій, що зустрічаються при психологічній кризі в ситуації мікроконфлікту.

Ю.Р. Вагін [44] для розширення сфери суїцидологічних досліджень, примирення термінологічних розбіжностей ввів поняття «**авітальної активності**», під якою розуміють біологічну, психічну і поведінкову активність, спрямовані на скорочення і/або припинення власного соціального та біологічного функціонування⁶⁶. Біологічний доказ *концепції авітальної активності* він бачить у відкритому в кінці ХХ ст. феномені *апоптоза* - програмованої клітинної смерті (або так званого клітинного самогубства)⁶⁷. Крім того, різні форми авітальної активності можуть бути показані і на індивідуальному рівні, що багато і достатньо детально проілюстровано психоаналітиками⁶⁸.

⁶⁶ Поняття *вітальний* (лат. *vitalis* – життєвий) достатньо широко використовується в науці і позначає різні сторони явищ, що мають відношення до життя. Так, у філософії *вітальну активність* розуміють як волю до життя і основу буття. У філософській антропології обговорюють *вітальну приреченість* активності людського буття. У біології під *вітальною активністю* розуміють ефективність обмінних процесів і розмноження у живих організмів. За А.В. Петровським [27], у психології *вітальна активність* включається в поняття діяльності і відноситься до проявів суб'єктності людини. У соціології поняття *вітальної активності* застосовують до сукупності живих об'єктів (наприклад вітальна активність мас). У медицині *вітальний тонус* розглядають у ряді загальної активності, сну, апетиту й інших фізіологічних функцій. У психіатрії виділяють *вітальні функції* (харчовий, статевий потяг) і розглядають *вітальні порушення* як розлади потягів. Згідно зі «Современным толковым словарем русского языка» (2001 р.) префікс *а-* вносить значення заперечення і/або відсутності чого-небудь, не заперечуючи при цьому активності стану або процесу, що позначається (наприклад, амнезія – не тільки пасивне забуття чого-небудь, але й активний процес, що лежить в основі захисного механізму витіснення, амністія – активне пом'якшення покарання).

⁶⁷ Виявилось, що зниження і припинення вітальної активності кліток рослин і тварин настає не тільки через природні процеси старіння або зовнішніх руйнівних дій, але і в результаті власної міжклітинної і внутрішньоклітинної авітальної активності, що має як генетичну обумовленість, так і специфічні механізми реалізації й різні форми проявів. Так звані клітки-кілери не вбивають, як це вважали раніше, інфіковані клітки, а розпізнають їх серед здорових кліток і запускають їх власну клітинну програму самогубства (апоптоз).

⁶⁸ Як пише О. Еткінд, створюючи теорію потягу до смерті, З. Фрейд спирався на ідеї російської студентки Сабіни Шпільрейн, що знаходилася під великим вражен-

5.4. Види авітальної активності й мотиваційні суїцидальні/антисуїцидальні комплекси

Мало кто в середине жизни помнит, как, собственно, они пришли к самим себе, к своим радостям, к своему мировоззрению, к своей жене, к своему характеру, но у них есть чувство, что теперь изменится уже мало что... В юности жизнь еще лежала перед ними, как неистощимое утро, полная, куда ни взгляни, возможностей и пустоты, а уже в полдень вдруг появилось нечто смеющее притязать на то, чтобы быть отныне их жизнью, ...странно то, что большинство людей этого вовсе не замечает... Нечто обошлось с ними как липучка с мухой, зацепило волосок, задержало в движении и постепенно обволокло, похоронило под толстой пленкой, которая соответствует их первоначальной форме лишь отдаленно. И лишь смутно вспоминают они уже юность, когда в них было что-то вроде силы противодействия. Эта другая сила копошится и ерепенится, она никак не хочет уgomониться и вызывает бурю бесцельных попыток бегства; насмешливость юности, ее бунт против существующего, готовность юности ко всему, что героично, к самопожертвованию и преступлению, ее пылкая серьезность и ее непостоянство — все это не что иное, как попытка бегства...

Р. Музіль

*Лежа в теплой воде ванной комнаты,
Я борюсь с искушением лезвия.
Кто-то скажет – понты! Люди добрые!
Мне вас жаль, я завидую вам!
Мне не хватает свободы!*

Чиж

У цей час до проявів авітальної активності відносять чотири групи феноменів: 1) пресуїцидальна активність (синдром Ассолі, астеничні стани і стомленість від життя, небажання жити, бажання померти); 2) суїцидальна активність (суїцидальні думки, тенденції, готовність, спроби, завершений суїцид); 3) парасуїцидальну активність (аскетична активність, зневага здоров'ям і відмова від лікування, психосоматичні захворювання, самоушкодження, хронічне самоотруєння, ризикована поведінка) і

ням від роботи нашого земляка Іллі Мечникова «Этюды о природе человека» (1905). І. Мечников вважав, що «данный инстинкт гнездится в глубине человеческой природы в скрытом состоянии». Тому ідея потягу до смерті була добре прийнята багатьма російськими ученими. Так, Л.С. Виготський і О.Р. Лурія в передмові до роботи З. Фрейда «По ту сторону принципа удовольствия» писали, що «попытка объективно расшифровать темную «глубинную психологию» представляет собой живое свидетельство величайшей жизненности этого учения и его неисчерпаемых научных возможностей». Вони стверджували, що теорія потягу до смерті – перший випадок в історії відносин між психологією і біологією, коли не психологія запозичила у біології основні поняття, пояснювальні принципи і гіпотези, а біологія позичається у психології. Більше того, вважають вони, в гіпотезі про потяг до смерті *органічне* вперше тісно вводиться в загальний контекст світу.

4) асоціальну активність (зниження соціальної активності і адиктивна поведінка). *Псевдосуїцидальна активність* полягає у використанні суїцидальних моделей поведінки для досягнення несуйцидальної мети. Вона не є авітальною по своїй суті, оскільки спрямована на поліпшення біологічного, психологічного й соціального функціонування індивіда. За нещасним випадком, що призводить до смерті, може ховатися авітальна активність, але за псевдосуїцидальною поведінкою, що призвела до смерті, може ховатися тільки нещасний випадок. Рівним чином і постсуїцид - період, який безпосередньо наступає за суїцидальною спробою, також феноменологічно не відноситься до авітальної активності.

Авітальна активність феноменологічно починається з *пресуїцидальної активності*, яка відображає поступовий початок посилення прихованих і неусвідомлюваних авітальних тенденцій від синдрому очікування та хронічної стомленості до усвідомленого небажання жити, але без усвідомленого прагнення припинити власне біологічне й соціальне функціонування. *Суїцидальна активність* припускає усвідомлене прагнення припинити власне біологічне функціонування. *Парасуїцидальна активність* припускає усвідомлене прагнення обмежити, понизити, порушити або поставити під загрозу власне біологічне функціонування і неусвідомлене прагнення припинити власне біологічне функціонування. *Асоціальна активність* припускає усвідомлене прагнення обмежити власне соціальне і психічне функціонування і неусвідомлене прагнення припинити власне біологічне функціонування. Розглянемо кожну форму детальніше.

Пресуїцидальний період — це відрізок часу, протягом якого авітальні тенденції, поступово наростаючи, досягають меж свідомості, але ще недостатні для запуску суїцидальної когнітивної і поведінкової активності. *Синдром Ассолі (синдром очікування)* виявляється в тому, що існування «тут і зараз» людину не радує, і вона живе надією на майбутнє («зараз погано, але потім буде добре»), тому зараз потрібно не прожити, а пережити, людина мріє «убити зараз», «убити час», щоб швидше наступило завтра. Сформована потреба при неможливості (через які-небудь причини) перетворитися в поведінку, спрямовану на її задоволення, створює «застійне вогнище» негативних емоцій, подавити або витіснити які повністю не вдається. На відміну від усвідомленої відсутності інтересу до життя при синдромі Ассолі немає відсутності інтересу до життя взагалі. Життя не цікаве таким, яким воно є в даний момент. При цьому зберігається надія, що в майбутньому щось може змінитися до кращого, і ці зміни пов'язують із чисто зовнішніми обставинами, не залежними від самої людини. Надія — дуже крихкий феномен, і часто не вона вмирає останньою, а людина, в якій вона померла.

Астенічні стани і стомленість від життя — це період, коли життя починає стомлювати, коли є бажання жити, але немає сил. Подібні стани часто поєднуються із зловживанням ПАР. Більше того, вживання алкоголю або наркотиків дуже часто прикриває і, можливо, своєрідним чином тимчасово «лікує» подібні астенічні стани⁶⁹. Пацієнти заявляють, що без

⁶⁹ Фахівці в області адикцій добре знають, що безпосередньо після припинення прийому ПАР у пацієнтів виникає важкі астено-апатичні і депресивні стани з неба-

прийому ПАР життя позбавляється для них значення, вони говорять, що у них є бажання, але немає сил жити. Зараз подібні стани описуються в рамках амотиваційного синдрому і розглядаються як наслідки зловживання ПАР, але цілком можливо, що сам факт початку вживання ПАР є слідством первинної стомленості від життя⁷⁰.

Небажання жити виникає, коли життя не радує зараз і немає надії, що щось може змінитися до кращого в майбутньому⁷¹. Воно виявляється в тому, що не хочеться прокидатися вранці, вечір і ніч не приносять покращення, це кінець ще одного прожитого дня. Подібні стани виникають достатньо часто у людей, що потрапили у важкі життєві обставини⁷².

Наступний пресуїцидальний феномен — *бажання померти*. Саме в цей період виникають думки про бажаність смерті, думки про те, що «добре б заснути і не прокинутися», «добре б випадково потрапити під машину або в яку-небудь катастрофу», «везе ж людям, які захворюють важкими, невиліковними захворюваннями». Подібні думки і вислови епізодично можуть виникати практично у будь-якої людини, проте наявність таких стійких фантазій свідчить про перехід авітальної активності в площину суїцидальної активності.

Феномен *суїцидальних думок* знаменує початок суїцидальної когнітивної активності, що має відношення до уявлень про можливість активного припинення власного життя. У феноменологічному плані важливо відрізнити суїцидальні думки від *думок про суїцид*. Самогубство як модель поведінки вбудовується в дитячу свідомість на найранніших етапах онтогенезу. Через інформацію, отриману від дорослих, однолітків, книги, ЗМІ, саму мову (стійкі обороти, метафори) вже до шкільного періоду більшість дітей має загальне уявлення про можливість самостійно припинити власне існування⁷³.

жанням жити, які часто служать причиною повернення до прийому ПАР або переходять в суїцидальну активність.

⁷⁰ Цілком імовірно, що подібний стан описується різними фахівцями в рамках популярного сьогодні «*синдрому хронічної стомленості*» або «*синдрому легкого нездужання*». Пацієнти з подібними синдромами говорять про себе, що вони багато років живуть «для галочки», в той же час постійно думаючи: «До кінця вже зовсім недалеко», «Скоро кінець і добре від цього, тому що я так втомилася».

⁷¹ В англійській літературі для позначення цього стану використовують оборот «відчуття, що життя не коштує того, щоб жити».

⁷² Так, засновник когнітивної психотерапії (і, до речі, один із ведучих фахівців в області суїцидології) Аарон Бек підкреслював, що у депресивних пацієнтів, госпіталізованих у зв'язку з суїцидальними тенденціями, чинник безнадійності є надійним критерієм серйозності суїцидальних намірів. А засновник логотерапії В. Франкл у своїй книзі «Психолог в концентраційному лагері» згадує, що напрям людини на яку-небудь мету в майбутньому був єдиним способом запобігти самогубству. «Тот же, кто уже не мог больше верить в будущее, в своё будущее, был потерян. Вместе с будущим он утрачивал и духовный стержень, внутренне ломался и деградировал как телесно, так и душевно».

⁷³ Так, наприклад, часто оцінюючи кількість і обсяг домашніх завдань, діти для характеристики ситуації використовують вираз «застрелитися можна».

Дослідження осіб з суїцидальними тенденціями дозволяють виділити шість основних усвідомлених мотиваційно-когнітивних суїцидальних комплексів.

1. *Альтруїстські мотиви* — відображають бажання померти, щоб позбавити оточуючих від проблем, пов'язаних з власним існуванням («щоб всім було тільки краще»)⁷⁴. Часто така мотивація виявляється у підлітків, які із тих або інших причин вважають себе винними в проблемах близьких людей, у дівчаток-підлітків при любовних конфліктах, у осіб, які страждають важкими соматичними або психічними захворюваннями (особливо при неможливості самотійно обслуговувати себе). Важливим блокуючим чинником суїцидальної поведінки при цій мотивації є усвідомлення людиною того відчуття вини, яке випробовуватимуть оточуючі після здійснення нею самогубства.

2. *Аномічні мотиви* пов'язані з втратою значення й інтересу до життя, уявленням про те, що все добре позаду і попереду нічого немає. Один з учнів З. Фрейда Шандор Ференчі трактував смерть як «символічну останню межу, коли ситуація відчаю викликана тим, що людина виявляється не здатною бути тим, ким вона не може бути». Аномічний самовбивця, вибираючи між життям і смертю, не тільки логічно зважує все «за і проти», як бухгалтер, підводячи під результатом загальну межу і виводячи баланс, але як творець естетично оцінює все своє життя як унікальний акт творчості, як свій єдиний і головний твір, який вдався або не вдався, і за наслідками оцінки скоює вибір⁷⁵. Як такий мотив прикладу можна навести епізод із роману О. Дюма «Граф Монте-Крісто», в якому граф укладає «протисуїцидальний договір» із Максиміліаном Морелем після уявної смерті Валентини.

3. *Анестетичні мотиви* відображають уявлення про те, що тільки смерть може позбавити від внутрішніх психологічних страждань. А.Г. Амбрумова, досліджуючи переживання суїцидентів у пре-суїцидальний період, звернула увагу на особливі переживання «нестерпного душевного болю», які позначила як «психалгії»⁷⁶. Душевний біль заважає свідомості використовувати минулий досвід для вирішення конфліктної ситуації і як би позбавляє на час можливості бачити майбутнє.

⁷⁴ Так, наприклад, у Стародавньому Китаї існувала традиція самогубства одного з членів роду на місці закладання нового моста, храму, а іноді і просто вдома, щоб душа самовбивці охороняла це місце від злих сил. Широко відомими є випадки добровільного самопожертвування і в Європі (наприклад, під час військових дій, катастроф та інших надзвичайних ситуацій).

⁷⁵ Було описано існуючий в античності у жителів одного з островів звичай закінчувати життя самогубством відразу після досягнення в житті якого-небудь видатного результату. Так, молоді закохані могли накласти на себе руки після першої шлюбної ночі, боячись, що подальше життя нічого не додасть до сили їх відчуття, а тільки день за днем стиратиме фарби їх молодості. Скульптор, що створив прекрасну статую, якого всі жителі острова носили на руках і прославляли як найгеніальнішого майстра, міг відразу після цього накласти на себе руки, боячись, що йому вже ніколи не вдасться пережити подібного триумфу.

⁷⁶ На те, що подібні переживання душевного болю («neuralgia psychica») можуть штовхати на самогубство, указував ще С.С. Корсаків на початку ХХ ст.

4. *Аутопунітичні мотиви* відображають бажання покарати себе, бажання бути самій собі і суддею, і катом. У багатьох культурах смерть традиційно є самою вищою мірою спокутування вини за досконале діяння. Так, у всіх на слуху знаходиться японський ритуал *харакірі*⁷⁷ – розкриття живота⁷⁸. Подібні традиції мають у слов'янській культурі достатньо глибокі корені, особливо у військовому середовищі.

⁷⁷ У дослівному перекладі «харакірі» (або гара-кірі) означає «різати живіт» (від «хара» - живіт і «кіру» - різати). Проте слово «харакірі» має і прихований сенс. У поняття «хара» в японській мові вкладається також значення «душа», «намір», «таємні думки» з тим же написанням ієрогліфа. Слово "харакірі" частіше використовують у народній мові, на мові культурного класу воно іменується сеппуку.

⁷⁸ Ритуал харакірі отримав широке розповсюдження серед самураїв (від дієслова старояпонської мови «сатурахи» - «служити великій людині, людині вищого стану», «захищати господаря») та інших вищих шарів японського суспільства в період становлення і розвитку феодалізму в Японії і був нерозривно пов'язаний з кодексом честі японських воїнів *бусидо*. Самураї скоювали самогубство за допомогою харакірі у випадках образи їх честі, здійснення негідного вчинку (ганебного відповідно до норм *бусидо*), у разі смерті свого сюзерена («оїбара» або «цейфуку») або ж, у більш пізній час (період Едо, 1603-1867 рр.) - за вироком суду як покарання за досконалий злочин. Харакірі виконувалося в різних видах і різними засобами, що залежало від методики, виробленої різними школами. Самурай, занурюючи зброю в черевну порожнину, мав розрізати її так, щоб оточуючі могли побачити нутрощі того, хто робить сеппуку і тим самим «чистоту помислів» воїна. Живіт розрізав двічі: спочатку горизонтально – від лівого боку до правого, потім вертикально – від діафрагми до пупка. Існував також спосіб розкриття живота, при якому черевна порожнина прорізала у вигляді букви «Х». Першим рухом був проріз від лівого підребер'я направо-вниз. Воно проводилося самураєм у свідомому стані, ретельно і з увагою, коли він мав ще багато сил для цієї операції. Другий розріз робився вже при великій втраті крові, при свідомості, що йде від сильного болю. Він прямував із нижньої лівої частини живота вгору - направо, що простіше для правої руки. Застосовувалися також і інші види. Найпоширенішим було розпорювання живота за допомогою косоного розрізу зліва направо - вгору, або двома прорізами, які створюють прямий кут. У більш пізній час операція харакірі була спрощена: було достатньо зробити лише невеликий розріз або просто ввести малий самурайський меч у живіт, використовуючи при цьому вагу власного тіла. Певну роль тут відіграла також домовленість з асистентом, якого іноді вибирав собі самурай, для надання допомоги при здійсненні харакірі (звичайно – відрубання голови або перерізання горла). В окремих випадках харакірі проводилося не сталевим, а бамбуковим мечем, яким було набагато важче перерізувати нутрощі. Це робилося для того, щоб показати особливу витримку і мужність воїна, для звеличення імені самурая, унаслідок суперечки між двома самураями-буси або ж за наказом.

Сеппуку скоювалося, як правило, в положенні сидячи (мається на увазі японський спосіб сидіння, коли людина торкається колінами підлоги, а тулуб покоїться на п'ятах), причому одяг, спущений з верхньої частини тіла, затикався під коліна, перешкоджаючи тим самим падінню тіла навзнік після проведення харакірі, оскільки впасти на спину при такій відповідальній дії вважалося ганьбою для самурая.

Іноді харакірі робилося воїнами стоячи. Живіт розкривався спеціальним кинджалом для харакірі - *кусунгобу*, який мав довжину двадцять п'ять сантиметрів і вважався фамільною цінністю (зберігався в будинку на підставці для меча), або *вакидзаси* - малим самурайським мечем. У разі відсутності особливого знаряддя для здійснення сеппуку (що бувало у самураїв украй рідко) міг використовуватися і великий меч, який брався рукою за лезо, обмотане матерією для зручності вироб-

5. *Гетеропунітична мотивація* відображає бажання помститися комусь, покарати, заподіяти біль, страждання, збудити у оточуючих муки совісті, створити своєю смертю всім проблему. Так, у китайців багато століть існувала традиція у випадках отримання незаслуженої образи вішати перед будинком або прямо на воротах удома кривдника. Подібний мотиваційний механізм характерний для підліткової субкультури⁷⁹. Суїцидальні думки з мотивацією «покарати іншого» зустрічаються навіть у дітей, що уявляють, як мучитимуться батьки, вчителі, близькі, які їх чимось образили. Ці фантазії мають частіше захисний, компенсаторний характер, не є патологією і в переважній більшості випадків не виходять за межі розумової активності.

6. *Поствітальна мотивація* відображає надію на щось краще після смерті, бажання померти «тут», щоб мати нагоду відродитися до нового життя, бажання піти «туди», до когось дуже важливого і любимого, думка про смерть як про шлях до нового життя⁸⁰. Аналіз історичних і літературних джерел показує, що *модель переходу* є однією з найстародавніших і поширених моделей суїцидальної поведінки. Самогубство в рамках перехідної моделі розглядається як дія, що підвищує або знижує (залежно від культурно-історичних моментів) якість посмертного існування. Як спосіб підвищення якості посмертного існування (позитивний варіант моделі переходу) самогубство було традиційною моделлю поведінки в багатьох регіонах світу. Так, для індійського браміна добровільна смерть на багатті – складова частина мистецтва відродження в новому, благороднішому, високому і прекрасному тілі. *Саті*⁸¹ - самогубство дружини раджі після його

люваної операції. Іноді оберталося матерією або шовковим папером і лезо малого меча з таким розрахунком, щоб десять - дванадцять сантиметрів ріжучої поверхні залишалися вільними. При цьому кинджал брали вже не за рукоять, а за середину клинка. Подібна глибина прорізу була необхідна для того, щоб не зачепити хребет, що могло з'явитися перешкодою для подальшого проведення ритуалу. В той же час, за правилами сеппуку, необхідно було стежити за лезом, яке могло пройти дуже поверхнево, розрізаючи тільки м'язи живота, що могло бути вже не смертельним.

⁷⁹ Його віддзеркалення можна знайти навіть у назві відомого свого часу художнього фільму «В моєй смерті прошу винить Клаву К.».

⁸⁰ Так, багато перших християн, буквально сприйнявши навчання апостолів, прийнялися поодиночі і групами кінчати життя самогубством, щоб швидше з'явитися перед Всевишнім і опинитися в царстві «вічної краси і блаженства». Щоб запобігти цьому, св. Августину довелося проголосити самогубство гріхом і слабкістю, оскільки нібито при цьому порушується заповідь Господня «не убий». Тільки після цього самогубства різко пішли на спад.

⁸¹ «Саті» (староінд. – «суща») - так у староіндійській міфології звали дочку Дакши і першу дружину Шиви. Батько Саті, могутній Дакша (один із прабатьків людства), любив свою дочку більше всього на світі, тому, коли вона виросла, він запросив всіх богів, щоб вона могла з них вибрати собі відповідного чоловіка. Дакша не покликав тільки покровителя і наставника аскетів Шиву, оскільки вважав, що він через свою дивну зовнішність і вражаючу звичку постійно роздумувати не годиться в чоловіки його дочки. Але Саті була гарячою прихильницею Шиви і ще в дитинстві говорила, що буде тільки його дружиною. Увійшовши до залу, де боги чекали її рішення, і не знайшовши там того, кого любила, Саті кинула вгору обручальний вінок з проханням до Шиви прихильно прийняти його. Несподівано серед тих, що

смерті мотивувалося надією на щасливе вічне життя з чоловіком в іншому світі і реальної перспективи безправного принизливого існування в цьому світі (до речі, про аналогічний обряд у стародавніх хазар говорить Е. Тополь). В Японії мала і має розповсюдження традиція сінъжу - самогубства від любові: закохані молоді люди, що не мають нагоди знайти щастя в цьому житті (незгода батьків, матеріальне неблагополуччя), йшли в сумісне блаженне життя в іншому світі. Датчани, готи, фракійці, герули були впевнені, що люди, вмираючи природною смертю, приречені вічно гнити в печерах, наповнених отруйними тваринами, і створювали

зібралися, з'явився Шива, і червоний вінок нареченої виблискував у нього на шиї. Дакши не залишилося нічого іншого, як погодитися на брак. Він, можливо, і примирився б з небажаним зятем, але Шива його смертельно образив тим, що на зборі богів у палаці Брахми не надав йому почесні вставання, як це зробила вся решта богів. Дакша пригадав Шиві цю його нешанобливість і прокляв, сказавши, що той не отримає частки в жертвопринесенні, після чого залишив збір. Скоро Шиві з'явилася нагода помститися, причому, як мовиться у «Вайюпуран», в помсті він перевершив своїх кривдників. Коли Дакша влаштував велике жертвопринесення коня, на яке покликав всіх богів, Шива запрошений не був. Останній зрозумів причину такого вчинку тестя, але Саті, не маючи анінайменшого уявлення про їх сварку, відчула себе скривдженою і стала наполягати, щоб чоловіку була виділена частка в жертвопринесенні. Шива ж створив зі своїх вуст вогненну істоту з тисячею голів, з тисячею очей і тисячею ніг, яка міцно тримала тисячу дубин і тисячу списів, раковину, диск і палицю, лук і сокиру, що світиться. У цієї грізної істоти, що блищала страшною красою, прикрашеного серпом місяця і одягненого в закривавлену тигрову шкіру, було велике черево, широкий рот, з якого стирчали жажливі ікла, довгі прямі вуха, висячі губи і язик, що світиться. Перламутрове намисто обвивало її горло, і гірлянда яскраво-червоних кольорів спадала на груди. З'явившись, вона впала на коліна, здійняла руки до голови на знак пошани і сказала Шиві: «Повелитель богів, скажи, що мені потрібно зробити для тебе». Шива відповів: «Знищ жертвопринесення Дакши». Тоді могутній Вірабхадра з пір своєї шкіри створив сотні й тисячі могутніх напівбогів, відважних і сильних, як він сам. Повітря наповнилося гучними криками, що привели в подив мешканців неба. Гори гойдалися, земля тремтіла, вітри бушували, а глибини моря вирували, вогонь втратив свій блиск, сонце зблякнуло, а зірки згасли. Святі риші перестали співати гімни, боги і демони заніміли, і все покрила густа тьма. Потім із темноти з войовничими криками вибігли грізні істоти, перевернули жертовні казани, розбили жертівники і стали танцювати. Вони з розлюченням поглинули, поганили або розкидали величезну кількість їжі для богів, вона лежала у вигляді гори галушок, річки молока, горбів сиру і масла, калюж меду. Після цього вони кинулися на застиглих в жаху богів, стали їх бити і поносити, знущалися над німфами і богинями. Незважаючи на те, що жертву охороняли всі боги, вона була знищена. Згідно з «Лінгапуране» і «Бхагавата-пуране», Вірабхадра відрубав Дакше голову і кинув її у вогонь. Тому, коли Шива, який заспокоївся, на прохання богів пожвавив мертвих, її не змогли знайти, і Дакше замість неї посадили голову козла. Варіант цієї легенди в «Вайю-пуране» містить епізод, в якому розповідається, що Саті сама зажадала, щоб Шива перешкодив жертвопринесенню, і, прагнучи виправдати свого чоловіка, кинулася в жертвний вогонь і спалила себе в його честь. Згідно з тією же легендою, Шива з тілом Саті, що обгоріло, довго блукав по світу, поки Вішну не розрубав його на безліч шматків і не розкидав останки, зробивши місця, куди вони впали, центрами паломництва. А через деякий час Саті, згідно зі староіндійськими уявленнями про можливість переселення душ, відродилася як Парваті й стала новою дружиною також відродженого Шиви.

легенди про страждання людей, померлих від старості, а не загиблих під час битви або таких, що не перервали своє життя самотійно. На думку І. Паперно, ідея самогубства як способу переходу в інший, кращий світ була широко поширена в Європі в період раннього християнства. Пізні християнські догмати, сформульовані на Празькому Соборі 563 р. н.е., якісно змінили відношення християнської культури до суїцидальної поведінки і побічно вплинули на відношення до самогубства навіть у нехристиянських культурах (боротьба англійських колонізаторів з саті в Індії). Більше 14 століть у християнській і більше 9 століть у православній культурі самогубство розглядається разом із головними смертними гріхами і не залишало надії на гідне посмертне існування. Суїцидальна поведінка розглядається в сучасній християнській культурі як поведінка, що знижує якість посмертного існування (негативний варіант моделі переходу), засуджується і асоціюється з гріхом навіть у осіб, які формально заперечували у себе наявність релігійного світогляду.

Визначення *ступеня реального суїцидального ризику*, на думку А.Г. Амбрумової, завжди має проводитися на підставі двох рядів чинників: суїцидальних мотивів і протисуїцидальних мотиваційних комплексів. Феноменологічно можна виділити дев'ять основних протисуїцидальних мотиваційних комплексів:

1. *Страх смерті* — природний неприємний емоційно-когнітивний стан, що виникає в результаті зіткнення потягу до смерті з інстинктом самозбереження⁸². У нормі страх смерті рідко виходить на поверхню свідомості, але, як тільки людина стикається з реальною загрозою власному життю і здоров'ю, цей страх незалежно від волі уперто впроваджується в саму серцевину психічної діяльності. Можна пригадати описаний у Р.Л. Стівенсона «Клуб самовбивць» (і чудово поставлений по ньому фільм «Пригоди принца Флорізелія»), де охочі накласти на себе руки і ті, що бояться цього, надавали цю «послугу» один одному⁸³.

2. *Релігійні мотиви*. З погляду віруючої людини, життя дається Богом, і лише Він може розпоряджатися долею людини. Чим більш мужньо людина справляється з труднощами, що випали на його життєвому шляху, тим більше йому віддасться після смерті⁸⁴.

3. *Етичні мотиви* відображають внутрішню психологічну неприйнятність самогубства через небажання робити боляче рідним і близьким

⁸² Помітимо, що на феноменологічному рівні страх смерті є маркером вираженості потягу до смерті: чим сильніше страх смерті, тим більший потяг до смерті і авітальну активність він прикриває собою.

⁸³ Це не тільки художня вигадка. 20 листопада 1889 р. у газеті "Figaro" з'явилося повідомлення про дитячий клуб самовбивць в Англії. Група дітей, старшому з яких не було п'ятнадцяти років, придбала старий пістолет і зібралася у відокремленому місці в полі. Вишикувавшись в лінію, вони умовилися, що другий має стріляти в першого, третій в другого і т.д. до останнього, який зобов'язаний був накласти на себе руки самому. З двома вже було покінчено, але найменший злякався і кинувся бігти.

⁸⁴ Данте в «Божественній комедії» помістив самовбивць серед грішників, що мучаться в пеклі. Душі їх перетворюються на дерева, а мляві тіла навіки вішали на ці дерева, і своїм виглядом вони викликали вічну огиду і жах у нещасних грішників.

людям, заподіювати страждання оточуючим, етичний імператив жити ради тих, хто поряд, неможливість померти через залежних від нього людей (наприклад, дітей).

4. *Моральні мотиви* відображають уявлення про самогубство як про слабкість і боязкість, «ганебну втечу», уявлення про те, що тільки безвольна людина може накласти на себе руки, страх засудження з боку оточуючих, небажання залишити після себе «погану пам'ять».

5. *Естетичні мотиви* відображають сприйняття самогубства як непривабливого вчинку, здатність людини уявити своє тіло після самогубства, неможливість скористатися тим або іншим способом за чисто естетичними міркуваннями. Різні автори (залежно від підходу) розрізняють від 8 до 16 можливих способів самогубства. В сучасній суїцидології прийнято виділяти: 1) самоповішення; 2) самозадушення; 3) самовтоплення; 4) самоотруєння; 5) самоспалення; 6) самогубство за допомогою предметів, що колють і ріжуть; 7) самогубство за допомогою вогнепальної зброї; 8) самогубство за допомогою електричного струму; 9) самогубство за допомогою використання транспорту або частин механізмів, що рухаються; 10) самогубство при падінні з висоти; 11) самогубство за допомогою припинення прийому їжі; 12) самогубство переохолодженням. Відзначимо, що кожний з перелічених вище способів самогубства може бути вчинений за допомогою різних засобів (так, можна повіситися на мотузку, ремені, краватці, власній носовій хустці і навіть на власній косі). Як говорять суїцидологи: немає такого предмета, про який можна було б сказати, що він спеціально створений для самогубства, як і немає такого предмета, який би не можна було використовувати як засіб самогубства. Такими засобами можуть стати лінза від окулярів, кришка від консервної банки, арматура від пульверизатора, проста швейна голка і навіть паличка «для підтирання соромливих місць». Із рідкісними і витонченими способами, а також засобами самогубства в основному доводиться стикатися в місцях обмеження свободи (психіатричних лікарнях або в'язницях). У психіатричних лікарнях початку ХІХ ст., після проголошення англійським психіатром Коннолі принципу «неутруднення» (що забороняє всі гамівні сорочки і вірвовки, якими хворих з суїцидальними намірами фіксували до ліжка), створювалися спеціальні палати, практично позбавлені якої-небудь фурнітури і оббиті по всіх стінах і підлозі м'якою тканиною. У тюремних камерах всю електропроводку ховають в глибіню стіни, а електрична лампочка, яка горить протягом всієї ночі, спеціально захищена металеву сіткою. У ув'язненого вилучають всі частини одягу (пояси, краватки, шнурки від черевиків), за допомогою яких він міг би при бажанні задушитися або повіситися. Більше того, в деяких в'язницях на ніч у ув'язнених вилучають навіть окуляри, щоб вони не могли уламком лінзи розкрити собі вени. Відомий російський психіатр В.П. Осипов у монографії «Курс общего учения о душевных болезнях» (1923 р.) пише, що «больные, все мысли которых направлены на самоубийство, становятся чрезвычайно изобретательными». Так, він наводить випадок, коли хворий наклав на себе руки в лікарні таким способом: ліг під ліжку, підвів його і, поставивши одну з ніжок на область свого серця, натиснув ліжку на себе, поранивши серце. В середньовічній Японії існував дуже поширений спосіб самогубства - прокушу-

вання язика. Оскільки в глибині язика розташовуються достатньо крупні кровоносні судини, їх пошкодження призводить до смерті від втрати крові. Запобігти такому самогубству просто неможливо.

Як пишуть Ю. Вагін і Л. Трегубов, «красота есть субъективная релятивная эстетическая видимость, конкретное содержание которой существенно менялось на протяжении исторического развития человечества. Нет ни одного явления или предмета в окружающем нас мире, который не мог бы попасть в сферу эстетической видимости и, следовательно, не восприниматься как нечто прекрасное» [44]. Проаналізувавши доступну інформацію і ґрунтуючись на клінічному досвіді, автори дійшли такого висновку: а) за інших однакових умов людина прагне вибрати той спосіб самогубства, який найбільш відповідає її поняттям про честь і красу; прийнятності того чи іншого способу самогубства в даному соціальному середовищі; б) за інших однакових умов людина прагне вибрати той спосіб, який, на його думку, веде до якнайменшого спотворення тіла; в) за інших однакових умов людина завжди зважає на те, які естетичні переживання викличе вигляд його тіла у оточуючих⁸⁵. Не випадково більшість потенційних самовбивць за наявності вільного вибору зупиняються на самоотруєнні як найестетичнішому, із їхньої точки зору, способі⁸⁶.

6. *Нарцисичні мотиви* відображають любов до себе і уявлення про те, що ще багато що можна в житті зробити і пережити. Саме ці мотиви формують вже давно помічену амбівалентність суїцидальних дій: на фоні авітальних тенденцій практично завжди спостерігається заклик про допомогу.

7. *Мотиви когнітивної надії* відображають упевненість у тому, що можна щось зробити, пошук іншого виходу, надію знайти інше вирішення проблеми, переконаність, що вихід все-таки є і/або його знає хтось інший. Тому переважна більшість суїцидентів так чи інакше інформує оточуючих про свої наміри.

8. *Мотиви тимчасової інфляції* відображають бажання почекати хоча б якийсь час перед тим, як зважитися на такий крок⁸⁷.

9. *Мотиви фінальної невизначеності* відображають невпевненість у можливості до кінця убити себе, незнання надійних способів самогубства, побоювання, що може вийти так, що замість того, щоб померти, — на все життя залишишся інвалідом. Позитивним є той факт, що більшість людей, як правило, погано інформовані про можливі способи самогубства і вибирають ті з них, про які вони знають не з реальності, а із ЗМІ або кіно.

⁸⁵ Ще в стародавньому Карфагені масові самогубства жінок припиняли загрозами виставити на загальний огляд голе тіло тієї, яка наклала на себе руки. Коли самогубства набули епідемічного характеру в Стародавньому Римі, цар Тарквіній Пріськ наказав розпинати тіла самовбивць і віддавати їх на поживу диким звірам.

⁸⁶ Цікаво, що при заповненні опитувальника більшість найвидатніших діячів культури на початку ХХ ст. вибрало самоотруєння як найпереважніший спосіб самогубства.

⁸⁷ Прикладом цього типу мотивації може служити російське прислів'я «Утро вечера мудренее» або життєва позиція героїні жіночого роману М. Мітчелл «Унесенные ветром» (у найважливіших життєвих моменти Скарлет завжди говорила собі: «Я не думатиму про це сьогодні — я подумаю про це завтра»).

Якщо суїцидальні мотиви переважають над протисуїцидальними, суїцидальні думки переходять у *суїцидальні тенденції* — когнітивну активність, пов'язану з уявленнями про можливість і бажаність власної смерті й ухваленням рішення. У цей момент виникає особливий психоемоційний стан — *суїцидальна готовність*.

Суїцидальна готовність на поведінковому рівні в більшості випадків так чи інакше виявляється. Іноді про ухвалення рішення про самогубство може свідчити раптова зміна в поведінці: «затишшя перед бурєю», коли людина, що переживає через ту чи іншу ситуацію, несподівано без видимих зовнішніх мотивів і причин на фоні недозволеної актуальної ситуації раптово заспокоюється. Може звернути на себе увагу специфічний інтерес до ефектів лікарських засобів, «прощальні мови», несподівані подарунки близьким людям, вчинки, які несумісні з подальшим нормальним соціальним функціонуванням. Засновник Американської Асоціації Суїцидології Едвін Шнейдман показує, що переважна більшість суїцидентів в пресуїцидальному періоді так чи інакше виказувала свої думки оточуючим, але на них ніхто не звертав належної уваги.

Іноді суїцидальна готовність відкрито виявляється у формі *суїцидальних загроз* — словесного позначення суїцидальних думок, тенденцій і готовності. Суїцидальний період, пов'язаний з виникненням суїцидальних думок, тенденцій і готовності, може бути *гострим* (коли час від виникнення суїцидальних думок до ухвалення рішення і здійснення спроби обчислюється секундами або хвилинами) і *хронічним* (коли суїцидальні думки й тенденції можуть існувати від декількох днів до декількох місяців і навіть літ).

До власне суїцидальної поведінки традиційно відносяться *суїцидальні спроби і завершений суїцид*.

Суїцидальні спроби ділять на *істинні* (суїцидальний замах), спрямовані на припинення власного життя, і *демонстративні* (парасуїцидальна спроба, суїцид-гра), що імітують суїцидальну модель поведінки і не мають істинної спрямованості на припинення власного життя. У підлітків ці феномени диференціювати вкрай важко, і тому для практики зручніше розглядати всі суїцидальні спроби у них як істинні. У дітей суїцидальна поведінка, у тому числі і суїцидальні спроби, так само як і завершені суїциди, пропонується розглядати як нещасні випадки у зв'язку з відсутністю сформованого уявлення про смерть. Діти сприймають смерть як стан, після якого життя знову продовжуватиметься, тільки вже без тих проблем, які штовхають дитину на суїцидальну поведінку.

У разі невдалого або незавершеного суїциду безпосередньо після спроби настає *постсуїцидальний період* (постсуїцид). З приводу постсуїцидальних станів ще австрійський суїцидолог Рінгель звертав увагу на парадоксальність ситуації, при якій в лікарнях загального профілю та спеціалізованих центрах роблять складні зусилля, пов'язані з використанням всіх сучасних методів для реанімації суїцидентів, але вкрай мало уваги приділяється заходам психотерапії й вторинної психопрофілактики проблем людей, які досить скоро можуть повторити суїцид.

Парасуїцидальна активність реально підвищує ризик порушення і припинення соціального та біологічного функціонування без свідомої суї-

цидальної активності. Основна заслуга у вивченні різних форм парасуїцидальної поведінки належить К. Меннінгеру, який описав крім власне самогубства, його численні хронічні форми (аскетизм і мучеництво, неврастенію, алкогольну залежність, антигромадську поведінку і психози), локальне самогубство (членушкодження, симуляцію, поліхірургію, навмисні нещасні випадки, імпотенцію і фригідність) і органічне самогубство (психосоматичні захворювання).

Асоціальна активність – активність, спрямована на усвідомлене обмеження власного соціального та психологічного функціонування (наприклад, самота, відхід у монастир, обітницю мовчання, обітницю безшлюбності, відмова мати дітей і сім'ю і т.п.).

Питання для самоконтролю

1. Проблеми диференціації поняття «самогубство».
2. Антрополого-соціологічні аспекти суїциду.
3. Психологічні концепції самогубства.
4. Види авітальної активності.
5. Ритуальні авітальні обряди – характері й саті.
6. Мотиваційні суїцидальні/антисуїцидальні комплекси.

6. ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ТЕРОРУ І ТЕРОРИЗМУ

Страсть к разрушению есть вместе с тем и творческая страсть.

М. Бакунін

И когда он снял четвертую печать, я услышал голос четвертого животного, говорящий: иди и смотри.

И я взглянул, и вот, конь бледный, и на нем всадник, которому имя смерть; и ад следовал за ним...

Одкровення Іоанна Богослова

Аналізуючи різні матеріали, присвячені розгляду проблеми терору і тероризму (спеціальну літературу, публіцистику, інформацію ЗМІ, конференції та семінари, Інтернет-форуми і т.ін.), можна відразу виділити дві особливості сприйняття цих понять, пов'язаних з тим, що довгий час вони були (і є дотепер!) одними з найпопулярніших засобів в арсеналі ідеологічної маніпуляції суспільною свідомістю. Перша – «розмитість» визначень⁸⁸ на фоні майже декількох сторіч цілком конкретного історичного⁸⁹

⁸⁸ Цікаво простежити еволюцію цього поняття за останні двадцять років. Так, «Советский энциклопедический словарь» (1980) ще не містить у собі поняття терору і визначає тільки терористичний акт як особливо небезпечний державний злочин, який «заключается в убийстве или причинении тяжкого телесного повреждения государственному или общественному деятелю или представителю власти, совершенном в связи с его государственной или общественной деятельностью, в целях подрыва или ослабления советской власти». Словник Ожегова визначає терор як «физическое насилие, вплоть до физического уничтожения, по отношению к политическим противникам». «Словарь иностранных слов» тлумачить те-

досвіду. Друга – наявність «подвійних стандартів» в оцінці цих явищ. Для розуміння цих особливостей необхідно зробити екскурс в передісторію терору і тероризму.

6.1. Генезис терору і тероризму

Когда фашисты арестовывали коммунистов, я молчал, потому что я не коммунист. Когда хватали гомосексуалистов, я молчал, потому что я не гомосексуалист. Когда в лагеря смерти увозили евреев, я молчал, потому что я не еврей. Когда преследовали католиков, я молчал, потому что я не католик. А когда пришли за мной, уже некому было вступить за меня.

Пастор М. Німёллер
Убийство – это одна из форм нашей блуждающей скорби.

Р.М. Рільке

Терор і тероризм є таким же стародавнім породженням цивілізації, як зброя і гроші. Опис дій, які сьогодні ми однозначно б оцінили як терористичні, можна знайти практично в будь-яких священних текстах.

У міфології **терор** виправдовується і вихваляється перш за все під час війни, що героїзується у всіх своїх аспектах. Дж. Кемпбелл у роботі «Міфології війни і миру» помічає, що якнайдавніші військові міфології можна умовно розділити на дві групи – політеїстичну і монотеїстичну. До першої з них відноситься військова міфологія стародавніх греків. Наприклад, в епосах Гомера і Перікла ворогуючі сторони зображаються як однаково доблесні герої і відважні воїни. При цьому олімпійські боги приймають ту або іншу сторону залежно від особистих пристрастей. Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо і у військовій міфології стародавніх індусів («Махабхараті»): протиборчі сторони проявляють однаково військову доблесть, а боги з однаковою пристрастю захищають своїх синів, що відносяться до протиборчих кланів. Переможці оплакують смерть соратників і

рор як «политику устрашения, подавления политических противников всеми средствами, вплоть до физического уничтожения». Ще жорсткіше визначає терор «Военный энциклопедический словарь»: «Политика устрашения и подавления классовых и политических противников всеми средствами, вплоть до физического устранения».

⁸⁹ Автор світових бестселерів С. Шелдон в романі «Пески времени» вкладає у уста героїні такі роздуми про одного баскського сепаратиста: «Вот странно, - думала Миган. – Он – террорист, убийца, грабитель, бог весть кто еще, а меня волнует, хорошо ли он обо мне подумает... Он – борец за свободу. Он грабит банки, чтобы добыть деньги на осуществление своей цели. Он рискует своей жизнью во имя того, во что верит. Он – храбрый человек». В то же время сам сепаратист рассуждает так: «Все зависит от того, кто стоит у власти, и тогда меня можно назвать либо патриотом, либо мятежником. Нынешнее правительство считает нас террористами. Мы же называем себя борцами за свободу. Жан-Жак Руссо говорил, что свободен тот, кто волен сам выбирать себе цепи. Я хочу такой свободы».

переможених і скоюють необхідні очисні ритуали. Характерно, що в більшості випадків ініціатива оплакування належить переможцю, який, таким чином, символічно сполучає свій військовий успіх зі своєю виною перед переможеним, бо обидві сторони билися чесно і обидва чисті перед Богом і людьми. Сама війна при такому підході сприймається як якесь змагання, що мало відрізняється від боїв гладіаторів або навіть сучасних боксерських поєдинків.

До іншої категорії відносяться більш пізні військові міфології, які виникли в рамках монотеїстських релігій (іудаїзму, християнства й ісламу). Тут вже той або інший єдиний Бог підтримує тільки одну з воюючих сторін і санкціонує всі її дії відносно іншої, будь то поневолення або повне знищення. У Торі і Корані можна знайти яскраві приклади «дегуманізації» і «демонізації ворога». Ворог стає не просто супротивником – він «невірний», що не почитав істинного Бога, і через це його вбивство набуває характеру сакрального (тобто освяченого зверху) ритуалу, у деякому розумінні – демонстрацією вищої форми служіння своєму Богу, тим самим одночасно звільняючи переможця від відчуття вини і розкаяння. Так, наприклад, у Ветхому Заповіті наведено достатньо докладний опис терористичної операції з боку єврейського пророка Мойсея у відношенні до влади фараона під кодовою назвою «Страти Єгипетські», яка здійснювалася протягом майже трьох місяців на території Давнього Єгипту. Для задоволення вимоги про звільнення єврейського народу з рабства відносно простих єгиптян були послідовно застосовані біологічне (жаби, песьї мухи, сарана), бактеріологічне (морова язва), хімічне (перетворення води в кров) та інші засоби масової поразки (град, тьма, винищування немовлят і т.п.)⁹⁰.

⁹⁰ У своєму провокаційному романі «Платформа» про майбутнє зіткнення двох цивілізацій М. Уельбек пише: «Вспомните, месье, что ислам пришел из пустыни, где живут лишь скорпионы, верблюды да хищники. Знаете, как я называю мусульман? Гнусы сахарские. Лучшего они не заслуживают. Разве мог бы ислам возникнуть в этом прекрасном краю? – И он снова с восхищением указал на долину Нила. – Нет, месье. Ислам мог зародиться лишь в бессмысленной пустыне у чумазных бедуинов, которые только и умели, что, извините меня, верблюдов трахать. Обратите внимание, месье: чем ближе религия к монотеизму, тем она бесчеловечней, а из всех религий именно ислам навязывает самый радикальный монотеизм. Не успев появиться на свет, он заявляет о себе чередой захватнических войн и кровавых побоищ; и пока он существует, в мире не будет согласия. На мусульманской земле никогда не будет места уму и таланту; да, среди арабов были некогда математики, поэты, ученые, но это те, кто утратил веру. Уже первые строчки Корана поражают убогой тавтологией: «Нет Бога, кроме Бога единого» и так далее. Согласитесь, на этом далеко не уедешь. Переход к монотеизму есть не взлет на новую ступень абстракции, как утверждают некоторые, а падение, возвращение к скотскому состоянию. Заметьте, что католицизм – религия утонченная, уважаемая мною – очень быстро отошел от изначального монотеизма, ибо знал, что человеческой натуре потребно иное. Через Троицу, культ Девы и святых, через признание роли адских сил и сил небесных (ангелы – это же восхитительная находка!) он постепенно восстановил подлинный политеизм и только поэтому смог украсить землю бесчисленными шедеврами. Единобожие! Какой абсурд! Бесчеловечный, убийственный!.. Этот бог бесчувствен, кровав, ревнив, ему не следовало высовываться за пределы Синая. Насколько наша египетская рели-

Як відзначає М. Решетников, більш рання політеїстична міфологія війни відрізняється від монотеїстичної не тільки уявленням про образ воюючого, але і такими важливими чинниками, як формування смислового поля і мети війни. В рамках політеїстичної міфології війна (і завжди супутній війні терор) не потребувала ніяких високих моральних виправдань. Вона розумілася швидше як якийсь спосіб прояву мужності або навіть як спосіб пізнання світу в результаті «великих походів», і навіть - як благородна самоціль («справа кшатрія – воювати»). А безпосередніми приводами для воєн служили цілком конкретні «земні міркування» (нащадки Місячної династії в індійському епосі билися виключно за трон батьків, в основі Троянської війни лежало викрадення Прекрасної Олени, а комусь просто, що б то не було, захотілося отримати золоте руно, що вже було достатньою підставою для спорядження «військової експедиції»). Бажання «захопити» і саме «захоплення» чого-небудь в політеїстичній міфології було справою буденною, і навіть героїчною.

У разі монотеїстичних міфологій війни декларованою метою стає «права справа»: насадження істинної віри або боротьба за благо всього людства, а також знищення всього, що цьому благу перешкоджає. Вся прозаїчна мета (прагнення до влади, захоплення територій, міркування економічної та політичної вигоди) вже не була самодостатньою і мала обов'язково узгоджуватися з якими-небудь піднесеними ідеями праведності священної боротьби. Війна стає нібито не тільки засобом, а високою метою - побудова тієї чи іншої чергової утопії⁹¹.

гия была, если вдуматься, глубже, человечнее, мудрее... А наши женщины? Как они были прекрасны! Вспомните Клеопатру, пленившую великого Цезаря. Посмотрите, что с ними стало... – он показал на двух проходивших мимо особ женского пола с закрытыми лицами, они едва волочили ноги, сгибаясь под тяжестью тюков с товарами. – Мешки какие-то. Бесформенные кули жира, замотанные в тряпье. Как только они выходят замуж, ни о чем, кроме еды, уже не думают. Жрут, жрут и жрут! – И он раздул щеки в комедийной манере де Фюнеса. – Уж поверьте мне, месье, в пустыне рождаются только психи и кретины. Назовите мне, кого в вашей благородной западной культуре, которой я восхищаюсь, которую я уважаю, – кого влекло в пустыню? Педерастов, авантюристов и негодяев». Далі він пояснює: «К несчастью для мусульман, обещанный пророком рай уже существует на земле: есть места, где девушки сладострастно танцуют, ублажая мужчин, где можно опьяняться нектарами под звуки небесной музыки; таких мест штук двадцать в радиусе пятисот метров от гостиницы. Они легко доступны; чтобы в них попасть, нет нужды исполнять семь обязанностей мусульманина и вести священную войну, достаточно заплатить несколько долларов. А чтобы увидеть их, вовсе не обязательно отправляться в дальнее путешествие – надо просто обзавестись параболической антенной».

Он нимало не сомневался, что исламский мир обречен: капитализм восторжествует. Молодые арабы думают только о потреблении да о сексе. Их заветная мечта – американский образ жизни, сколько бы они ни утверждали обратное; их агрессивность – лишь проявление бессильной зависти; к счастью, молодежь все больше отворачивается от ислама. Но сам он для этого уже стар, ему не повезло, он всю жизнь вынужден был подлаживаться к религии, которую презирал».

⁹¹ У.Еко у роботі, присвяченій аналізу ситуації із сучасним світовим тероризмом «Война, мир и ни то ни се», пише: « К чему сводился во все века смысл тех войн, которые мы будем именовать Пра-пра-войнами? Война должна была приводить к

Перші філософсько-правові обґрунтування терору ми знаходимо в античності. Так, Е. Фролов у роботі «Огни Диоскуров. Античные теории переустройства общества и государства» (1984) пише: «Если в речи Перикла только лишь признается тиранический характер афинского господства над союзниками, то в выступлении Клеона свойственный тирании террор объявляется уже единственно возможным способом сохранения этого господства, а в ультиматуме афинских представителей жителям маленького островка Мелоса откровенно и цинически провозглашается profession de foi насильников – их убеждение в санкционированном будто бы самою природою праве сильного на власть».

Римська імперія подарувала практику терору у внутрішній політиці через проскрипції (проскрипційні списки), введені одним із найкривавіших римських диктаторів Суллою. Плутарх в «Избранных жизнеописаниях» пише, що після того, як він переміг своїх ворогів і оволодів Римом, «Сулла занялся убийствами, кровавым делам в городе не было ни числа, ни предела, и многие, у кого и дел-то с Суллой никаких не было, были уничтожены личными врагами, потому что, угождая своим приверженцам, он охотно разрешал им эти бесчинства... Наконец, один из молодых людей, Гай Метелл, отважился спросить в сенате у Суллы, чем кончится это бедствие и как далеко оно должно зайти, чтобы можно было ждать прекращения того, что теперь творится. «Ведь мы просим у тебя, - сказал он, - не избавления от кары для тех, кого ты решил уничтожить, но избавления от неизвестности для тех, кого ты решил оставить в живых... На воз-

победе над противником так, чтобы его поражение давало выгоду победителю. Враждующие развивали свои стратегии, захватывая врасплох противников и мешая противникам развивать их собственные стратегии. Каждая сторона соглашалась нести урон – в смысле терять людей убитыми, - только бы противник, теряя людей убитыми, нес еще больший урон. Ради этого прилагались все возможные усилия. В игре принимали участие две стороны. Нейтралитет прочих сторон плюс условие, что нейтральные стороны не понесут от войны урона, а, напротив, даже получают частичную выгоду, были обязательны для свободы маневра воюющих. Да, вот еще. Я забыл назвать последнее условие. Полагалось понимать, кто твой враг и где он находится. Поэтому, как правило, конфликты выстраивались по принципу фронтальности и охватывали две (или более) опознаваемые территории.

В наш век идея «мировой войны», способной затрагивать даже общества без истории – такие, как племена Полинезии, - дала тот результат, что невозможно стало отграничивать нейтральные стороны от воюющих. А поскольку существуют и атомные бомбы, то кто бы ни участвовал в конфликте, в результате пострадает вся наша планета.

По этим причинам Пра-пра-война переродилась в Нео-войну, перед тем пройдя через стадию «холодной войны». Холодная война создавала напряжение мирной воинственности (воинственного мира). Это равновесие, опирающееся на страх, гарантировало стабильность в центре системы. Система позволяла и даже поощряла маргинальные Пра-пра-войны (Вьетнам, Ближний Восток, Африка и пр.). Холодная война в сущности обеспечивала мир Первому и Второму миру ценой некоторых сезонных или эндемических войн в Третьем мире» [51, с.18-19]. Він виділяє такі ознаки Нео-війни: 1) неможливість чіткого розуміння, хто є ворогом; 2) відсутність фронтальності; 3) відносно коротка тривалість; 4) допуск ворога в тил; 5) основну вигоду від них одержують мас-медіа.

ражение Суллы, что он-де еще не решил, кого прощает, Метелл ответил: «Ну так объяви, кого ты решил покарать». И Сулла обещал сделать это... Не посоветовавшись ни с кем из должностных лиц, Сулла тотчас составил список из восьмидесяти имен... Несмотря на всеобщее недовольство, спустя день он включил в список еще двести двадцать человек, а на третий - опять, по меньшей мере, столько же. Выступив по этому поводу с речью перед народом, Сулла сказал, что он переписал тех, кого ему удалось вспомнить, а те, кого он сейчас запомнил, будут внесены в список в следующий раз... Списки составлялись не в одном Риме, но в каждом городе Италии. И не остались незапятнанными убийством ни храм бога, ни очаг гостеприимства, ни отчий дом. Мужей резали на глазах жен, детей - на глазах матерей... Он провозгласил себя диктатором, по прошествии ста двадцати лет восстановив эту должность. Было постановлено, что он не несет никакой ответственности за все происшедшее, а на будущее получает полную власть карать смертью, лишать имущества, выводить колонии, основывать и разрушать города, отбирать царства и жаловать их кому вздумается».

Свята земля є не тільки колыскою світових релігій, але і батьківщиною **тероризму** і терористичних організацій. Тероризм від терору відрізняють: 1) менш масовий і більш локальний характер, 2) суб'єкти тероризму не мають ніякої влади над контингентом тієї місцевості, де проводять свою діяльність; 3) тероризм - явище кримінально-правової властивості, тоді як терор - соціально-політичне. Так, першу відносно достовірну згадку про тероризм ми знаходимо в хроніках Йосипа Флавія. Він розповідає про палестинську організацію *сікарієв* (60-70 рр. н.е.), які боролися з римською владою і тими, хто цю владу обслуговував або був просто лояльний до неї, - євреями, єгиптянами і навіть палестинцями. Сікарії поруйнували будинок первосвященника Ананії, спалили публічний архів (в якому, у тому числі, знаходилися боргові розписки), знищили палаці династії Іродів, вивели з ладу системи водопостачання Єрусалиму, спалили зерносховища, керуючись так званою «четвертою філософією»: підкорятися одному лише Богу і не визнавати земної влади. Йосип Флавій так описував тактику сікарієв: вони нападали частіше за все вдень, при великому скупченні народу (наприклад, під час свят), щоб неможливо було визначити справжню вбивцю. Вони орудували *сікою* - коротким мечем, який ховали під одягом (від чого і походить назва їх організації).

Середні століття подарували дві найбільш відомі в історії організації терористів - широко відому з голлівудського і азіатського кінематографа школу ніндзюцу і асасинів.

Історики вважають, що особливе бойове мистецтво *ніндзюцу* виникає вже в кінці VIII ст. з практики *ямабусі* - ченців, що сповідали напрям буддизму школи Сингон, жили в горах поблизу Кіото, проводячи дні між молитвами і фізичними вправами. Принаймні к 1185 р., коли закінчилася Гемпей - кривава громадянська війна, що роздирала країну, на таємній службі дайме (провінційних князів) і самого сегуна (верховного головнокомандуючого і фактичного правителя країни) Мінамото, вже перебували ніндзя (або «синоби» - ті, що ховаються).

Жили ніндзя клановими поселеннями (від декількох чоловік до декілька сотень сімей)⁹² у важкодоступних місцях у горах, які дуже ретельно охоронялися. У середині клану панувала строга ієрархія. Всім управляв *дзенін* - командуючий. Його найближчими помічниками були *туніни*, які передавали накази *генінам* (бійцям) і стежили за їх виконанням. Як і багато середньовічних ремесел, мистецтво «воїна-тіні» передавалося в спадок, але з часом ряди генінів і навіть тунінів стали поповнюватися за рахунок сторонніх (перш за все *ронинів* – самураїв, які через різні причини виявилися без пана). Знання, накопичені кожним кланом, зберігалися в глибокій таємниці, як і методи навчання.

Навчання ніндзі починалося з самого народження. Воно включало в себе як загальну частину, пов'язану з гартуванням тіла і духу, посиленою фізичною підготовкою, різними бойовими мистецтвами, так і спеціальну, пов'язану з розвитком індивідуальних здібностей. Крім того, особливу увагу в навчанні ніндзя надавалося військовій психології, зокрема мистецтву бути психологічно «невидимими» в будь-якій обстановці. Вони багато займалися фізіогномікою, під якою розуміли вміння за зовнішністю розпізнавати наміри людини, вивчали традиції різних японських провінцій, умови життя в них, клімат, ознайомилися з манерами людей з різних шарів суспільства і т.п. Серед них був прийнятий і обряд *цудзигірі* - проба своїх мечів на живих безневинних людях⁹³. При цьому ніндзя самі активно розпускали чутки про себе: що вони уміють літати, перетворюватися на різних звірів і т.п.

Основними задачами ніндзя були: 1) збір оперативної розвідувальної інформації (стан замків, кількість будинків у селах і жителів у них, наявність ознаки заколоту або підготовки до мобілізації і т.п.); 2) терор; 3) саботаж і економічний рекет.

На відміну від сучасних терористів ніндзя принципово були найманцями: вони лише виконували роботу за гроші, тому вони не мали постійних ні друзів, ні ворогів. Вони воювали проти всіх. Їх служба визначалася виключно платнею⁹⁴.

⁹² На сьогодні відомі такі клани ніндзя: Іга, Кога, Кісю, Фума, Сада, Момоті, Фудзібаясі, Негоро й Сайга.

⁹³ Надалі ця традиція була успадкована всіма спецслужбами світу, тільки як «ляльки» використовуються особливо небезпечні злочинці, осуджені на страту або довічне ув'язнення (більш детально див. В. Суворов «Акваріум»).

⁹⁴ Б. Акунін у романі «Алмазная колесница», у якому розповідається і про ніндзя, пояснює цю особливість особливим, езотеричним, напрямом буддизму, – *конгодзе* (Алмазна Колісниця): «...потому что своей прочностью она подобна алмазу. Мы, «крадущиеся», - седоки Алмазной Колесницы. Мчатся на ней означает жить по правилам всего мироздания, включая и Зло. А это все равно что жить вовсе без правил и вопреки правилам. Путь Алмазной Колесницы - это Путь к истине через постижение законов Зла. Это тайное учение для посвященных, которые готовы на любые жертвы ради того, чтобы найти себя... Путь Алмазной Колесницы учит, что Большой Мир, то есть мир Своей Души, неизмеримо важнее Малого Мира, то есть мира человеческих отношений. Спроси сторонника любой религии, кто такой праведник, и ты услышишь: праведник - тот, кто жертвует собой ради других людей. На самом же деле жертвовать собой ради других - наихудшее преступление в глазах Будды. Человек рождается, живет и умирает один на один с

У 1443 р. до влади прийшов сегун Асикага Есимасу, який був ще дитиною. Подорослівши, він теж не став займатися дорослими справами, а тільки в своєму Замку насолоди (Гинкакудзі) разом з друзями нестримно витрачав своє багатство на бенкети, твори мистецтва і дорогі дрібниці. Через це Японія в буквальному розумінні стала на грань краху: правителі сильно заборговували чималі гроші «нікчемним людиськам» (купцям) і, щоб добути засоби, безжально обирали чернь. Довго залишаючись бездітним, Есимаса усиновив ченця Есимі, обіцяючи зробити його сегуном. Проте, коли у сегуна все ж таки народився син, він вирішив відступити від обіцянки. Тоді, в 1467 р., на вулицях Кіото почалася Війна років (Онін), що продовжилася десять років, в яку були втягнуті всі могутні японські клани. У 1478 р. почалася Епоха воюючих провінцій (Сенгоку дзидай), яка продовжилася до 1577 р. Саме її головними фігурами стали самурай і ніндзя.

У клятві, яку приносив самурай, сказано: «Де б я не знаходився, в горах або під землею, у будь-який час і скрізь мій обов'язок зобов'язав мене охороняти інтереси мого владика». Відповідно самураю заборонялося брехати, лихословити, скоювати ганебні вчинки; він був зобов'язаний зневажати розкіш і гроші. «Права справа - все, життя - ніщо», - говорилося в кодексі самураїв. Ніндзя ж ніколи не знали, що таке честь. Тому якщо самурай виконував обов'язок і не вбивав із засідки, то він наймав для цього ніндзя; якщо самурай гидував таємно проникати в будинок ворога, ніндзя робив це за нього. Самурай відкрито бився під піднятим прапором, ніндзя ж вважав за краще піднімати прапор ворога і, змішавшись із загоном, влаштовувати різанину.

Як терористи ніндзі були універсальними воїнами. Вони чудово уміли поводитися з будь-яким видом зброї (включаючи *какі* - вогнепальні мушкети), чудово знали життєво важливі точки людини, ударивши по яких могли викликати миттєву або відстрочену смерть. Добре розбираючись в отрутах⁹⁵, вони часто спрощували вбивство; підсипаючи отруту в їжу або вливаючи його сплячому в рот, а то і підкладали в ліжку живих скорпіонів.

Богом. Всё прочее - лишь видения, созданные Высшей силой, дабы подвергнуть человека испытанию. Великий вероучитель Синран изрек: «Если глубоко вдуматься в волю Будды Амида, то окажется, что всё мироздание затеяно ради одного меня»... Обычные люди мечутся между иллюзорным миром человеческих отношений и истинным миром своей души, постоянно предавая второй во имя первого. Мы же, «крадущиеся», умеем отличить алмаз от угля. Всё, что перевозится обычной моралью, для нас пустой звук. Убийство не грех, обман не грех, жестокость не грех - если это нужно, чтобы мчаться в Алмазной Колеснице по назначенному Пути. Преступления, за которые ездоков Большой и Малой Колесниц низвергают в ад, для ездоков Алмазной Колесницы - не более чем средство обрести природу Будды. Колесница эта узка, и те, кто едут в ней, должны соблюдать правила - но только по отношению друг к другу. Иначе мы станем толкаться локтями, и Колесница перевернется. Вот единственный закон, которого мы придерживаемся. Он гораздо строже Десяти заповедей, которые Будда назначил обычным слабым людям. Наши правила гласят: если сосед по колеснице попросил тебя умереть, сделай это; даже если он попросил тебя выпрыгнуть из Колесницы, сделай это - иначе тебе не доехать Туда, куда ты стремишься».

⁹⁵ Як отрути вони переважно використовували природні токсини: отруту риби фугу, павуків, скорпіонів, а також отруйні гриби.

Нерідко ніндзя билися отруєними мечами або вражали своїх ворогів, ранивши їх отруєним *сюрікеном* (метальним кинджалом), *стрілою з фукібарі* (трубочки, яка ховалася в роті) або *тецубісі* (металевою зірочкою, чії кінці були просочені отрутою). У жінок-ніндзя був популярний *какуте* - каскет, чії виступаючі частини змазували отрутою. Пересувалися ніндзя звичайно пішки (боячись, що кінь може їх видати), проходячи за день більше 100 кілометрів. Вони уміли підійматися по прямовисних стінах, тижнями чекати в засідках жертви (часто без їжі або в крижаній воді). На надувному плоту з тонкої шкіри перепливали річки і озера. Ховалися під водою, дихаючи через бамбукову трубку або за допомогою свого роду акваланга - надувного шкіряного мішка. Хитро заплутували сліди за допомогою спеціальної ходи (вони ставили ноги так, що переслідувачі не могли визначити напрям втечі). Покидаючи будинок жертви, ніндзі звичайно підпалювали його за допомогою *утіхії* – метальної запалювальної стріли: поки домочадці й слуги, поспішаючи врятувати житло, гасили вогонь або виносили речі, вбивця, користуючись сум'яттям, йшов. Під їх руками будь-який предмет міг стати зброєю. Наприклад, кусаріґама нагадувала собою звичайний загострений серп, до якого на ланцюзі був прив'язаний вантаж (цією зв'язкою ніндзя кидався у ворога). На пальці ніндзя надягав залізні кігті і ними наносив рани в єдиноборстві. При собі тримав *хідаке* - бамбукову трубку з насипаним в неї порохом і кидав її в обличчя супротивника.

Ніндзя не мав честі, але ніколи не видавав, де жили його сім'я і його клан. Щоб не сказати цього під тортурами, при затриманні він звичайно заколював себе ударом кинджала або розкушував капсулу з отрутою (яку постійно тримав за щокою) і, по можливості, калічив собі обличчя⁹⁶.

Ода Нобунаґа, намірившись знищити терористів, кинув проти 4 тис. ніндзя в провінцію Ярма армію з 46 тис. самураїв. Після тривалої і кровопролитної битви більшість ніндзя була убита. Лише небагато з них зуміли бігти в гори. З пануванням з 1603 р. сегуна Токуґава Ієясу в Японії встановилася тверда влада сегуна. Ніндзя було дозволено стати або охоронцями сегуна, або співробітниками О-мецуке (таємної поліції). Всі інші переслідувалися як розбійники. Так, як це неодноразово було в історії, терор став на службу політиці⁹⁷.

⁹⁶ Необхідно відзначити, що якщо ніндзя потрапляв у руки людей, то часто його чекала ще більш болісна смерть. Так, знаменитий ніндзя Ісикава Гоемон (як його ще називають, «японський Робін Гуд») 24 серпня 1594 р. за звинуваченням в тому, що, користуючись паперовим змієм, він намагався злетіти на дах палацу в Голі і викрасти золоті прикраси, що вінчали палац, був разом із сім'єю зварений в киплячому маслі. 19 травня 1570 р. ніндзя Сугитані Дзен'юбо, сховавшись у засідці, двічі вистрілив у полководця Оду Нобунаґу, фактичного правителя Японії. Кулі ударилися в панцир, але не пробили його. Ніндзя біг. Чотири роки агенти Оди шукали утікача, а піймавши, катували шість днів і нарешті піддали особливій страті - *нокогірі-бікі*: його укопали в землю до пояса, потім принесли велику пилу, надпиляли шию з обох боків і залишили пилу поряд з утікачем. Кожний міг підійти і відрізати будь-яку частину його тіла. Але і цього було мало - через декілька днів його, все ще живого, розкопали і розіпнули.

⁹⁷ Останній раз офіційно ніндзя послужили правителю країни влітку 1853 р., коли в бухту Едо м. Токіо ввійшли чотири американські військові кораблі під керівництвом командора Метью Пері, який за дорученням уряду США запропонував Японії під-

Орден *асасинів* (від араб. «асассеєн» - охоронець) виник у релігійному середовищі шиїтів. Як відомо, у VII ст. ісламський світ розколовся на два табори: *суннітів* - ортодоксальних мусульман, що вважають Магомета провісником божественної волі, та *шиїтів* – радикальних мусульман, що вважають четвертого *імама* (вождя)⁹⁸ Алі більш важливою фігурою. Оскільки шиїти були в меншості і вважали, що зможуть перемогти більшість (а з часом і підпорядкувати собі весь світ) завдяки силі і згуртованості своєї організації, величезного значення вони надавали відбору неофітів і дотримувannya секретності.

Одне з найефективніших таємних суспільств шиїтів групувалося навкруги «Житла Освіти» в Каїрі, де за дорученням халіфа з династії Фатимідів¹⁰⁰ досвідчені наставники (як такі виступали верховний суддя, головнокомандуючий армією, візир і т.д.) готували фанатиків для виконання божественної місії. Класи (під загальною назвою «Збір Мудрих») ділилися на чоловічі та жіночі. Кожний урок ретельно готували, записували і приносили халіфу, який ставив на ньому свою особисту печатку. Після закінчення уроку цю печатку цілували всі присутні (адже халіф стверджував, що він прямий нащадок Магомета). Психологічна обробка свідомості майбутніх терористів включала в себе дев'ять ступенів присвячення.

На першому ступені вчителі викликали у молодих людей сумнів у всіх загальноприйнятих нормах (релігійних, етичних, політичних). На думку арабського історика Макрізі, на підставі цього їх учили покладатися тільки на авторитет нових вчителів як єдиний критерій правильного тлумачення фактів. У той же час їм постійно натякали, що формальні знання є тільки ширма прихованої, глибокої і всеосяжної істини, яку вони визнають, коли будуть у змозі її сприйняти. В результаті учень мав дати клятву сліпо підкорятися тільки своєму наставнику.

На другому ступені вселяли, що тільки імами були і є єдиними істинними володарями таємних знань і могутності. Відповідно, оскільки наставники були їх представниками, кожне їх слово і дія виходили від Бога.

На третьому ступені називали відомі лише присвяченим імена семи імамів і таємні слова, за допомогою яких можна було їх заклинати, щоб

писати торгову угоду, а також відкрити для американців гавані в Симоді і Хакодаде. Тоді на борт командорського корабля був направлений ніндзя Савамура Ясусуке з дорученням знайти таємні папери гостей, щоб з'ясувати істинні наміри. Ніндзя знайшов листи, які командор ховав від всіх, і благополучно доставив знахідку на берег. Проте це були всього лише непристойні голландські вірші про те, як французенка поводить себе в ліжку, а англійка - на кухні. Через декілька місяців Японія уклала договір із США, а пізніше - з Англією, Францією, Росією, Пруссією і Нідерландами.

⁹⁸ Алі ібн Абі Таліб (близько 600 – 661) – двоюрідний брат, зять і один із перших послідовників і наступників Магомета.

⁹⁹ Більш детально щодо психології ісламу та його містичних течій див. Жидко М.Є., Півень Г.Г. Вступ до психологічної антропології. Альтернативні картографії психіки. – Х.: ХАІ, 2006.

¹⁰⁰ Династія арабських правителів (909-1171), основною ідеологією яких був шиїзм. Претендували на походження від Алі і Фатіми, дочки Магомета. В 973 р. заснували м. Каїр, який зробили своєю столицею.

отримати частинку їх сили для використання її як для особистої мети, так і перш за все на користь організації.

На четвертому ступені учням розповідали про сім містичних законодавців: Адама, Ноя, Авраама, Мойсея, Ісуса, Магомета й Ісмаїла. Потім йшли сім магічних «покровителів»: Сет, Шем, Ішмаель, Аароєн, Симон, Алі та Мухаммед, син Ісмаїла (останній мав таємного заступника – Повелителя Часу, уповноваженого наставляти «Народ Істини»¹⁰¹).

На п'ятому ступені розповідали про окультну владу дванадцяти апостолів, що підкоряються сімом пророкам. За твердженням одного з авторів, для того, щоб оволодіти мистецтвом психологічного впливу на людей, учні проходили свого роду медитації, зосереджуючись на повторенні магічного слова *акзабти*.

На шостому ступені учнів навчали методам руйнуючої доводи опонента аргументування. За цим предметом студент складав дуже строгий іспит.

На сьомому ступені присвячували у Велику Таємницю, суть якої полягала в тому, що весь всесвіт єдиний: людство, природа і всяка річ – частина цілого, яке включає в себе як творчу, так і руйнуючу силу. Ісмаїліт може скористатися цією силою завдяки посередництву таємного Повелителя Часу.

Для того, щоб пройти восьмий ступінь, учень мав усвідомити, що всі релігії та філософські доктрини – це обман. Важлива тільки особа, яка може реалізувати всі свої можливості на службі найбільшій владі в особі імаму.

На дев'ятому ступені розкривали секрет, що взагалі не існує ніякої віри: головне – дія, а глава організації – єдиний, хто знає, коли і як саме слід діяти.

Проте, незважаючи на таку підготовку, організація ісмаїлітів не змогла добитися істотних військових і політичних результатів¹⁰². Саме тоді наступив час *Хасана ібн Сабаха*.

Хасан був сином фанатика-шиїта з Хорасана, що вважав себе нащадком арабів з Куфи¹⁰³. Оскільки у оточуючих існували сумніви в чистоті його релігійних переконань, він починав вести життя відлюдника, а сина Хасана відправив до незвичайної суннітської школи: заняття там йшли під

¹⁰¹ У другій половині VIII ст. у середовищі шиїтів відбувся розкол. Імам Джафар, шостий представник династії імаму шиїтів, позбавив свого сина Ісмаїла права успадковувати імамську гідність. Екстремістська група шиїтів оголосила рішення Джафара неправильним і визнала Ісмаїла своїм законним й останнім імамом. Цю меншину шиїтів стали називати ісмаїлітами (або семирічниками, оскільки вони визнавали тільки сім імамів). Більшість же шиїтів, що визнають своїми духовними керівниками дванадцять імамів, називають імамітами, або дванадцятниками.

¹⁰² Тільки один раз організація змогла добитися тимчасового успіху за межами Єгипту: один з її членів захопив владу в Багдаді і став чеканити монету від імені єгипетського халіфа. Цей султан був убитий тюрками-сельджуками. Посилення сельджуків призвело до упадку організації, і в 1123 р. вона була заборонена візирем Ардалом.

¹⁰³ Претензія на таке походження дозволяла підкріпити претензії на важливу роль у релігійних справах, як це і зараз прийнято у мусульман.

спостереженням грізного імама Мувафіка, завдяки заступництву якого учні, що відзначилися, згодом займали високе положення. Саме там Хасан познайомився з виготовлювачем шатрів, астрономом і майбутнім великим персидським поетом Омаром Хайямом і селянським сином Нізам-уль-Мульком. У своєму життєписі Нізам потім розповість, як всі троє присягнулися один одному, що той, хто першим займе високий пост, допоможе друзям.

Досить скоро Нізам став візирем тюркського султана Персії Алп-Арслана. Пам'ятаючи про клятву, він добився для Омара грошового утримання, яке дозволив поету вести безтурботне життя в його улюбленому Нішапурі. В той же час Хасан залишався в тіні, подорожуючи по Середній Азії. Коли помер Арслан, його успадковував Мелік-шах. Несподівано Хасан з'явився до Нізама і зажадав собі місце при дворі. Візир, обрадуваний можливістю виконати юнацьку клятву, добився для нього вигідної посади¹⁰⁴. Проте Хасан вирішив усунути його. У 1078 р. султан зажадав повного звіту про доходи і витрати імперії. Нізам сказав, що на це буде потрібно більше року; Хасан же завірив, що всю роботу можна зробити за сорок днів. Роботу доручили йому, і до обіцяного терміну звіт був поданий. Але Нізам завдав у відповідь удару¹⁰⁵: він вніс такі недоладності в останній варіант звіту, що султан, прочитавши його, у гніві вигнав Хасана. Оскільки той стверджував, що написав звіт власноручно, виправдовуватися було даремно. Хасан утік до друзів в Ісфахан. Один із друзів – Абу-аль-Фазал – розповідав, як Хасан, сповівши гірку історію своєї опали, вигукнув в дикій люті: «Будь у мене двоє, всього лише двоє зраджених людей, я б скинув і турка, і селяка!». Виношувати план помсти він відправився до Єгипту, де ще існувало ядро ісмаїлітів. Там він створив свою концепцію терористичної організації. Її основна ідея – недостатньо обіцяти людям рай, виконання всіх бажань і вічну насолоду; треба їм показати цей рай.

¹⁰⁴ Згодом Нізам писав: «Благодаря самым настоящим моим рекомендациям и обременительным хлопотам его назначили министром. Однако, как и его отец, он оказался мошенником, лицемером и своекорыстным негодяем. Он был так искушен в притворстве, что казался благочестивым, не будучи таковым, и вскоре каким-то образом вошел в полное доверие к султану».

¹⁰⁵ Він пояснював так: «Клянусь Аллахом, этот человек всех нас погубит, если его не обезвредит – но не могу же я убить друга детства!».

¹⁰⁶ У своїй автобіографії, яку історики, у принципі, вважають справжньою, Хасан розповідає історію усвідомлення своєї обраності. В Єгипті, враховуючи колишнє положення Хасана при дворі Мелік-шаху, халіф прийняв його з почестями. Проте незабаром Хасан затіяв якусь чергову політичну інтригу, був взятий під варту і засуджений до ув'язнення у фортецю. Але, коли його вели до місця ув'язнення, звалився один із мінаретів і це тлумачили як знак того, що Хасан користується божественним заступництвом. Халіф поспішив багато обдарувати його і посадити на корабель, що відпливав до Північно-Західної Африки. Під час плавання піднявся найсильніший шторм. Всі, окрім Хасана, поринули в паніку і стали молитися, а він сказав: «Я сам викликав шторм – навіщо ж мені молитися, щоб він стих? Я указую на гнів Всемогутнього. Я безсмертний і тому не загину, коли корабель піде до дна. Якщо ви хочете врятуватися – віруйте в мене, і я заспокою стихію!». Коли пасажирам здалося, що судно перевертається, вони у відчаї кинулися до Хасана і дали

Свій рай він організував у долині, оточеній з усіх боків горами. Марко Поло, проїжджаючи через неї в 1271 р., так описав її: «У прекрасній долині, яка замикається двома величними горами, він розбив розкішний сад, де виростили всілякі чудові фрукти і запашні чагарники. У різних місцях долини зведені усіляких розмірів і форм палаци, оброблені золотом, розписані і обставлені оббитими дорогими шовками меблями. По влаштованих у цих спорудах маленьких трубах і каналах текли струмочки вина, молока, меду і чистої води. Тут жили красиві дівчата, що оволоділи мистецтвом співу, танцю, ігри на різних музичних інструментах, але особливо досвідчені в любовних забавах. Одягнені в багаті сукні, вони весь час пустували в садах і шатрах, тоді як їх жінкоподібним сторожам було наказано сидіти в приміщенні й не показуватися. Творець цих чудових садів керувався ось якою метою: оскільки Магомет обіцяв тим, хто підкорятиметься його волі, насолоду раю, де в компанії прекрасних німф їм дарується вся плотська насолода, він побажав, щоб його послідовники повірили, що він теж пророк, рівня Магомету, і має владу допустити в рай кожного, кого вважає потрібним винагородити. Таємний прохід вів до цієї чудової долини через могутній, неприступний замок, який він велів спорудити у її входу, щоб ніхто не міг проникнути туди без його дозволу». Хасан відбирав у навколишніх селах молодих людей у віці від дванадцяти до двадцяти років. Крім того, він купував у бідних батьків небажаних дітей. Потім під впливом ПАР¹⁰⁷ він переносив їх в долину, де вони насолоджувалися всіма її благами. Після чотирьох-п'яти днів їх знову обпоювали і виносили з саду. Вони приголомшено розповідали про пережите, і тоді Хасан говорив: «Пророк завіряє нас, що той, хто захищає свого пана, потрапить у рай, і, якщо ви доведете мені свою повну відданість і покораються моїм наказам, вас чекає ця щаслива доля!»¹⁰⁸.

При Хасані організація складалася з *даї* – проповідників, *рафіків* – апостолів секти, *фідаєв* (букв. «жертвуючі собою») – бійців і *лазиків* – претендентів. Фідаї носив білий одяг з червоним поясом, червоний ковпак і чоботи. Крім володіння кинджалом вони вільно говорили на декількох мовах і, точно так же, як і ніндзя, проходили тривалу підготовку з психологічного «маскування» в будь-якому середовищі. Главу організації офі-

йому клятву в своїй вічній відданості. Судно прибило до сірійського берега. Двоє торговців послідували за Хасаном. Вони стали його першими бійцями.

¹⁰⁷ Детальніше про це див. Гулий Ю.І., Жидко М.Є. Основи прикладної етнопсихології. – Х.: ХАІ, 2006.

¹⁰⁸ У стародавньому «Мистецтві шахрайства» Абдель-Рахмана з Дамаску описується ще одна хитрість Хасана. У підлозі його приймальні був зроблений глибокий вузький колодязь. Один з учнів Хасана ставав в нього так, щоб над підлогою підносилася тільки його голова. На шию учня надягали кругле блюдо, що складалося з двох половинок з отвором посередині. Це створювало враження, що в металевому блюді, що стоїть на підлозі, знаходилася відрубана голова. Для більшої переконливості Хасан наказував налити в блюдо свіжої крові. Потім в кімнату вводили хлопців. «Розкажи їм, що ти бачив!» - наказував Хасан. Учень описував райську насолоду. «Перед вами голова людини, яку ви всі знали, - говорив Хасан. – Я пожвавив її, щоб він повідав вам все сам». Пізніше цю людину віроломно вбивали і його відрубана голова виставлялася на загальний огляд.

ційно іменували *Сайєдна* («Наш Пан»)¹⁰⁹, а неофіційно – *Гірський старик*. Йому підкорялися три Великі Проповідники, що управляли трьома областями.

Хасан зменшив первинну кількість ступенів присвячення з дев'яти до семи. Стільки ж розпоряджень було основою статуту. Розпорядження перше свідчило, що проповідник має добре знати людську натуру і уміти відбирати відповідних людей (девіз «не сій у скелях!»). Розпорядження друге нагадувало про необхідність завоювати довір'я майбутнього неофіта, і з цією метою широко застосовувалися лестощі. Згідно з третім розпорядженням виходило, що, використовуючи перевагу своєї освіти, слід заронити в нього сумнів. Четверте розпорядження вимагало, щоб наставник узяв з учня клятву ніколи не розголошувати жодну з істин, які йому належало взнати. Відповідно до п'ятого розпорядження учня повідомляли, що ісмаїліти утворюють могутнє таємне суспільство, яке підтримують деякі з найвпливовіших людей в світі. Потім його піддавали випробуванням, щоб з'ясувати, наскільки глибоко він засвоїв ідеї свого наставника і чи готовий цілком йому підкорятися. Для цього учню пропонували розміркувати над словами пророка «Рай знаходиться в тіні мечів». І, нарешті, йому в алегоричній формі розтлумачували багато неясних місць із Корану¹¹⁰.

У 1090 р. Хасан атакував і наголову розбив військо керівника провінцією еміра і об'єднав населення навколишніх областей в дисципліноване і вірне йому співтовариство воїнів. Не пройшло і двох тижнів, як підсланий Хасаном вбивця встромив ніж у серце Нізама-уль-Мулька і дав отруту Мелік-шаху. Менш ніж за десять років Хасан став господарем всього персидського Іраку і багатьох укріплень по всій імперії. Вірність фідаєв трудно уявити¹¹¹. Анрі, граф Шампанський, розповідає таку історію про свою подорож у 1194 р.: «Повелитель послав своїх людей вітати його і запросив по дорозі назад пошанувати його замок. Граф прийняв запрошення. Його зустрів Дай-ель-Кебір (Великий Праведник), що надав йому всіх знаків пошани і показав свій замок і фортеці. Коли вони проходили мимо однієї з незвичайно високих башт, на вершині якої стояли двоє караульних у білому одязі, повелитель, указуючи на них, сказав: «Вони уміють підкорятися набагато краще, ніж християнські піддані» - і за його знаком обидва кинулися вниз і розбилися на смерть. «Якщо бажаєте, - сказав він ураженому графу, - всі мої люди в білому зроблять те ж саме».

¹⁰⁹ У документах хрестоносців його називають Sedney і Senex de Monte, що в дослівному перекладі означає «стародавній» і «мудрий».

¹¹⁰ Такі подробиці структури таємної організації й підготовки стали відомими, коли монголи в 1256 р. захопили Аламут і Хулагу-хан наказав своєму першому міністрові Джувейні оглянути і систематизувати бібліотеку асасинів.

¹¹¹ «Презирая усталость, опасность и пытки, всецело повинуюсь воле великого магистра, асасины с радостью отдают свою жизнь либо для защиты его персоны, либо при исполнении вынесенного им смертного приговора. Когда правоверному указывают жертву, он, облаченный в белые одежды и подпоясанный красным поясом – цвета невинности и крови, - идет выполнять приказ, и его не страшат ни расстояние, ни опасности. Найдя искомого человека, он ждет благоприятного момента, и в конце концов его кинжал почти всегда достигает цели».

Граф великодушно відхилив цю пропозицію і відверто визнав, що жоден християнський владики не може чекати такої покори від своїх підданих»¹¹².

Асасини вели війну на два фронти. В епоху хрестових походів вони залежно від своїх інтересів вступали в союз то з однією, то з іншою протиторборчою стороною¹¹³. Одночасно вони продовжували боротьбу проти персидців. Син і наступник Нізама-уль-Мулька загинув від кинджала асасинів. Султан, що успадкував своєму батькові Мелік-шаху, пішов війною на Хасана. Прокинувшись одного разу вранці, він побачив кинджал асасинів, увіткнений у його узголів'я. У рукоятці знаходилася записка, що закликала відмовитися від облоги Аламута. І він вважав за краще укласти з асасинами договір, згідно з яким ті одержували практично повну свободу дій в обмін на обіцянку обмежити свою військову могутність.

Хасан був настільки жорстокий, що страчував навіть двох своїх спадкоємців: одного – за те, що вчинив вбивство, не отримавши на це ніякої вказівки; іншого – за пристрасть до вина. Відчувши старість, він призвав до себе двох найближчих помічників Кіа Бузург-Уміда («Багатообіцяючого» Кіа) і Абу-Алі з Казвіна: Кіа мав успадковувати керівництво релігійним життям організації, а Абу-Алі належало здійснювати командування її військовими і адміністративними справами. Відразу після призначень у 1124 р. він помер у віці дев'яноста років.

Послідовники Хасана (Бузург-Умід, Мохаммед, Хасан II, Мохаммед II, Синан, Джалалуддін, Аладдін) достатньо ефективно здійснювали експансію на навколишні землі. Проте асасини, як і ніндзя, вимушені піти в глибоке підпілля через натиск татаро-монголів. Внаслідок цього вони розсіялися по всій Азії. Так, в Індії вони організували таємне товариство вбивць – *тугів*, одним із паролів якого було шанування Алі - «Алі бхай салам!»¹¹⁴. Хітті в «Історії арабів» відзначає, що асасини, яких пізніше стали називати *ходжаї* і *мальваї*, перебували на службі Ага-хана і під час Першої англо-афганської війни воювали на стороні англійців. Багато дослідників визнають вплив організаційної структури, методів підготовки і обрядів присвячення асасинів на розвиток подальших терористичних організацій і таємних товариств. Відомий сходознавець С. Амір Алі ствер-

¹¹² Подібний трюк Хасан ібн Сабах раніше виконав з посланником Мелік-шаха.

¹¹³ Навіть знаменитий Річард Левове Серце користувався послугами асасинів для вбивства одного з предводителів хрестоносців Конрада Монфератського. «Двое убийц, принявших крещение, расположились у него за спиной; казалось, они усердно молятся. Дождавшись подходящего момента, они нанесли ему удары кинжалами, после чего один из них спрятался в церкви. Однако, услышав, что принца унесли еще живого, он бросился за ним и нанес последний удар кинжалом – а затем без единого стона испустил дух под самыми изощренными пытками».

¹¹⁴ Індія також прославилася ще однією, напевно, найзагадковішою терористичною організацією, відомості про яку відносяться до періоду від XIII до XVIII ст. – сектою «душителів». «Душителі» вбивали своїх жертв за допомогою тонкого шовкового шнура (що є варіантом ритуального жертвопринесення богині Калі). «Душителі» не висували ніяких політичних вимог, не нападали на англійців та інших європейців, не переслідували економічних вигод. При цьому відносилися до смерті з презирством і з легкістю вбивали. Секта була знищена генерал-майором Уільямом Сліманом.

джує, що «...крестоносцы заимствовали у исмаилитов концепции, которые легли в основу всех европейских тайных обществ, религиозных и мирских. Ордена тамплиеров и госпитальеров и учрежденное Игнатием Лойолой «Общество Иисуса», состоящее из людей, чья преданность своему делу остается непревзойденной; монашеские ордена суровых доминиканцев и умеренных франсисканцев – все эти организации имеют свои истоки либо в Каире, либо в Аламуте. Тамплиеры же с их великими магистрами, великими приорами, фанатиками-святошами и степенями посвящения особенно похожи на исмаилитов Востока».

Дійсно, в деякому розумінні європейським аналогом ніндзів і асасинів були чернечі ордени. Протягом Середньовіччя тільки католицька церква мала розгалужену розвідувальну сіть майже у всіх країнах Європи. Цьому сприяла сама її структура: по-перше, інформація йшла по ланцюжку, який починався від приходського священика і закінчувався Папою Римським; по-друге, від спеціальних уповноважених Папи (наприклад, послів-нунційів у католицьких країнах); і, по-третє, через чернечі ордени. Один із таких орденів був заснований в першій половині XVI ст. орден єзуїтів («Суспільство Ісуса»), створений перш за все для боротьби з Реформацією. Членами цього ордену ставали, як правило, ретельно відібрані люди, навчені беззаперечній покорі вищестоящим особам (за виразом Ігнатія Лойоли, кожний єзуїт має бути подібний трупу в руках духовного начальника). Вони готувалися в спеціальних школах, де разом із загальними богословськими науками їм викладалися і ряд спецпредметів (використання отрут, володіння кинджалом, методи духовної дії на мирян, криптографія і т.п.). Єзуїти розділили весь світ на *провінції*. Ченці, що виходили після таких шкіл, прагнули стати сповідниками вищих світських осіб або главами єзуїтських семінарій в своїй провінції, таким чином створюючи резидентуру на будь-якій території, де був сильний католицизм. Деколи вони навіть діяли на непідвладній їм території через підставних осіб (наприклад, у XVI-XVII ст. резиденти, що залишилися на зайнятій іспанськими військами частині Нідерландів, створювали обстановку сильної соціально-політичної напруженості шляхом того, що по черзі підтримували то короля проти знаті, то знать проти короля). Як відзначає Е. Черняк, «иезуиты прямо или косвенно участвовали в наиболее известных политических убийствах конца XVI – первой половине XVII в.» (наприклад, принца Вільгельма Оранського і його сина – Моріса Оранського)¹¹⁵.

¹¹⁵ Н. Маккіавелі у відомій роботі «Государ» сформулював принципи середньовічного політичного терору: «...жестокость жестокости рознь. Жестокость применена хорошо в тех случаях - если позволительно дурное назвать хорошим, - когда ее проявляют сразу и по соображениям безопасности, не упорствуют к ней и по возможности обращают на благо подданных; и плохо применена в тех случаях, когда поначалу расправы совершаются редко, но со временем учащаются, а не становятся реже. Действуя первым способом, можно... с божьей и людской помощью удержать власть; действуя вторым - невозможно. Отсюда следует, что тот, кто овладевает государством, должен предусмотреть все обиды, чтобы покончить с ними разом, а не возобновлять изо дня в день; тогда люди понемногу успокоятся, и государь сможет, делая им добро, постепенно завоевать их расположение... Так

Епоха Просвіти разом із багатьма знаннями принесла «многія печалі». Парадоксально, але шлях до революційного терору почався з ухвалення якобінської конституції 1793 р. (пройнятої ідеями Ж.-Ж. Руссо і, на загальну думку, однієї з найдемократичніших конституцій Нового часу). Декларація прав людини і громадянина (написана М. Робесп'єром), проголошувала «метою суспільства загальне щастя». Вона оголошувала «природними і невід'ємними правами людини» свободу, рівність, безпеку і власність. Проте в ній була одна невелика зачіпка - «право на опір пригнобленню», право на повстання, «коли уряд порушує права народу». «Такі статті пишуться або викреслюються вістрям шпаги», - вигукнув при обговоренні конституції депутат Конвенту Мерсьє. І коли той же Мерсьє, відкидаючи проект однієї із статей, звертаючись до Збору, запитав: «Хіба ви уклали договір з перемогою?», - то йому відповіли (за однією версією - М. Робесп'єр, за іншою - Базір): «Ні, але ми уклали договір із смертю!».

16 липня в Ліоні жирондистами і роялістами був страчений вождь ліонських якобінців, захисник санкюлотів і бідноти Шальє (перед смертю він сказав: «Я задоволений, що вмираю, бо гину за свободу»). Якобінський уряд відповів на жирондистський терор революційним терором, надавши Комітету суспільного порятунку право арешту підозрілих осіб¹¹⁶, декретував смертну кару за спекуляцію, скупку і заховання предметів споживання; зрадивши королеву Марію-Антуанету суду революційного трибуналу, реорганізувавши його, спростивши і прискоривши судочинство. 4-5 вересня в Парижі відбулися великі заворушення санкюлотів. Ремісники Сент-Антуанського передмістя і міська біднота вийшли на вулицю із зброєю в руках із вимогами загального максимуму, терору і допомоги бідноті. Конвент прийняв головних із них і ухвалив, відповідно до волі паризького народу, «поставити терор у порядок дня». М. Робесп'єр стверджував: «Якщо в мирний час народному уряду властива чеснота, то в революцію народному уряду властива одночасно чеснота і терор: чеснота, без якої терор згубний, і терор, без якого чеснота безсила. Терор є не що інше, як правосуддя, швидке, суворе, непохитне; він, таким чином, є породження чесноти». О. Сен-Жюст докладав Конвенту 10 жовтня 1793 року: «Якби змови не вносили смуту в нашу державу, якби батьківщина не ставала тисячу раз жертвою поблажливості законів, було би приємно управляти на підставі принципів миру і природної справедливості, але ці принципи прикладені лише до друзів свободи; у народу і його ворогів не може бути нічого загального, окрім меча. Там, де не можна управляти на основі справедливості, треба застосовувати залізо: потрібно подавити тиранив...».

что обиды нужно наносить разом: чем меньше их распробуют, тем меньше от них вреда; благодетяния же полезно оказывать мало-помалу, чтобы их распробовали как можно лучше».

¹¹⁶ Згідно з декретом «Про підозрілих» оголошувалися підозрілими і тими особами, що підлягають арешту, «що своєю поведінкою або зв'язками, виступами або творами проявили себе як прихильники тиранії», дворяни, що знаходилися в спорідненості або зв'язках з емігрантами і що не довели своєї відданості республіці, зміщені зі своїх постів державні службовці і т.п.

Найдетальніше доктрина перетворення страху в знаряддя влади висловлена в творах Марата. На його думку, для створення масового страху нова держава мала піти на руйнування власного образу як гаранта права — держава сама організувала «як би стихійні погроми» в'язниць з убивством політичних ув'язнених. Марат же сформулював і найважливішу тезу: для завоювання або утримання влади шляхом страхання суспільства необхідно створити обстановку масової істерії.

Якобінський терор сумно завершився для його ініціаторів: революція стала стрімко «пожирати своїх дітей», які активно винищують один одного в ході терору, а їм на зміну прийшов імператор Наполеон Бонапарт. Як пише А.З. Манфред, після перемоги термідоріанського перевороту «наступила кривава розправа з переможеними. З лютою люттю термідоріанська буржуазія мстила плебейству Парижа за години випробуваного нею страху. Гільютина працювала без відмови... терор, який термідоріанці лицемірно засуджували, не тільки не слабшав, але став ще сильнішим; він був повернутий тепер проти революціонерів-якобінців, переслідуваних як «охвістя» Робесп'єра. Вулиця перейшла у владу «мюскаденів» - «золотої молоді» - синків спекулянтів і контрреволюціонерів. Банди «мюскаденів», озброєні палицями, били санкюлотів, тероризували населення плебейських кварталів Парижа»¹¹⁷.

На слов'янський ґрунт терор прийшов разом з декабристами - носіями якобінського ідеалізму¹¹⁸. П. В'яземський писав: «Наши отцы были сибаритами, а мы – последователи Катона». Маючи достатньо смутну політичну програму, чудово усвідомлюючи, що їх змова приречена, у грудні 1824 р. вони вийшли на Сенатську площу і спробували вчинити акт політичного терору. Імператор застосував силу, полки були розстріляні артилерією, п'ять керівників повстання повісили (причому перший раз невдало), інших відправили до Сибіру. Як відзначає А. Камю, «эти жертвы, казалось бы напрасные, были с восторгом и ужасом восприняты всей революционной Россией. Пусть после их казни ничего не изменилось, но сами они стали примером для других. Их гибель знаменовала начало революционной эры, правоту и величие того, что Гегель иронически именовал «прекрасной душой» [13, с.234]. Разом із цим добігає кінець процесу поступового онімечування російської думки, початого ще Петром Великим: якщо в 30-ті роки XIX ст. російська інтелігенція благоговіє перед Шеллінгом і французькими мислителями, то в 40-і – перед Гегелем, а в

¹¹⁷ Оцінюючи роль терора в загибелі якобінської революції, К. Маркс писав: «Господство террора во Франции могло... послужить лишь к тому, чтобы ударами своего страшного молота стереть сразу, как по волшебству, все феодальные руины с лица Франции. Буржуазия, с ее трусливой осмотрительностью, не справилась бы с такой работой в течение десятилетий. Кровавые действия народа, следовательно, лишь расчистили ей путь».

¹¹⁸ У боротьбі з Наполеоном сформувалися основні принципи діяльності диверсійних загонів (партизан), узяті потім на озброєння практично всіма національно-визвольними рухами.

¹¹⁹ Один із них казав напередодні повстання: «Да, мы умрем, но это будет прекрасная смерть!»

¹²⁰ Про долі декабристів див. фільм «Звезда пленительного счастья».

другій половині сторіччя – перед німецькими ідеями соціалізму. Виникає відомий нам за романом І.С. Тургенєва «Отцы и дети» феномен нігілізму – відмови від будь-якої дії, яка не є чисто егоїстичною¹²¹. Пісарєв на основі нігілізму будує доктрину інтелектуального тероризму: оголошує війну філософії, «безглуздому мистецтву», брехливій моралі, релігії й навіть правилам доброго тону¹²². На місце всього цього приходить *матеріалізм* – вчення про матерію, що набуло форми релігії.

У 1848 р. німецький радикал *Карл Гейнцен* сформулював концепцію *філософії бомби* (чиї витoki беруть свій початок ще до античних виправдань тирановбивства), доводячи, що табу на вбивство незастосовно в політичній боротьбі і що фізична ліквідація сотень і тисяч людей може бути виправдана, виходячи з «вищих інтересів» людства. Він вважав, що силі і дисципліні регулярних військ і поліції потрібно протиставити таку зброю, за допомогою якої невелика група людей може створити максимальний хаос. У цьому значенні К. Гейнцен робив ставку на отруйливий газ і «ракети», а також вимагав пошуку нових засобів масового знищення.

Свій синтез російський нігілізм і концепція філософії бомби отримала в *теорії руйнування* одного з теоретиків анархізму й ідеологів російського народництва *Михайла Олександровича Бакуніна*. Дворянин із старовинного роду (позбавлений царем дворянства за участь в революційній діяльності), найбільший філософ, що спілкувався з видатними людьми свого часу (Н.В. Станкевичем, О.С. Пушкіним, П.Я. Чаадаєвим, В.Г. Белінським, О.І. Герценом, М.П. Огарєвим, Р. Вагнером, М. Ге¹²³, А. Міцкевичем, П.Ж. Прудоном, Л. Фейєрбахом, К. Марксом), один із керівників повстання в Празі і Дрездені (1848-1849 рр.) і учасник повстань в Іспанії й Італії (1873-1874 рр.), який кілька разів засуджений до смертної кари і провів близько восьми років у зарубіжних і російських в'язницях (звідки зумів бігти до Англії), організатор «Альянсу соціалістичної демократії» і один з основоположників I Інтернаціоналу, він у душі маніхейства вважав, що історією рухають всього дві сили – держава і революція, між якими йде постійна боротьба. Держава - це зло: «даже самое малое и безобидное государство преступно в своих вожделениях». Революція – добре начало¹²⁴. Тому в своїх роботах він відстоював думку про визнання лише однієї дії - руйнування і як засоби боротьби пропонував отруту,

¹²¹ Базаров заявляє: «Мы можем похвалиться только бесплодностью нашего сознания и, до некоторой степени, бесплодностью того, что нас окружает. – «Это и есть нигилизм?» - спрашивали его. «Это и есть нигилизм».

¹²² Він доходить до того, що запитує себе: «Можно ли убить собственную мать?» - и по-десадовськи відповідає на нього: «Почему бы и нет, если я этого хочу и это мне полезно?».

¹²³ Від цієї зустрічі залишився один із самих відомих портретів М.О. Бакуніна. Художник згадував: «... он производил впечатление большого корабля без мачт, без руля, двигавшегося по ветру, не зная, куда и зачем».

¹²⁴ Бакунін вводить у теорію революційного руху тематику романтичного бунту. Він пише: «Нам говорят, что Зло – это сатанинский бунт против божественной власти, а мы видим в этом бунте плодотворную завязь всех человеческих свобод. Подобно Богемским братьям XIV в., революционеры-социалисты узнают сегодня друг друга по призыву: «Во имя того, кто претерпел великий урон».

ніж і мотузок. Революціонери, вважав Бакунін, мають бути глухими до стогонів приречених і не йти ні на які компроміси, що російський ґрунт має бути обчищений мечем і вогнем.

Надалі ідеї Бакуніна були розвинуті в *доктрині пропаганди дією*, висунутої його послідовником, князем *Петром Олексійовичем Кропоткіним*. Учений-енциклопедист (про масштаби наукових інтересів переконливо свідчить вже перелік його робіт з географії, геології, біології, філософії, історії, літератури) під час короткого перебування в Швейцарії вступив в одну з секцій І Інтернаціоналу і став членом таємного революційного гуртка «чайковців», за діяльність якого і був арештований. Значущість зробленого на той час П.О. Кропоткіним у науці була така значна, що йому, за особистим розпорядженням царя, були надані перо, папір і можливість працювати у в'язниці. Там він написав свої знамениті «Исследования о ледниковом периоде». Через цингу його перевели в тюремний госпіталь, звідки влітку 1876 р. за допомогою друзів він вчинив зухвалу втечу, виїхавши в майже 40-річну еміграцію. Саме в ній він захопився ідеями анархізму і визначив його як «постійне збудження за допомогою слова усного і письмового, ножа, гвинтівки і динаміту»¹²⁵.

Весною 1869 р. у Женеві М.О. Бакунін познайомився з *Сергієм Геннадійовичем Нечаєвим* - одним із самих демонічних осіб революційної історії (що стала прототипом Петра Верховенського в знаменитому романі Ф.М. Достоевського «Біси»). Він народився в 1847 р. у сім'ї міщанина, що служив у трактирі. З 14 років почав працювати і про себе розповідав, що він син селянина і вивчився грамоті 16 років від народження¹²⁶. У 1865 р. переселився до Москви, де намагався скласти іспит на звання народного вчителя, але «провалився». Через рік витримав цей іспит у Петербурзі і отримав місце вчителя в Сергіївському приходському училищі. У 1868 р. поступив вільним слухачем у Петербурзький університет, а взимку 1868 р., беручи участь у студентських заворушеннях, спробував невдало узяти на себе роль лідера. Тоді, розпустивши слух про свій

¹²⁵ Проте під час Жовтневої революції він поміняв свою точку зору. В особистих зустрічах і листах до В.І. Леніна П.О. Кропоткін засудив червоний терор і інститут заручників, що особливо потряс його, старого революціонера. Є свідчення сучасників про те, що В.І. Ленін саме під впливом П.О. Кропоткіна відмінив даний в листопаді 1918 р. місцевим відділом ЧК дозвіл проводити розстріли без суду і слідства. Після смерті П.О. Кропоткіна В.І. Ленін розпорядився дозволити анархістам видати «свою однодневную газету со всеми теми высказываниями, которые они хотели сделать в честь и память своего гениального учителя», що було виконано 8 лютого 1922 р.

¹²⁶ З характеристики ІІІ жандармського Відділення: «Вообще говоря — нельзя назвать автора личностью дюжинной. Всюду сквозит крайняя недостаточность его первоначального образования, но видна изумительная настойчивость и сила воли в той массе сведений, которые он приобрел впоследствии. Эти сведения, это напряжение сил развили в нем в высшей степени все достоинства самоучки: энергию, привычку рассчитывать на себя, полное обладание тем, что он знает, обаятельное действие на тех, кто с той же точкой отправления не мог столько сделать. Но в то же время развились в нем и все недостатки самоучки: подозрительность, презрение, ненависть и вражда ко всему, что выше по состоянию, общественному положению, даже по образованности...».

арешт і втечу з Петропавловської фортеці, сховався за кордоном. Оголосивши себе представником нової хвилі революційного руху, він настільки зачарував Бакуніна, що той навіть поселив його у себе. Нечаєв зустрічався також і з О.І. Герценом, який віднісся до молодого революціонера з явним недовір'ям, але за наполяганням М.П. Огарева, що також підпав під чарівливість Нечаєва (він навіть присвятив йому вірш «Студент»), передав на «революційні наміри» частину так званої Бахметевської фундації (що призначалася для фінансування революційного руху в Росії).

Спільно з Бакуніним він видав від імені неіснуючого «Всесвітнього революційного союзу» ряд ультрареволюційних маніфестів («Постановка революційного питання», «Початок революції» і т.п.) і написав «Катехізис революціонера», який дотепер є обов'язковим для вивчення терористами всього світу. «Катехізис» складався з чотирьох розділів, у першому з яких («Відношення революціонера до самого себе») проголошувалося, що «революционер - человек обреченный... он... разорвал всякую связь с гражданским порядком и со всем образованным миром и со всеми законами, приличиями, общепринятыми условиями, нравственностью «этого мира»». У розділі «Відношення революціонера до товаришів по революції» товариші класифікувалися за ступенем їх корисності для революції, причому революціонер більш високого розряду має дивитися на «революционеров второго и третьего разрядов» як «на часть общего революционного капитала, отданного в его распоряжение». Формулюючи «Відношення революціонера до суспільства», Нечаєв підкреслював, що він не повинен зупинятися «перед истреблением положения, отношения или какого-либо человека, принадлежащего к этому миру, в котором все - и все - должны быть ему равно ненавистны». «Все это поганое общество» Нечаєв припускав розділити на декілька категорій, причому перша з них складала «неотлагаемо осужденных на смерть». При виголошенні смертного вироку слід було керуватися не особистою провиною тієї чи іншої людини, а користю його вбивства для революційної справи. Далі слідували ще п'ять категорій людей, яких слід було знищити пізніше або використати на користь революції, не зупиняючись перед шантажем, і лише небагато хто могли «виробитися» в справжніх революціонерів. Нарешті, «Відношення товариства до народу» полягало в тому, щоб звільнити його, підштовхнувши до «поголовного повстання». Для цього вимагалось зближуватися з тими елементами в народі, які були самими підготовленими до бунту¹²⁷.

У серпні 1869 р. Нечаєв із мандатом представника «Всесвітнього революційного союзу» повернувся до Росії і організував таємне суспільство «Народна розправа» (головним чином із студентів Петровської сільськогосподарської академії). Таємна організація складалася з *п'ятирок*, що підкоряються *комітету* (в який насправді входив один Нечаєв). Організація будувалася на принципах жорсткого централізму і беззастере-

¹²⁷ С. Нечаєв закликав: «Соединимся с лихим разбойничьим миром, этим истинным и единственным революционером в России».

жного підкорення¹²⁸. Зіткнувшись з опором з боку студента І.І. Іванова, С. Нечаєв організував 21 листопада 1869 р. його вбивство, «пов'язавши» кров'ю ще четверо членів організації. Після цього Нечаєв знову втік за кордон, а інші учасники вбивства були арештовані (після закінчення слідства перед судом з'явилися 85 «нечаївців»). Процес детально освітлювався у пресі, оскільки уряд розраховував дискредитувати революціонерів.

За кордоном Нечаєв видав другий номер журналу «Народна розправа» з програмною статтею «Головні основи майбутнього суспільного устрою». Посилаючись на Комуністичний Маніфест, він зображав комунізм як устрій, при якому панує принцип «приносити для суспільства якомога більше і споживати якомога менше». Праця обов'язкова під загрозою смерті, а всіма справами розпоряджається нікому не підзвітний і нікому не відомий комітет, який примусово регламентує всі людські відносини в суспільстві. Він намагався застосовувати методи шантажу і загрози для досягнення своєї мети у відношенні до Бакуніна і дочки Герцена, за що від нього віддштовхнулися всі. Знехтуваний, Нечаєв вимушений по-невіряти по Європі, ховаючись від переслідувань царського уряду, але в 1872 р. був виданий Швейцарією як кримінальний злочинець. На суді Нечаєв повадився мужньо. За особистим розпорядженням Олександра II замість відправки до Сибіру Нечаєва «назавжди» (це слово було підкреслено царем) засадили в одиночну камеру Петропавловської фортеці. Там він займався самоосвітою, працював над статтями і написав навіть роман «Жоржетта». Нечаєву вдалося привернути на свій бік охорону, якій було заборонено з ним розмовляти, і встановити контакт із народо-вольцями. 21 листопада 1882 р. він помер від «загальної водянки, ускладненої цинготною хворобою».

Нечаєвщина породила соціалістичний терор, причому з жіночим лицем¹²⁹ (більш детально див. 4.4). Крім того, у революційній історії особливу роль відіграла терористична фракція «Народної волі» - революцій-

¹²⁸ М.О. Бакунін у листі С.Г. Нечаєву від 2 червня 1870 р. писав: «Вы же, мой милый друг, — в этом состоит ваша главная, громадная ошибка — вы увлеклись системою Лойолы и Маккиавели, из которых первый предполагал обратит в рабство целое человечество, а другой — создать могущественное государство, все равно — монархическое или республиканское, следовательно — тоже народное рабство, — влюбившись в полицейски-иезуитские начала и приемы, вздумали основать на них свою собственную организацию, свою тайную коллективную силу..., — вследствие чего поступаете с друзьями, как с врагами, хитрите с ними, лжете, стараетесь их разрознить, даже поссорить между собою, дабы они не могли соединиться против вашей опеки, ищущей силы не в их соединении, а в разъединении, и не доверяя им нисколько, стараетесь заручиться против них фактами, письмами, нередко вами без права прочтенными или даже уворованными, и вообще их всеми возможными способами опутать так, чтобы они были в рабской зависимости у вас».

¹²⁹ До цього історії були відомі тільки дві жінки-терористки – біблійна Юдіфь (що пробралася в табір сирійців і відрізала голову їх полководцю Олоферну, яку потім упаковала в наперед припасену дорожню торбу і відправилася до іудеїв, щоб продемонструвати, що вона дійсно знищила їх головного ворога) і Ш. Корде, вбивця Марата.

на народницька організація, що існувала в 1886-1887 рр. Її засновники - П. Шевирев, О. Ульянов та ін. намагалися відродити методи революційної боротьби. Після невдалого замаху 1 березня 1887 р. на імператора Олександра III «терористичну фракцію» було розгромлено, а її члени суворо осуджені у справі «Другого 1-го березня». Як відомо, страта рідного брата Олександра дуже сильно вплинула на погляди, подальше життя і діяльність молодого Володимира Ульянова (Леніна). Саме дізнавшись про страту, він дав добре відому з «Ленініани» «клятву на вірність революції» і вимовив історичну фразу: «Ми підемо іншим шляхом!». Тільки через значний час з'ясувалося, що одним із важливих складових цього «іншого шляху» стало категоричне заперечення індивідуального терору на користь терору масового. Так, у 1901 р. він писав: «Принципально ми ніколи не відмовлялись і не можемо відмовитися від терору. Это - одно из военных действий, которое может быть вполне пригодно и даже необходимо в известный момент сражения, при известном состоянии войска и при известных условиях. Но суть дела именно в том, что террор выдвигается в настоящее время отнюдь не как одна из операций действующей армии, тесно связанная и сообразованная со всей системой борьбы, а как самостоятельное и независимое от всякой армии средство единичного нападения». За два місяці до Жовтневої революції він уже писав по-іншому: «Великие буржуазные революции Франции, 125 лет назад, сделали свою революцию великой посредством террора».

Тому до Першої світової війни терор вважався знаряддям лівих. Крім того, до нього вдавалися індивідуалісти без політичних платформ, а також націоналісти (Ірландія, Македонія, Сербія, анархісти у Франції, Італії, Іспанії, США). Із закінченням війни тероризм на своє озброєння узяли праві, націонал-сепаратисти і фашистські рухи (Німеччина, Франція, Угорщина, «Залізна гвардія» в Румунії). Найбільшими терактами того часу були політичні вбивства Карла Лібкнехта і Рози Люксембург в 1919 р., югославського короля Олександра і французького прем'єр-міністра Барту в 1934 р.

Тоталітарні режими ХХ ст. остаточно виправдали терор у рамках внутрішньої політики держави. Продовжуючи традиції, закладені французькою революцією, Велика Жовтнева соціалістична революція оголосила червоний терор. Задовго до фашистської окупації однією з улюблених форм такого терору стало захоплення і розстріл заручників¹³⁰. На цьому полі діяльності особливо відрізнялися багато майбутніх «героїв револю-

¹³⁰ За часів Римської імперії існував принцип – «договір має підкріплюватися залиценням заручників із знатних і відомих персон». Це було вельми поширеною практикою. Так, у Середні століття російські князичі їздили в Золоту Орду, половецькі хани – до Києва, грузинські царевичі – до Персії, французькі аристократи – до Англії. Перші ознаки негативного відношення держав до захоплення заручників виявилися при укладенні Вестфальського миру 1648 р., коли було визнано неправомірним затримання осіб, що мають дипломатичний імунітет. А в 1907р. була підписана Гаазька конвенція, що забороняє захоплення заручників (у тому числі й під час війни).

ції»¹³¹, що і зумовило те, що десятиріччям пізніше сталися кадрові «чищення» партійних і армійських лав¹³². Сталінський і гітлерівський режими перетворили терор із виняткового політичного заходу в повсякденну реа-

¹³¹ Для ілюстрації наведемо наказ Повноважної Комісії ВЦВК №116 (м. Тамбов) від 23 червня 1921 р.: «Опыт первого боевого участка показывает большую пригодность для быстрого очищения от бандитизма известных районов по следующему способу чистки. Намечаются особо бандитски настроенные волости, и туда выезжают представители уездной политической комиссии, особого отделения, отделения военного трибунала и командование вместе с частями, предназначенными для проведения чистки. По прибытии на место волость оцепляется, берутся 60-100 наиболее видных лиц в качестве заложников, и вводится осадное положение. Выезды и въезды в волость на время операции запрещены. После этого собирается полный волостной сход, на коем прочитываются приказы Полномочной Комиссии ВЦИК №130 и 171 и написанный приговор для этой волости. Жителям дается 2 часа на выдачу бандитов и оружия, а также бандитских семей, и население ставится в известность, что в случае отказа дать упомянутые сведения заложники будут расстреляны через два часа. Если население бандитов и оружия не указало по истечении двухчасового срока, сход собирается вторично и взятые заложники на глазах у населения расстреливаются, после чего берутся новые заложники и собравшимся на сход вторично предлагается выдать бандитов и оружие. Желаящие исполнить это становятся отдельно, разбиваются на сотни, и каждая сотня пропускается для опроса через опросную комиссию (представителей Особого отдела и Военного трибунала). Каждый должен дать показания, не отговариваясь незнанием. В случае упорства проводятся новые расстрелы и т.д. По разработке материала, добытого из опросов, создаются экспедиционные отряды с обязательным участием в них лиц, давших сведения, и других местных жителей и отправляются на ловлю бандитов. По окончании чистки осадное положение снимается, водворяется ревком и насаждается милиция.

Настоящее Полномочная Комиссия ВЦИК приказывает принять к неуклонному исполнению. Подписи: Председатель Полномочной Комиссии - Антонов-Овсеенко, Командующий войсками – Тухачевский» [41, с.183-184].

¹³² У книзі «Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию?», присвяченої репресіям вищого командного складу Червоної Армії в тридцяті роки, колишній резидент ГРУ В. Суворов пише: «... взятие заложников запрещено Гаагской конвенцией 1907 года.

Во все времена заложничество считалось тягчайшим военным преступлением. Во все времена полководец, который опозорил свое имя этим недостойным приемом, презирался окружающими. На Нюрнбергском и всех последующих процессах над германскими социалистами практика взятия заложников рассматривалась как военное преступление и виновные в этом осуждались на смерть через повешение.

Вот где было достойное место Тухачевскому, Антонову-Овсеенко, Уборевичу, Примакову и всем другим военным преступникам – на скамье подсудимых в Нюрнберге, в компании с Герингом, Кейтелем, Йодлем и прочими.

Но, сравнивая наших социалистов с германскими, мы все же отметим разницу: гауляйтеры были оккупантами на чужой территории, а Тухачевский, Блюхер, Путьна, Дыбенко и все прочие – в своей стране.

И вот после всего этого Никита Хрущев объявил военных преступников невинными жертвами... И встречаются еще люди, которым жаль Тухачевского, Якира, Примакова и прочих врагов народа. Есть еще люди, которым жаль, что Сталин остановил террор, наказал палачей, не позволив им и дальше лить народную кровь» [41, с.188-189].

льність, практику буденного життя. У СРСР і нацистській Німеччині велика частина населення стала одночасно і носієм і жертвою терору¹³³. Єдиним способом можливого захисту від терору стала належність до каральних органів¹³⁴. А дві світові війни закріпили терор як виправданий засіб у рамках офіційної війни, що ведеться.

Тероризм у своєму нинішньому розумінні увійшов до повсякденного життя відносно недавно. Так, у кінці 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст. спочатку почастишали випадки угону пасажирських літаків (що привело до вживання заходів підвищеної безпеки, включаючи огляди пасажирів, введені в аеропортах в 1972 і 1973 роках). У середині 70-х активізувалися викрадення людей з метою викупу.

У журналі «Спецназ России» (№ 12, 2001, с. 13) наведений своєрідний рейтинг за 10-бальною шкалою найбільш загрозливих терористичних організацій у світі¹³⁵: «1. «Аль-Каида» Усамы бен Ладена [міжнародна] – 10; 2. ХАМАС [Палестина] – 8,2; 3. Исламский Джихад [Палестина] – 8,1; 4. Террористическая сеть Хаттаба [Чечня] – 7,9; 5. ЭТА [Страна басков] – 5,8; 6. «Абу-Сайяф» [Філіппіни] – 5,3; 7. «Тигри освобождения Тамил Илама» [Шри-Ланка] – 5,0; 8. «Хезболла» [Ближній Восток] – 4,1; 9. Кашмирские сепаратисты [Індія] – 3,5; 10. Истинная Ирландская республиканская армия (ИРА) [Северная Ирландия] – 3,4».

Таким чином, достатньо часто плутають терор як деяку політику, здійснювану насильницькими методами, і терор як наслідок такої політики. Плутають терор як лінію, що складається з ряду окремих компонентів, з окремими терористичними актами. Як відзначає Д.В. Ольшанський¹³⁶ [25], терор як метод часто плутають із тероризмом як особливим явищем, що включає в себе не тільки окремі методи. Існують й інші варіанти, що у сукупності приводять до змішення понять і неможливості знайти вирішення проблеми.

¹³³ Наприклад, у фашистській Німеччині тільки в СА (штурмових загонах всіх категорій) в 1935 р. налічувалося понад 3,5 млн. людей. Війська СС («Ваффен-СС») до кінця війни досягли 950 тис. Близько 200 тис. людей служили в центральному і провінційному апаратах Головного управління імперської безпеки, у загонах СД, у спеціальних групах і зондеркомандах, у польовій жандармерії та кримінальній поліції.

¹³⁴ Справедливості ради помітимо, що у прихильників виправдання терору є один вагомий аргумент: єдині форми правління, які зуміли розв'язати проблему кримінальної злочинності в своїх країнах, були гітлерівський режим у Німеччині і фашистський режим Б. Муссоліні в Італії.

¹³⁵ Ця оцінка базується на таких показниках: кількість терактів, число загиблих, число поранених, сумарна потужність закладеної вибухівки, масштаб ураження, приблизна кількість боевиків, регіон діяльності, моральний та політичний резонанс.

¹³⁶ Автор фундаментальної книги «Психологія тероризма», який багато років пропрацював викладачем соціальної психології та пропаганди в Інституті суспільних наук при ЦК КПРС (в номенклатурі ЦРУ - «Міжнародної ленінської школи для підготовки терористів»). Крім того, Дмитро Вадимович був радником вищих керівників Афганістану.

6.2. Визначення, сфери і чинники терору

Ангел со шпагой помолчал и с надеждой спросил:

- А может быть, вообще террор?

- Что-о-о?.. – Все впервые услышали это слово.

- Террор. Новая, очень прогрессивная форма насильственного убеждения, при которой клиент сам отказывается от ранее намеченных планов. Мы, профессионалы, считаем, что за этой формой большое и светлое будущее, - пояснил Иван Иванович.

В. Кунін

Все, все, что гибелью грозит,

Для сердца смертного таит

Неизъяснимы наслажденья –

Бессмертья, может быть, залог!

О.С. Пушкін

Терор у буквальному перекладі з латинської означає страх або жах¹³⁷. Із психологічної точки зору можна сказати, що це циркуляторне (тобто те, що повторюється і наростає) емоційне переживання, що усилює саме себе і що призводить до екстремальних ступенів переживання жаху. Як пише І.Е. Иванов, «терор – це стан дуже сильного страху (жаху), що виникає як реакція на деякі дії, що мають на меті викликати саме цей стан у тих, відносно кого вони здійснюються, або ж тих, хто є їх свідком» [12, с.7].

Терор складається з **терористичних актів** – окремих складових компонентів, способів та інструментів терору¹³⁸. Терористичний акт може бути кваліфікований як *злочин міжнародного характеру* за умов: 1) терорист і особи, що страждають від теракту, є громадянами однієї й тієї ж держави (або різних держав), але злочин вчинено за межами цих держав; 2) теракт спрямований проти осіб, що користуються міжнародним захистом.; 3) підготовка до теракту ведеться в одній державі, а здійснюється в іншій; 4) вчинивши теракт в одній державі, терорист ховається в іншій.

¹³⁷ Вперше поняття «терор» використав Арістотель для позначення особливого типу жаху, який опановував глядачами трагедії в грецькому театрі. Це був жах перед небуттям, наведеним у формі болю, хаосу, руйнування. Вважається, що осмислення терору за допомогою театру породило ритуал суду як різновиди театру, який перемагає терор через закон.

¹³⁸ В. Піріжков вважає: «В зависимости от объекта посягательства теракт может быть направлен как против конкретных лиц, так и анонимных жертв, которые не имеют никакого отношения к террористам, и их пути до сих пор не пересекались (например, взрывы и угоны самолетов, совершение диверсий на промышленных объектах, транспорте и т. п.). В последнем случае террористический акт имеет цель дестабилизировать обстановку в обществе, вызвать панику у людей. Террор в таком случае становится безадресным, его жертвы – случайные рядовые граждане. Террористы в подобных случаях принимают в расчет общественный резонанс, вызванный их действием, за которым следует обвинение в адрес правоохранительных и властных органов, неспособных защитить граждан. Держать население в страхе и неуверенности – это и своеобразное проявление власти над обществом в целом».

Д.В. Ольшанський [25] виділяє такі сфери терору.

Політичний терор – дії різного роду, що мають на меті вплинути на політичних лідерів, представників влади або на політику, що проводиться ними, щоб вимусити ухвалити ті або інші владні рішення і політичні дії. До них відносяться: усунення неугодних політиків, суспільних діячів, захоплення заручників (для обміну на поступки з боку властей), замах на символи держави. До організацій, що сповідують цей вид терору, відносяться, наприклад, Організація звільнення Палестини, італійські «Червоні бригади» або групи Баадер-Майнхопф у Німеччині.

Інформаційний терор - прямі дії на психіку і свідомість людей з метою формування необхідних думок і відчуттів, що направляють певним чином поведінку. Як правило, це здійснюється за рахунок великих обсягів відверто тенденційної інформації. Крім офіційних ЗМІ широко використовуються чутки. Виділяють чутки-страховища і агресивні чутки. *Чутки-страховища* - чутки, які несуть зухвало виражені негативні настрої й емоційні стани, деякі актуальні, але такі, що відображають небажані очікування аудиторії, в якій вони виникають і розповсюджуються. Звичайно чутки такого типу використовують у періоди соціальної напруги. Прикладом можуть служити чутки про неминуче підвищення цін на продукти харчування, їх зникнення і голод (Росія, 1917 р.; Чилі, 1971–1973 рр.; Афганістан, Нікарагуа, 1980 р.), «грядущий контрнаступ реакції», близький військовий переворот, що наближається, «невідворотну помсту» особам, що активно співробітничали з новою владою, боротьбу за владу в новому керівництві, нестримну корупцію і т.д. *Агресивні чутки* – чутки, спрямовані на стимулювання агресивного емоційного стану і поведінкової «відповіді». Чутки такого роду виникають у ситуаціях гострих міжгрупових і міжетнічних конфліктів. Ці чутки будуються уривчасто, в телеграфному стилі, повідомляючи про «конкретні факти», що «волають до помсти». Вони несуть сильний емоційний заряд, формуючи афектний розподіл на «ми» («нормальні люди») і «вони» («нелюди»). Прикладом цього можуть служити чутки про «звірства російських федеральних військ у Чечні» (поширювані чеченцями).

Економічний терор - дискримінаційні економічні дії, що мають на меті натиснути на економічних конкурентів, соціальні групи і верстви населення, а також цілі держави та їх лідерів заради досягнення конкретних економічних вигадів. Він здійснюється на різних рівнях. На *елементарному рівні* (у рамках конкурентної боротьби між корпораціями) він може полягати в грі на пониження вартості акцій конкурента, їх скупці, доведення до банкрутства і т.д. На рівні одних соціально-економічних груп у відношенні до інших - створення економічних бар'єрів, погіршення умов життя і зниження її рівня. На ще більш високих рівнях економічний тероризм достатньо часто стає інструментом тиску в складних політико-економічних відносинах. Так, достатньо часто на практиці використовують економічну блокаду, введення різного роду ембарго і заборон на ввезення або вивезення тих або інших товарів. Наприклад, економічним тероризмом називали кубинці блокаду, яка була організована американцями після приходу до влади на Кубі Ф. Кастро. Аналогічний термін використовувала радянська влада в оцінці прийнятої конгресом США поправки Джексона-Веника, що обмежує експорт у СРСР високих технологій.

Соціальний (побутовий) терор - будь-які акти залякування і спричинення шкоди на побутовому рівні. Сюди відносяться вулична і організована злочинність, націоналістичні банди, екологічні злочини, продаж неякісних продуктів. Побутовий терор може здійснюватися з використанням найрізноманітніших засобів – від ножа і обрізка труби до застосування вибухових речовин і масової біологічної або радіаційної зброї. Така дія за допомогою фізичних методів, як правило, не має конкретного політичного, інформаційного, економічного або соціально-побутового характеру, а створює масову загрозу фізичного знищення, яка призводить до широкого розповсюдження страху серед населення.

Всі сфери тероризму тісно пов'язані між собою, утворюючи замкнуту систему. Сплеск активності в одній з них відображається на іншій. У результаті все це позначається, перш за все, на політичній сфері як такої, що інтегрує всі інші. Як відзначає Л.Я. Гозман, «террористы способны самым серьезным образом изменить общественную атмосферу, посеять страх, неуверенность, недоверие к институтам власти. Их действия могут быть особенно разрушительны для демократических государств, где раздражение и возмущение граждан вполне может выразиться в поддержке на выборах того, чьим единственным обещанием будет покончить с терроризмом... Другим результатом террористических акций является недоверие правительству, причем вне зависимости от того, какую идеологию данное правительство исповедует, а также недоверие властным структурам, стремление к их изменению и, соответственно, дестабилизация общества».

Сьогодні стало звичним оперувати поняттям **світовий тероризм**. Проте в сучасному світі немає такого суб'єкта політики. Є більше 500 різних за чисельністю, силою і впливом терористичних організацій. Велика частина з них є ісламізмом і базується на Близькому і Середньому Сході. Крім того, є окремі держави, які розглядаються як «спонсори» міжнародного тероризму: Лівія, Судан, Ірак, Іран, Сирія, Куба. Але ні терористичні організації, ні країни-«спонсори» ніколи не об'єднувалися хоч в якусь подібність коаліції: між ними безодня розбіжностей і суперечностей, які деколи переходять у відкриті конфлікти. Разом із тим існують деякі загальні для всіх терористичних організацій політичні, ідеологічні та психологічні чинники. Ці чинники укладаються в такий логічний ланцюжок: радикалізм - екстремізм - фанатизм – фундаменталізм – тероризм.

Екстремізм (від фр. *extremisme* і лат. *extremis* - крайній) - прихильність у політиці й ідеології до крайніх поглядів і дій. Психологічно це продовження і подальший розвиток радикалізму. До екстремізму призводять різні причини: 1) соціально-економічні кризи, 2) різке падіння життєвого рівня значної частини населення, 3) деформація політичних інститутів і структур влади, їх нездатність вирішувати актуальні проблеми суспільного розвитку, 4) тоталітарний характер політичного режиму, придушення властями опозиції, переслідування інакомислення, національний гніт, 5) прагнення окремих груп прискорити вирішення своїх задач, 6) політичні амбіції лідерів і т.д. Розрізняють екстремізм державний і опозиційний. *Державний екстремізм* здійснюється владними структурами (з низьким рівнем легітимності влади), його основною зброєю є демагогія та репре-

сії. *Опозиційний екстремізм* здійснюється антирежимними угрупованнями, головним чином за допомогою терористичних актів. Політичний екстремізм ділять на «лівий» і «правий», а також на політичну, релігійну і націоналістичну форми. *До лівих екстремістів* відносяться анархісти, марксисты, троцькісти, маоїсти і т.д., які з однаковим успіхом викривають капіталізм за соціальну нерівність і експлуатацію, а соціалізм - за бюрократизацію. *Праві екстремісти* викривають вади буржуазного суспільства з украй консервативних позицій, критикуючи його за падіння нравів, користь, «масову культуру», відсутність порядку і т.д. *Релігійний екстремізм* протистоїть і лівим, і правим політикам. *Націоналістичний екстремізм*, виступаючи з позицій захисту інтересів «своєї нації», її прав, культури, мови і т.д., відкидає аналогічні права інших етнічних груп. Останнім часом до них додалися *екологічний і антиглобалістський екстремізм*. «Зелені» в своїх самих екстремістських проявах виступають проти науково-технічного прогресу як такого, вживаючи крайніх заходів проти всього, що здається їм екологічно небезпечним. Антиглобалісти виступають проти координованого транснаціонального вирішення загальносвітових проблем (перш за все, економічного характеру). Вони вважають, що за цим стоять інтереси нової міжнародної капіталістичної імперії, яка прагне поневолити всю решту країн (перш за все ті, що розвиваються). Як наголошується в «Політичній психології», практично всім різновидам екстремізму властиві певні загальні риси: «насильство або його загроза, звичайно озброєні; одновимірність, однокісність у сприйнятті суспільних проблем, у пошуку шляхів їх вирішення; фанатизм, одержимість у прагненні нав'язувати свої принципи, погляди опонентам; бездумне, беззаперечне виконання всіх наказів, інструкцій; опора на відчуття, інстинкти, забобони, а не на розум; нездатність до толерантності, компромісів або ігнорування їх. Екстремізм межує з крайнім радикалізмом, тероризмом, нігілізмом, революційністю, вождизмом». Значна частина екстремістських організацій знаходиться на нелегальному положенні, ведучи майже партизанську боротьбу, через терористичні акти і диверсії прагнучи досягти своєї мети¹³⁹. Основною рушійною силою для них є маргінальні шари і групи¹⁴⁰.

¹³⁹ Цікаву особливість підкреслює Д. Биков: «Партизаны всех мастей умудрились сделать так, чтобы им оказалось посвящено все лучшее в мировом искусстве. Партизаны – это красиво. О чем может петь регулярная армия? В худшем случае о Родине, в лучшем - о том, как дотянется до ближайшей деревни и отжарит там всех девок. Регулярная армия скучна, как все регулярное. Партизаны – прелесть незаконного и неразрешенного. Партизанские песни поются о быстрых, слезных расставаниях под крупными звездами; о ночлегах в горах и о походной любви с маленькими, смуглыми, отчаянными партизанками, которым жить осталось недолго. Да, впрочем, всем жить осталось недолго, поэтому в партизанских песнях есть гордая жалобность, заранее ощутимое сострадание ко всем участникам сюжета. Партизанская песня всегда поется об истерзанной Родине, которую нам никогда не вернуть».

¹⁴⁰ Преподобний о. С. Булгаков у роботі «Героизм и подвижничество» (1909 р.) дав дуже точний аналіз особистості екстреміста з її комплексом «героїзма самообожнення». Так, екстреміст, виходячи з деяких уявлень про світ і суспільство, переконаний в необхідності реалізації своїх уявлень. Оскільки, із його точки зору, цього нікому зробити, окрім нього самого, то він неминуче приходиться до «само-

Фанатизм (лат. *fanum* - жертвовник або *fanaticus* – несамовитий) - непохитна і така, що відкидає всю решту альтернатив, прихильність суб'єкта до певних переконань, яка виражається у всій його діяльності й спілкуванні, надаючи їм особливого характеру. Це доведена до крайнього ступеня прихильність до яких-небудь вірувань або переконань, що виявляється в нетерпимості до будь-яких інших поглядів. Психологічно фанатизм часто спирається на ідейний радикалізм та екстремізм і звичайно лежить в основі тероризму. Це не значить, що всякий фанатик - терорист, але більшість терористів - це фанатики. Фанатизм ділиться на релігійний, ідейний, політичний і патріотичний. Релігійний *фанатизм* звичайно оснований на святості жертви в ім'я Бога. Його психологічна основа - віра. Проте це має бути не обов'язково віра в Бога. Згідно з Е. Дюркгеймом, і сучасне суспільство є релігійним, навіть якщо інтелектуальні функції релігії відступають на задній план на користь моральної інтеграції, яка знаходить свій вираз у національних і політичних символах. Не «может быть общества, которое не чувствовало бы потребности поддерживать, оживлять и подкреплять через правильные промежутки времени коллектив-

обожения» - «поставления себя вместо Бога, вместо Провидения». «Герой есть до некоторой степени сверхчеловек, становящийся по отношению к ближним своим в горделивую и вызывающую позу спасителя... И те горькие разочарования, ...та неизгладимая из памяти картина своеволия, экспроприаторства, массового террора, все это явилось не случайно, но было раскрытием тех духовных потенций, которые необходимо таятся в психологии самообожения». С. Булгаков виділяв психологічні корені такого героїзму: «изолированное положение в стране», «оторванность от почвы», «суровая историческая среда», «отсутствие серьезных знаний и исторического опыта взвинчивали психологию этого героизма». «Ничто так не утверждает психологии героизма, как внешние преследования, гонения, борьба с ее перипетиями, опасность и даже гибель... Из самого существа героизма вытекает, что он предполагает пассивный объект воздействия - спасаемый народ или человечество, между тем герой - личный или коллективный - мыслится всегда лишь в единственном числе». В основе героизма лежит максимализм - «неотъемлемая черта... героизма... Это - не принадлежность какой-либо одной партии, нет - это самая душа героизма, ибо герой вообще не мирится на малом... Даже если он и не видит возможности сейчас осуществить этот максимум и никогда ее не увидит, в мыслях он занят только ими. Он делает исторический прыжок в своем воображении и, мало интересуясь перепрыгнутым путем, вперяет свой взор в светлую точку на краю исторического горизонта. Такой максимализм имеет признаки идейной одержимости, самогипноза, он сковывает мысль и вырабатывает фанатизм, глухой к голосу жизни». С. Булгаков також описує психологічний механізм формування героїзму: «Преобразование... юноши или вчерашнего обывателя в тип героический по внутренней работе, требующейся для этого, есть несложный, большей частью кратковременный процесс усвоения некоторых догматов религии человекобожества и quasi-научной «программы» и соответствующая перемена собственного самочувствия, после которой вырастают героические котурны. В дальнейшем развитие страдания, озлобление вследствие жестокости властей, тяжелые жертвы, потери довершают выработку этого типа, которому тогда уже может быть свойственно что угодно, только не сомнения в своей миссии... Благодаря молодости с ее физиологией и психологией, недостатку жизненного опыта и научных знаний, заменяемых пылкостью и самоуверенностью, благодаря привилегированности социального положения... молодежь выражает с наибольшей полнотой тип героического максимализма».

ные идеи и чувства, из которых складывается его единство. ...Но ведь это нравственное оживление и подбадривание может быть получено лишь путем собраний, на которых личности сообща подкрепляют свои общие чувствования...». Такими зборами, наприклад, можуть бути національні свята, політичні мітинги і навіть базар¹⁴¹. *Ідейний фанатизм* базується на готовності до самопожертвування і позбавлень в ім'я якої-небудь ідеї. До ідейних фанатиків можна віднести майже всіх творців соціальних утопій (від Т. Мора до Ш. Фур'є) і таких «полум'яних революціонерів», як Л.Д. Троцький і Че Гевара. *Політичний фанатизм* відстоює винятковість своєї політичної мети і поглядів, певної політичної системи, режиму, влади й вимагає жертв заради них (наприклад, заради «торжества демократії»). *Патріотичний фанатизм* свідчить про винятковість якого-небудь місця (населеного пункту, країни, етносу або раси). Історія знає багато прикладів - Муцій Сцевола, Іван Сусанін, М. Ганді, П. Лумумба та ін. Крайній прояв патріотичного фанатизму – шовінізм¹⁴²: проповідь національної винятковості, зіставлення інтересів однієї нації з інтересами всіх інших, розпалювання національної ворожнечі з покладанням надії на військову силу. Фанатизм - суб'єктивна основа фундаменталізму.

Фундаменталізм - прагнення протистояти модернізації, прихильність старим цінностям, структурам, способам організації життя. Спочатку так називалася украй консервативна течія в протестантизмі (що склалася на півдні США на початку ХХ ст.), спрямована проти ліберального протестантського раціоналізму. З часом це поняття набуло більш широкого звучання і стало позначати всяке радикально-консервативне відношення до тих чи інших релігійних, соціальних, політичних та інших канонів. У сучасному світі фундаменталізм асоціюється, перш за все, з ісламом і відображає агресивний опір прихильників ортодоксального, войовничого ісламу всім спробам «вестернізації», «європеїзації» і, в цілому, модернізації ісламу. Ісламський фундаменталізм характеризується не тільки самозахисною, але і відверто агресивною психологією, прагнучи не просто збереження, а до світової експансії не тільки релігії, але і всього ісламського способу життя¹⁴³. Самим відомим сучасним проявом ісламського фундаменталізму прийнято вважати ваххабізм.

¹⁴¹ Так, наприклад, східний базар заражає криком і надриком. Зараження посилюється, циркулюючи в натовпі по замкнутому колу. У такому натовпі у окремої людини зникає відчуття особистої відповідальності за свої вчинки, знижується рівень свідомості й критичності у відношенні до ситуації. Тут можна викрикнути не тільки релігійне, а будь-яке гасло підбурювання і знайдуться охочі піти за ним. Ця особливість базару була використана в Ірані аятолою Хомейні для приходу до влади і в Афганістані для антиурядової пропаганди.

¹⁴² Сам термін походить від персонажа комедії І. Коньяра «Трибарвна кокарда» (1831 р.) - агресивно-войовничого новобранця Николи Шовена. Прообразом цього героя була реальна людина, ветеран наполеонівських воєн Н. Шовен, що відрізнявся божевільним, фанатичним преклонінням перед імператором Наполеоном - творцем «величі Франції». Спочатку Шовена висміювали, на нього малювали карикатури, але після появи п'єси його ім'я стало прозивним.

¹⁴³ Так, наприклад, «світовий план» імама Р. Хомейні включав у себе відновлення «ідеальної ісламської держави» в Кумах, потім створення «великої ісламської держави» в Ірані, а вже потім - і відтворення «панісламської держави» світового

Ваххабізм - найбільш пізнє відгалуження ісламу, що зародилося в XVIII ст. на Аравійському півострові (в ту пору захопленого імперією Османа, султан якої оголосив себе єдиним повелителем правовірних, дотримуючись поглядів самої ліберальної ханіфітської школи). На противагу їй ваххабізм встановив жорсткі правила у відношенні до всіх «новин». Тому спочатку ваххабізм боровся проти «отуречування» ісламу, пізніше вийшов за межі чисто релігійних рамок і набув військово-політичного характеру. Засновник ваххабізму - Мухаммед ібн-Абдель Ваххаб був вихідцем з побожної сім'ї мусульманського судді. У десять років він вивчив напам'ять Коран, потім багато подорожував, часто вступаючи в різні дискусії з мусульманськими богословами і стверджуючи, що араби забули істинну віру, за що і одержують покарання від Бога. Тому, доводив він, треба щонайшвидше очистити іслам від тих нашарувань, які принесли турки. Такі погляди Мухаммеда ібн-Абделя Ваххаба стали ідеологічною основою для об'єднання аравійських земель. Військово-політична діяльність ваххабітів була спрямована на знищення святих місць (для того, щоб позбавити бедуїнські племена їх ідеологічної основи): ваххабіти вважали, що просити можна тільки одного аллаха¹⁴⁴. У 1745 р. Мухаммед ібн-Абдель Ваххаб поселився в оазисі Дірья (на північний захід від Ер-Ріада - нинішньої столиці Саудівської держави), де з початку XVIII ст. проживало сімейство Саудідів. Емір Мухаммед ібн-Сауд уклав тоді угоду з віровчителем, що той залишиться назавжди жити на його землі, а емір Дірья дотримуватиметься його вчення, головна сила якого для еміра полягала в його політичній стороні. Той з правителів, хто брав на озброєння ваххабізм, міг багато чого досягти - ваххабізм не просто допускав, а прямо проповідував озброєну боротьбу з відступниками від істинного ісламу. Спираючись на це, клан Саудідів почав великі військові походи. До середини 1780-х років він вже об'єднав внутрішню Аравію, а в 1805 р. зайняв Хиджаз - область, де розташована Мекка і Медіна (місця народження і смерті пророка). Через десять років віровчитель помер, а в 1818 р. єгиптяни і турки стерли з лиця землі Дірью, стратили її останнього еміра, заздалегідь супроводивши до Стамбулу. Тільки в 1925 р. Саудіди знову захопили Хиджаз, а вже в 1932 р. утворили Королівство Саудівської Аравії, що спирається на ваххабістське духівництво.

Аж до Другої світової війни ваххабізм активно відстоював найжорсткіші традиціоналістські позиції, забороняючи, наприклад, використання телефону, радіо, грамофонів і кіно. Перша вантажівка, що з'явилася в місті Ель-Хаута, була спалена, а її водій тільки чудом уникнув тієї ж долі. Літаки, на думку ваххабітів, літають проти волі аллаха. Тому будь-які спроби «вестернізації» країни зустрічали жорсткий опір духівництва, але

формату. Ісламський фундаменталізм вимагає від віруючих організації повсякденного життя за законами шаріату, встановлення теократичної держави, встановлення судочинства за законами шаріату і т.д. Найяскравіші приклади такого фундаменталізму - Іран в 1970-80-ті роки, Афганістан під владою Талібану, Чечня в період «незалежності» від Росії і т.д.

¹⁴⁴ Так, у 1802 р. ваххабіти вчинили набіг на священне місто шиїтів Кербелу і начисто розграбували мечеть імаму Хусейна, внука пророка. Коли вони захопили Медіну, то знищили мавзолей над могилою вже самого пророка.

посилення впливу США в регіоні, що продовжувалося, незважаючи на це, призвело до розвитку ваххабітського тероризму. У грудні 1995 р. на території Саудівської Аравії був висаджений центр підготовки саудівської національної гвардії, де загинули американські військові фахівці. У червні наступного року був організований вибух казарм в Аль-Хобаре, де також були жертви серед американців, після чого США передислокували своїх співробітників на розташовану в пустелі військово-повітряну базу Аль-Хардж. Так почалася компанія проти американців, за якою стояв відомий Усама Бен-Ладан¹⁴⁵.

Терористичні акти здійснюють **терористи**, які діляться на *ініціаторів, організаторів і виконавців*.

6.3. Особливості особистості терористів

Да, амок – вот как это бывает: какой-нибудь ма-лаец, человек простой и добродушный, сидит и тянет свою настойку. Сидит оупевший, равнодушный, вялый. И вдруг вскакивает, хватает нож, бросается на улицу. И бежит все вперед и вперед... сам не зная куда. Кто бы ни попался ему на дороге, он убивает его своим «крисом», и вид крови еще больше разжигает его. Пена выступает у него на губах, он воет, как дикий зверь... И бежит, бежит, бежит, не смотрит ни вправо, ни влево, бежит с истошными воплями, с окровавленным ножом в руке, по своему ужасному, неуклонному пути... Люди в деревнях знают, что нет силы, которая могла бы остановить гонимого амоком... они кричат, предупреждая других, при его приближении: «Амок! Амок!», и все обращаются в бегство... А он мчится, не слыша, не видя, убивая встречных... пока его не пристрелят, как бешеную собаку, или он сам не рухнет на землю.

С. Цвейг

Чем гнуснее жизнь человека, тем сильнее он к ней привязывается; он делает ее формой протеста, ежеминутной мстью.

О. де Бальзак

Як відзначає Д.В. Ольшанський, «сложности анализа личностных компонентов деятельности террориста связаны с тем, что эта деятельность принципиально надличностна. Тем не менее, осуществляют ее

¹⁴⁵ Не менше відомий в світі терорист Карлос (І. Санчес) писав із в'язниці в серпні 1998 р., після перших американських бомбардувань заводу «Аль-Шифа» в Хар-тумі і таборів Усами Бен-Ладена в Афганістані: «Империалистическая агрессия... атакуя Усаму Бен-Ладена, стремится обезглавить возрожденный ваххабизм, который намерен выгнать узурпаторов из Неджда и Хиджаза (провинции в сердце Саудовской Аравии), освободит оба Святых места и использовать нефтяную манну для развития Уммы (арабской нации) и освобождения Палестины... Акции в Найроби и Дар-эсса-ламе связаны исторической преемственностью с нашими действиями на суше, на море и в воздухе против сионистов в Восточной Африке, начатыми четверть века назад».

личности. В этом заключен серьезный парадокс, осложняющий весь анализ. Сами террористы, с субъективной точки зрения, многократно уверяли, что именно в идейном терроре происходит освобождение «акции» (деятельности) от индивидуально-личностных наслоений. Некая идея (даже просто идея террора, независимо от наличия или отсутствия его идеологических и политических обоснований) вроде бы освобождает деятельность от личности... То есть личностный фактор всегда, причем совершенно открыто и вполне целенаправленно минимизировался теоретиками терроризма» [25].

На основі аналізу діяльності терористичної групи Баадера-Майнгоф (яка в 1976 р. покінчила життя самогубством), що наводила страх на Європу в 1970-х роках, Р. Ньюман виділив три основні **мотиви терористичної діяльності**. По-перше, *культурологічний мотив* - за логікою терористів, суспільство треба час від часу «розбурхувати», краще всього «за допомогою крові». По-друге, *мотив раціональний* - терор трактується ними як ефективний інструмент політичної діяльності. По-третє, *мотив ідеологічний* - терор виступає як прямо нав'язуване знаряддя регуляції соціальних процесів. Ще одна класифікація: в найзагальнішому вигляді мотиви ділять на корисливі та безкорисливі. На підставі самозвітів терористів виділяють таку класифікацію мотивів:

1. *Меркантильні мотиви*. Терор, як і будь-яка сфера людської діяльності, є добре оплачуваною працею. Для багатьох терористів це просто спосіб швидко і багато заробити за умови, що вони не можуть заробити іншими способами.

2. *Ідеологічні мотиви*. Вони більш стійкі й основані на збігу власних цінностей людини з ідеологічними цінностями групи. Такий мотив виникає як результат вступу людини до деякого товариства або ж, виникнувши, сам веде людину в те товариство, яке відповідає його мотивації. У таких випадках терор стає для нього не просто засобом реалізації деякої ідеї, а ще і свого роду «завданням», «дорученням», «місією» із сторони даної спільності. Безліч існуючих ідеологічних мотивів підрозділяють на мотиви ідейно-політичні, чисто політичні, релігійні, соціальні, соціокультурні і т.д.

3. *Мотиви перетворення, активної зміни світу*. Як правило, мотиви такого роду в тому чи іншому ступені властиві всім, хто професійно займається терором. Їх захоплює сам процес перетворення світу, для них не має особливого значення та чи інша ідея, для майбутнього здійснення якої вони діють.

4. *Мотив своєї влади над людьми*. Чим би він не прикривався, які б інші мотивування не наводилися, даний мотив в тому чи іншому ступені завжди має місце. Через насильство терорист утверджує свою особистість, знаходячи владу над людьми, і, вселяючи страх, посилює цю владу.

5. *Мотив інтересу й привабливості терору як сфери діяльності*. Для певної кількості людей (звичайно матеріально забезпечених і достатньо освічених) терор цікавий просто як екстраординарна сфера занять. Часто в терорі вони реалізують описану В.А. Петровським надситуативну активність. Ймовірно, це люди з тими особовими і поведінковими розладами, які були описані в підрозд. 2.1.

6. *Мотиви емоційної прихильності*. Вони можуть виявлятися в різноманітних варіантах: від мотиву помсти за шкоду, нанесену товаришам по боротьбі, єдиновірцям, одноплемінникам, родичам, соратникам по політичній діяльності і т. д., до мотивів традиційної участі в терорі, тому що ним займався хтось із друзів, родичів, одноплемінників або єдиновірців. Ця група мотивів основана на суто емоційних чинниках і звичайно не має ніяких мотивувань, що раціоналізували. Люди, які керуються такими мотивами, займаються терором, зовсім не вдумуючись в те, навіщо і чому вони це роблять.

7. *Мотив самореалізації*. Він містить у собі якийсь парадокс: з одного боку, самореалізація – ознака зрілої особистості; з іншого – тероризм як самореалізація є визнанням обмеженості можливостей і неспроможності людини, що не знаходить інших способів впливу на світ, окрім деструкції.

Особливим, *психопатологічним мотивом є бажання власної загибелі*. Так, описуючи одного із членів своєї бойової групи, відомий російський терорист Б. Савінков писав, що в ньому «гармонично сочетались две основные черты психологии каждого террориста. В нем, в одинаковой степени, жили два желания: желание победы и желание смерти во имя революции. Он не представлял себе своего участия в терроре иначе, как со смертным концом, более того, он хотел такого конца: он видел в нем, до известной степени, искупление неизбежному и все-таки греховному убийству. Но он с не меньшим напряжением желал и победы, желал умереть, совершив террористический акт, трудный по исполнению и значительный по результатам» [33, с.235].

С. Рощин пропонує три психологічні моделі особистості терориста. Перша - *психопата-фанатика*. Це «человек, который руководствуется своими убеждениями (религиозными, идеологическими, политическими) и искренне считает, что его действия, независимо от их конкретных результатов, полезны для общества. Это человек, у которого сфера сознания крайне сужена теми или иными доктринами, и им же подчинена его эмоциональная сфера. Поэтому он оказывается способным совершить все что угодно. На политическом языке - это фанатик, психологическом - психопат. Психопат может совершить великие и добрые дела, если его устремления и установки совпадают с потребностями общества, но он же способен сотворить огромное зло, если мотивы его действий носят объективно антиобщественный характер. Любой психопат-фанатик может стать террористом».

Друга модель - *фрустрована людина* - базується на біхевіористській теорії фрустрації-агресивності: «Чувство фрустрации, порожденное невозможностью для человека по каким-то причинам достичь жизненно важных для него целей, неизбежно порождает у него тенденцию к агрессивным действиям. Сознание в этом случае может сыграть роль инструмента в рационализации этих действий, то есть в подборе тех или иных поводов для их оправдания. Если не абсолютизировать названную концепцию как единственный и универсальный способ объяснения агрессивного поведения человека, то можно признать, что в отдельных случа-

ях она применима для понимания склонности человека к террористическим актам».

Третья модель - *людина із дефіцитарної сім'ї*. «Жестокое обращение родителей с ребенком, его социальная изоляция, дефицит добрых отношений могут привести к формированию озлобленной личности с антисоциальными наклонностями. При определенных условиях люди такого психологического склада легко могут стать инструментами террористической организации».

С. Єніколопов вважає, що, незважаючи на наявність певного числа загальних психологічних характеристик, говорити про існування єдиного особистісного терористичного комплексу немає підстав. Він виділяє два явних психологічних типи, що часто зустрічаються серед терористів. «Первые отличаются высоким интеллектом, уверенностью в себе, высокой самооценкой, стремлением к самоутверждению, вторые - не уверены в себе, неудачники со слабым «Я» и низкой самооценкой. Но как для первых, так и для вторых характерны высокая агрессивность, постоянная готовность защитить свое «Я», стремление самоутвердиться, чрезмерная поглощенность собой, незначительное внимание к чувствам и желаниям других людей, фанатизм. Для большинства террористов характерна тенденция к экстернализации, к поиску источников своих личных проблем вовне. Они проецируют низкооцениваемые составляющие своего «Я» на истеблишмент, который воспринимается как источник угрозы».

У загальному вигляді основні якості особистості терориста відомі достатньо добре. Звичайно вони виступають як вимоги до членів терористичних організацій і, одночасно, - очікування організації від них. Як правило, такі вимоги мають цілком формалізований характер. Перелік цих якостей не змінюється протягом сторіч. Тому наведемо перелік основних вимог до члена Бойової організації партії соціалістів-революціонерів початку ХХ ст., як вони були сформульовані в проекті її статуту, що складав сам Б. Савінков: «Особые условия деятельности боевой организации делают необходимым предъявление к членам особо строгих требований: а) член боевой организации должен быть человеком, обладающим безграничной преданностью делу организации, доходящей до готовности пожертвовать своей жизнью в каждую данную минуту; б) он должен быть человеком выдержанным, дисциплинированным и конспиративным; в) он должен дать обязательство безусловно повиноваться постановлениям общего собрания распорядительной комиссии, если он член или агент комиссии, и распоряжениям комиссии или районного представителя комиссии, если он член местной боевой организации; г) прием в члены какого-либо из отделов боевой организации допускается лишь при согласии на то всех членов данной группы»¹⁴⁶.

¹⁴⁶ У кінці ХХ ст. ісламський рух «Хамаз» наводить майже аналогічні вимоги до членів своїх терористичних загонів: «Воин Аллаха и борец с неверными обязан безгранично верить в наше общее дело, борьбу за истинную веру и освобождение нашей земли; он готов стать шахэдом и в любую минуту отдать свою жизнь ради победы. Послушание старших - святая обязанность воина Аллаха. Тайна организации, подчинение ее решениям, дисциплина - святые обязанности воина

Психологи та кримінологи виділяють такі компоненти особистості терориста:

1. *Патологічний компонент*. В. Соснін вважає, що «большинство исследователей мотивации терроризма отмечают, что явная психопатология среди террористов достаточно редкая вещь, и для этого утверждения есть основания. Вместе с тем можно выделить ряд личностных предрасположенностей, которые часто становятся побудительными мотивами вступления индивидов на путь терроризма: сверхсосредоточенность на защите своего «Я» путем проекции с постоянной агрессивно-оборонительной готовностью; недостаточная личностная идентичность, низкие самооценки, элементы расщепления личности; сильная потребность в присоединении к группе, т. е. в групповой идентификации или принадлежности; переживание большой степени социальной несправедливости со склонностью проецировать на общество причины своих неудач; социальная изолированность и отчужденность, ощущение нахождения на обочине общества и потери жизненной перспективы. При этом нельзя сказать, что приведенный набор этих характеристик является каким-то обобщенным психологическим профилем личности террориста». Патологічний компонент у психіці терориста знаходиться на своєрідній умовній шкалі, між явною акцентуацією характеру, на одному полюсі, і психопатією¹⁴⁷ епілептоїдного типу - на іншому полюсі. Терористи, які найбільш психічно збережені, відрізняються «всього лише вираженою акцентуацією», а які найменше - важкою психопатією. У перших випадках акцентуовані межі часто компенсовані, можуть виявлятися лише в певні періоди часу і в певних ситуаціях. Тому при обстеженні після затримання за досконалий терористичний акт або хоча б за його спробу ці риси можуть і не виявлятися. Важка психопатія є більш наочною навіть у відсутності конкретної терористичної події.

2. *Аномія* (греч. *аноміа* - заперечення закону і фр. *аноміе* - відсутність норм, організації) виражає пограничне відношення індивідів до норм і моральних цінностей соціально-політичної системи, в якій вони існують¹⁴⁸. Згідно з Р. Мертоном, аномія означає, перш за все, що суб'єкт,

Аллаха. Воин Аллаха должен стараться расширить ряды нашей организации, но всякий раз на это нужно получить согласие своих товарищей и руководителей».

¹⁴⁷ Уявляється доречним нагадати тут, що термін «психопатія» вперше був введений І. Балінським у 1886 р. для позначення пограничних природжених психічних розладів між нормою і патологією, при яких відсутня прогредієнтність течії. Згодом В. Кандінський був схильний вважати частину психопатій своєрідними формами психічної потворності. На його думку, подібно природженій фізичній потворності, існують відхилення від нормального типу і в розвитку особистості, особливо у формуванні характеру. Як писав П. Ганнушкін, ступінь прояву психопатій «представляет прямо запутывающее богатство оттенков - от людей, которых окружающие считают нормальными, - и до тяжелых психотических состояний, требующих интернирования».

¹⁴⁸ Введений Е. Дюркгеймом для опису нормального стану індустріального суспільства термін сьогодні використовують в декількох значеннях. По-перше, аномія означає такий стан суспільства, при якому його членами втрачена значущість соціальних норм і експектацій, від чого висока вірогідність поведінки, яка відхиляється і саморуйнується, аж до самогубства. По-друге, аномія означає відсутність ета-

який в цілому знає про існування обов'язкових норм, відноситься до них негативно або байдуже, або ж шукає для себе особливі норми серед існуючих. З цієї точки зору терор - не злочин, а артефакт нескоординованого розвитку суспільства, а терорист - це абсолютно особливий тип злочинця. Як писав Е. Дюркгейм, «вопреки распространённому представлению, такой преступник не относится к числу решительно асоциальных, паразитических элементов, не является инородным, не поддающимся ассимиляции телом, введенным в общественный организм; он представляет собой обычный элемент социальной жизни». Р. Мертон розвинув цю думку: «В обществах, подобных нашему, давление, оказываемое стремлением к успеху, связанному с завоеванием престижа, приводит к устранению эффективных социальных ограничений в выборе мер, применяемых для достижения этой цели. Доктрина «цель оправдывает средства» становится ведущим принципом деятельности в случае, когда структура культуры излишне превозносит цель, а социальная организация излишне ограничивает возможный доступ к апробированным средствам ее достижения... В такого рода ситуации... насилие и обман становятся единственными добродетелями ввиду их относительной эффективности для достижения целей, которые для него, конечно, не проистекали из системы культуры». З даної пояснювальної схеми випливає декілька типів терористів. Перший тип - людина, яка вимушена вдаватися до насильства для досягнення тієї мети (успіх, багатство), якою його «заразило» суспільство, але не дало можливості їх досягнення. Це може бути і терорист типу Герострата, стурбований досягненням слави, і терористи типу чеченських бойовиків, що вимагають викуп за захоплених заручників. Другий тип - людина, готова до насильства для того, щоб змінити саму мету, неправильну із його точки зору. Це революціонер, який насильно реалізує свій варіант перевлаштування суспільства. Третій тип - людина, готова до насильства для знищення неприйнятних для неї і мети, і засобів їх досягнення. Це варіант сучасних ісламських терористів, головна проблема яких - принципова аномія, неприйняття чужих норм як таких.

3. *Базовий дефект.* Ідеологи ісламського руху «Хамаз» так учать бойовиків: «Совершив подвиг во имя Аллаха, ты избавишься от всех проблем; тебя ждет награда на небесах; ты получишь все, чего тебе не хватало, и Аллах возместит тебе весь ущерб». Психологічний аналіз автобіографій і ранніх спогадів терористів дозволяє звичайно виявити якийсь базовий дефект психічного розвитку, який гіперкомпенсується в дорослому віці. Так, у багатьох відомих терористів у дитинстві були убиті батько, мати або обидва батька відразу, часто страждали брати, сестри або інші родичі. Базовий дефект може бути пов'язаний не тільки з особистою історією, але і соціально-культурним контекстом. Наприклад, палестинський тероризм проти Ізраїлю оснований перш за все на ідеї збит-

лонів, стандартів порівняння себе з іншими людьми, які дозволяють оцінити своє положення і вибрати зразки поведінки, що ставить індивіда в невизначене положення, позбавляючи ідентифікації із соціальною групою. По-третє, аномія означає невідповідність, розрив між універсальною метою і очікуваннями, схвалюваними в даній соціально-політичній системі, і соціально прийнятними, санкціонованими засобами їх досягнення, що стимулює незаконні шляхи досягнення цієї мети.

ковості, яка вирощується у кожного палестинського хлопчика у зв'язку з відсутністю у цього народу своєї землі. Дефіцитарність може бути пов'язана і з соціально-економічними чинниками: низьким рівнем життя людей, відсутністю інформації та неможливістю освіти і т.ін.

4. *Особливості мислення.* Рух «Хамаз» учить: «Не надо много размышлять - ведь тебя ведет Аллах, и путь твой - путь истинной веры»¹⁴⁹. Мислення і логіка вчинків терористів мають ряд особливостей. По-перше, вони гіперемоційні. По-друге, вони не підпорядковуються формальним законам. По-третє, вони мають моноідейний характер – будь-який висновок рано чи пізно, прямо або побічно приходять до терору. У зв'язку з цим вони практично не здатні будувати комунікацію в діалоговому режимі. Сумний досвід крупних терактів (Будьонівськ, «Норд-ост», Беслан) показує: терористи здатні або покійно вислуховувати того, кого вони вважають для себе авторитетом, або, навпаки, вимовляти тривалі монологи. Крім того, у питаннях, не пов'язаних напряму з терористичною діяльністю, логіка і мислення терористів визначаються загальним рівнем їх культури, який часто є дуже низьким. У зв'язку з цим достатньо наївними уявляються твердження деяких правозахисників про можливість логічно переконати або інтелектуально «прорахувати» терориста.

5. *Емоційна амбівалентність.* У пам'ятці для бойовиків ісламського руху «Хамаз» написано: «Твои враги должны загораться, как пламень, ты же должен оставаться холодным, как лед». Виділяють два варіанти особливостей емоційної сфери особи терориста. Перший – вироблена беземоційність, емоційна холодність, сильний вольовий контроль¹⁵⁰. Інший (такий, що частіше зустрічається) варіант - багате внутрішнє емоційне життя при зовнішній стриманості, підкресленій раціональності і навіть аскезі. Під впливом хронічного стресу у них виробляється емоційна лабільність - легкість майже миттєвого переходу від одного емоційного стану до прямо протилежного. Це може призводити або до емоційної невірності

¹⁴⁹ Лідер палестинської інтифади, відповідальний секретар руху ФАТХ, полковник Лобу Халед відкрито проголосив відносно Ізраїлю: «Неверные понимают только один язык - это язык «Калашникова».

¹⁵⁰ Таким був, наприклад, Борис Савінков. В описах його сучасників, що збереглися, його портрет даний дуже різкими штрихами: невеликого зросту, в новісенському вбранні; не «усміхається», від нього «віє жорстокістю», «суха кам'яна особа», «презирливий погляд безжальних очей». Одна підпільниця, побачивши Савінкова, незабаром після вбивства Плеве, назавжди запам'ятала «мертвотне обличчя приголомшеної людини» і образно порівнювала його з «місцевістю після потопу»: і той, колишній, і не той, не колишній. За загальними відгуками, Б. Савінков відрізнявся винятковою практичністю, на фоні якої взагалі не виявлялися ніякі емоції. Відомий письменник (і, що менш відомо, співробітник британської розвідки) Сомерсет Моєм одного разу в розмові з Б. Савінковим помітив, що терористичний акт вимагає особливої мужності. Б. Савінков заперечив: «Это такое же дело, как всякое другое. К нему тоже привыкаешь». У. Черчилль, який особисто знав Б. Савінкова, вважав його «людиною без емоцій», що однаково успішно поєднувала в собі чисто раціональні якості - «мудрість державного діяча, якості полководця, відвагу героя і стійкість мученика». Рекомендуємо подивитися кінофільм К. Шахназарова «Всадник по имени Смерть».

женості¹⁵¹, або до жорсткої заборони емоцій в одній сфері, або їх повної безконтрольності в іншій (наприклад, побутовій, сексуальній і т.п.).

6. *Моральні спотворення.* Бойовики руху «Хамаз» знають: «Аллах простит тебе, если ты исполнишь свой долг и убьешь неверного; в раю Аллах возьмет на себя все твои проблемы». Моральні проблеми виникають не у всіх терористів, а тільки у тих, хто досяг певного інтелектуального рівня розвитку. Для моральних виправдань заподіюваного зла терористи знаходять найхитріші раціоналізації, набуваючи іноді вельми химерних форм¹⁵². У зв'язку з цим практично у всіх терористів існує виражена потреба в розумінні, необхідність «виговоритися» перед іншими людьми (звичайно перед «своїми», але іноді й перед чужими, включаючи слідчих), а за відсутності можливості усного спілкування активно використовуються листи, мемуари і т.п. Проте такі моральні проблеми властиві тільки «ідейним терористам», причому з достатньо високим рівнем освіти й інтелектуального розвитку, здібним до свідомої рефлексії своєї діяльності. Для всієї решти типів терористів більш характерна наявність дорефлексивних, порівняно примітивних «синдромів».

Синдром Зомбі - виявляється в постійній надготовності до віддзеркалення нападу, широко розлитої ворожості з тотальним образом ворога, паранойяльної постійної спрямованості до самих складно організованих бойових дій. Це свого роду «синдром бійця» («пса війни», за влучним виразом Ф. Форсайта), який постійно потребує самоутвердження і підтвердження своєї спроможності. Люди з таким синдромом постійно живуть «на війні»; їх улюблені «іграшки» - зброя; навіть коли немає бойових дій, вони всіляко уникають ситуацій миру і спокою, шукають і охоче самі ство-

¹⁵¹ Бойовики Народного фронту звільнення Палестини плакали, розповідаючи про те, як їм довелося йти з Бейруту, де вони «з одними автоматами Калашникова місяць стримували ізраїльські танки», після цього миттєво переходячи до обурення («чому нам не дали більш серйозної зброї - ми б їм показали!») і майже відразу до сарказму і самоіронії, розповідаючи про те, як після евакуації з Лівану до Ємену тамтешні власті їх роззброїли і, в буквальному розумінні, «відправили на сільськогосподарські роботи». Все це супроводилося різкими загрозами і виразним гнівом відносно ізраїльтян.

¹⁵² Терорист І. Каляєв, вбивця брата царя, великого князя Сергія Олександровича, так описував своє побачення з вдовою великого князя, що відвідала його у в'язниці: «Мы смотрели друг на друга, не скрою, с некоторым мистическим чувством, как двое смертных, которые остались в живых. Я - случайно, она - по воле организации, по моей воле, так как организация и я обдуманно стремились избежать излишнего кровопролития. И я, глядя на великую княгиню, не мог не видеть на ее лице благодарности, если не мне, то во всяком случае судьбе, за то, что она не погибла.

- Я прошу вас, возьмите от меня на память иконку. Я буду молиться за вас.

И я взял иконку.

Это было для меня символом признания с ее стороны моей победы, символом ее благодарности судьбе за сохранение ее жизни и покаяния ее совести за преступления великого князя.

- Моя совесть чиста, - повторил я, - мне очень больно, что я причинил вам горе, но я действовал сознательно, и если бы у меня была тысяча жизней, я отдал бы всю тысячу, не только одну».

рюють обстановку конфлікту¹⁵³. У такій ситуації вони відчують себе як риба у воді, як би абсолютно невразливими¹⁵⁴. Як указує М.М. Пуховський, з погляду психопатології синдром Зомбі можна розглядати як «предельное выражение долговременного патологического развития личности в условиях хронического жестокого Эго-стресса», пов'язаного з чергуванням ситуацій підвищеної боєготовності і бойових дій. Виражені прояви «синдрому Зомбі» можна розглядати як «разновидность психопатоподобного синдрома с монотипической параноидностью».

Для людей із синдромом Зомбі звичайно характерна диспластична і/або астенична статура (проте багаторічний досвід посиленних спортивних тренувань робить їх гіперкомпенсованими атлетами). На обличчі у них нерідко спостерігається парамімія. Їх специфічна «звірина пластика» може раптово (особливо при спілкуванні з особами протилежної статі) змінитися крайнім ступенем моторної незручності так званого «закритого діагоналу» (за класифікацією Л.С. Виготського). В умовах бойового конфлікту їх поведінка звичайно характеризується асексуальністю, а в мирний час, у стабільній обстановці вони зазнають помітних труднощів в пошуку сексуальних партнерів (у зв'язку з їх ранимою та підвищеною чутливістю у позабойових ситуаціях). У міжособовому спілкуванні їх відрізняє дуже вузьке коло емоційно насичених прихильностей. Як відзначає М.М. Пуховський, у мирних ситуаціях у «Зомбі» на перший план виходять прояви емоційної дисгармонії, причому «в ее структуре парадоксальность, холодность, сензитивность, брутальность и символический неологизм, характерные для шизотима, часто сочетаются с взрывчатостью, вязкостью, замедленностью (брадипсихией) и метафорической олигофазией, характерными для эпилептотима, то есть формируется двойственная, шизоэпилептоидная конституция. Эта дисгармония может находить (и находит) выход в противоправных действиях».

Синдром Рембо названий на честь відомого циклу кінофільмів про американського ветерана війни у В'єтнамі (майстерно зіграного С. Сталлоне), що повернувся додому, але не зумів «знайти себе» в мирному житті і як би мимоволі став терористом. Цей синдром є результатом довгострокового формування цілком стійкої невротичної структури особи, що роздирається непереборним інтрапсихічним конфліктом між прагненням до гострих відчуттів і переживаннями тривоги, вини, сорому і огиди за свою участь у них. «Ключевой характеристикой этой структуры служит либо сознание «миссии», добровольно возложенных на себя тяжелых, но благородных альтруистических обязанностей, позволяющих реализовать агрессивные побуждения без самоупрека во враждебности, либо сознание принадлежности к «корпорации», профессиональных обязанностей,

¹⁵³ Це легко можна спостерігати на святкуваннях Дня ВДВ або Дня прикордонника.

¹⁵⁴ Відзначимо, що таке самовідчуття небезпідставне: бойових втрат серед таких осіб практично ніколи не буває. Рідкісні ж втрати звичайно пов'язані або з форс-мажорними обставинами, або з грубими порушеннями своїх власних правил знаходження в стані постійної сверхбоєготовності. Як співав П. Мамонов: «Усталость профессионалов кончается смертью».

позволяючих ризиковать життям и здоров'ям без самоупрека в аутоагресивности»¹⁵⁵.

Люди з цим синдромом завжди зазнають великих труднощів адаптації до спокійної, рутинної діяльності, часто переживають відчуття нудьги і своєї неспроможності в буденному житті. Вони постійно прагнуть того, щоб так чи інакше «напружити» ситуацію, інших людей і самого себе, часом штучно (хоча звичайно і неусвідомлено) створюючи складнощі, які необхідно «героїчно долати». Тим самим вони постійно прагнуть опинитися в екстремальній обстановці, у вогнищі якої-небудь надзвичайної ситуації. Найважливішими і найзначущими для них характеристиками екстремальної ситуації є «близьке по духу оточення» і «наявність правил гри». Важливим для них є і «відповідати добром на зло», не відступати ні перед якою загрозою при виконанні того, що вони самі вважають «благородною місією». Тому люди з вираженим синдромом Рембо завжди добровольці. Вони схильні до самообмеження, звичайно безвідмовні і хворобливо сумлінні, навіть альтруїстські у відношенні до «своїх»; часом вони бувають просто відверто нав'язливими (з частими пропозиціями своєї допомоги). Фахівці відзначають, наприклад, таку дуже показову деталь: особлива своєрідність синдрому Рембо додає у край виражене прагнення до сексуальної самореалізації в екстремальних умовах. Так, у надзвичайних ситуаціях об'єктивно зафіксовані їх сексуальні «подвиги». У спокійних, рутинних ситуаціях труднощі адаптації особи із синдромом Рембо часто компенсують алкогольними ексцесами, що доходять до тривалих запоїв, і багатоманітними соматоформними реакціями.

Синдром камікадзе-шахеда. Збірно названий на честь камікадзе - японських льотчиків, які на спеціальних планерах, начинених вибухівкою, в роки Другої світової війни ціною свого життя топили американські кораблі¹⁵⁶, і шахедів¹⁵⁷ - «муджахетдинів», «воїнів Аллаха», які без роздумів

¹⁵⁵ Одним із окремих проявів «синдрому Зомбі» є так звані «рефлекси безпеки», властиві майже всім учасникам бойових дій. Варіантом такого «рефлексу» може виступати неможливість знаходитися в місцях скупчення людей (громадський транспорт, магазини, свята і т.п.), оскільки один із базових «рефлексів безпеки» полягає в тому, щоб не допускати ситуацій, коли в радіусі двох-трьох метрів від тебе (дистанція кидка тіла) присутня стороння людина. Така присутність є потенційною небезпекою і вимагає або виходу із ситуації (збільшення відстані), або відношення до нього як до потенційного супротивника.

¹⁵⁶ Їх історія заслуговує на докладне викладення. Внук Чингісхана і рідний брат Батія, Хубілай, богдыхан і майбутній засновник династії Юань, вирішив вторгнутися до Японії. У 1274 р. 40 тис. монгольських воїнів на 900 кораблях висадилися на Цусімі, Ікі і Кюсю. Коли японська армія була вже практично повержена, флот нападаючих був потоплений тайфуном, а монголів, що залишилися без підтримки, самураї скинули в морі. Оправившись від першої невдачі, Хубілай в 1281 р. повторив спробу. Морську експедицію знову розкидало найсильнішим вітром (саме так тайфун перекладається з китайського), і, втративши 107 тис. воїнів, залишки армії були вимушені відступити до підкореної раніше Кореї. Японці сприйняли це як прояв небаченої милості богів, а тайфун-визволитель нарекли «камікадзе» (ієрогліф «камі» - боги і «кадзе» - вітер, у результаті – «божественний вітер»). Під кінець Другої світової війни командування Імперії висхідного сонця вирішило організувати «божественний вітер» штучним шляхом. Адмірал Такидзіро Оніси, що

віддають своє життя в ім'я Бога і винагороджуються за це прямо-таки негайним попаданням в рай, де його чекають розкішні їжа і напої (типу шербету), а також сімдесят дів. До основних психологічних характеристик синдрому відносяться: 1) потреба в самопожертвуванні; 2) бажання знищити за рахунок свого життя максимальну кількість ворогів. Як чинники, що пригнічують інстинкт самозбереження, можуть виступати деякі ідеї (наприклад, патріотизму), сильні відчуття (ненависть до ворога), емоційні стани (так званий кураж) і т.п.¹⁵⁸. Терор приносить терористу парадоксальне задоволення через його власні страждання і, можливо, через саму смерть. Так, один есерівський терорист писав товаришам із в'язниці: «Моя драма закончилась. Не знаю, до кінця ли верно выдержал я свою роль, за доверие которой мне я приношу вам мою величайшую благодарность. Вы дали мне возможность испытать нравственное удовлетворение, с которым ничто в мире не сравнимо. Это удовлетворение заглушало во мне страдания, которые пришлось перенести мне после взрыва. Едва я пришел в себя после операции, я облегченно вздохнул. Наконец-то все кончено. Я готов был петь и кричать от восторга»¹⁵⁹. Ідеологи «Хамаз» вселяють: «Боїшся - не роби, робиш - не бійся».

брав участь у розробці плану розгрому Перл Харбор, створив спеціальний льотний загін. Весною 1945 р., під час битви на Окінаві, японці використовували вже не тільки літаки, але і торпеди, керовані сидячими всередині смертниками, а також начинені вибухівкою катери і невеликі човни. Отохіко Кага в своєму романі «На вітрилах божественного вітру» писав про те, що «готовність камікадзе до самопожертвування виробляється в колективі, в якому він знаходиться. Більшість складали люди із слабкою або хворобливою психікою, які легко піддавалися тиску або психологічній дії ззовні і як би самостійно ухвалювали рішення про крайній ступінь виконання боргу». Всього камікадзе потопили 34 кораблі США і ще 288 нанесли найсильніші пошкодження. Відомий японіст Володимир Солнцев підрахував, що 1192 «літаючих бомби» місію виконали або були збиті. 2198 льотчиків загинули. Як написав перед вильотом Масафумі Оріма, перший камікадзе Японії: «И упадем мы, / И обратимся в пепел, / Не успев расцвести, / Подобно цветам черной сакуры». А 15 серпня 1945 р., почувши рішення імператора про капітуляцію Японії, адмірал Такидзіро Оніси зробив харакірі. Відмовившись від допомоги, він лежав на підлозі в кривавій калюжі 18 годин. А коли смерть вже торкнулася його очей, він прочитав своєму другові вірш поетеси ІХ ст. Оно-но Коматі: «Жаль утраченных свежесть цветов. / Обращаюсь потеряннм взором / К череде убегающих дней / Ночью под проливным дождем».

¹⁵⁷ Іноді їх ще називають шахідами.

¹⁵⁸ Так, наприклад, цей синдром ми можемо спостерігати у П'єра Безухова, що зважився заколоти Наполеона. «П'єр в своїх мечтаннях не представляв себе живо ни самого процесса нанесения удара, ни смерти Наполеона, но с необыкновенной яркостью и с грустным наслаждением представлял себе свою погибель и свое геройское мужество».

¹⁵⁹ У документах Моссада є цікаві свідоцтва про те, що збереглися в окремих випадках на трупах ісламських терористів статеві члени, обмотані ганчірками і, по-верх ганчірок, дротом. Це робиться шахедами спеціально, як свого роду запобіжний засіб для запобігання мимовільному сім'явипорскуванню від перезбудження у момент здійснення терористичного акту. Свою сперму шахеди вважають за необхідне берегти спеціально для гурій в раю.

Чотири основні типи терористів описав ще Б. Савінков. Ці типи певною мірою відповідають чотирьом відомим класичним типам темпераменту. Зрозуміло, що специфіка діяльності накладає свій відбиток на класичні типи.

1. «Холерик». За І.П. Павловим: тип сильний, проте неврівноважений, з переважанням збудження; одержимий безліччю ідей і емоцій, захоплюється, але швидко остигає. Нервова система характеризується переважанням збудження над гальмуванням. За Г. Айзенком, це невротизований екстраверт, який неначебто «любить масу», але чомусь досить легко приносить цю любов в жертву індивідуальному терору. Звичайно невротизм у поєднанні з вираженою екстравертированістю і дає «на виході» явно виражені ознаки психопатії й істерії¹⁶⁰.

2. «Флегматик». Згідно з І.П. Павловим, це тип сильний і стійкий, урівноважений, іноді інертний; спокійний, «надійний». Нервова система характеризується значною силою і рівновагою нервових процесів разом з малою рухливістю. Реагує спокійно і неквапом, не схилений до зміни свого оточення, добре чинить опір сильним і тривалим подразникам. За Г. Айзенком, це емоційно стійкий інтроверт. Не схильний до психопатії й істерії. У терорі не стільки бойовик, скільки емоційна опора групи або організації¹⁶¹.

3. «Сангвінік». За І.П. Павловим, це тип сильний, урівноважений, рухливий. Його нервова система відрізняється великою силою нервових процесів, їх рівновагою і значною рухливістю. Це людина швидко, легко пристосовується до мінливих умов життя. Її характеризує висока опірність труднощам життя. За Г. Айзенком, це тип емоційно стійкий і екстравертований, самий адаптивний серед всієї решти типів. Його рішення оснований

¹⁶⁰ Б. Савінков характеризує такий тип: «Абрам Год был сын очень богатого купца. Молодой человек лет 24, крепкий, черноволосый, с блестящими черными глазами... У него был неиссякаемый источник революционной энергии, а отсутствие опыта заменялось большим практическим умом. От него постоянно исходила инициатива различных боевых предприятий, он непрерывно был занят составлением всевозможных террористических планов. Убежденный последователь Канта, он относился, однако, к террору почти с религиозным благоговением и брался с одинаковой готовностью за всякую, самую неблагодарную террористическую работу. По своим взглядам он был правоверный социалист-революционер, любящий массу, но любовь эту он сознательно принес в жертву террору, признавая его необходимость и видя в нем высшую форму революционной борьбы. Его ожидала судьба всех даровитых террористов: он был арестован слишком рано и не успел занять в терроре то место, на которое имел все данные, - место главы боевой организации».

¹⁶¹ ««Адмирал» был выше среднего роста, блондин, с большими светло-голубыми глазами. Он сразу привлекал к себе своей спокойной силой. В нем не было блестящих задатков Года, но он был одним из тех редких людей, на которых можно целиком положиться в уверенности, что они не отступят в решительную минуту. Больше, чем кто-либо другой, он вносил в организацию дух братской любви и дружеской связи».

не на ситуативних емоціях, а на стійких переконаннях, оснований не на емоційній вірі, а на життєвому досвіді¹⁶².

4. «Меланхолік». За І.П. Павловим, це відверто слабкий тип нервової системи. Він характеризується слабкістю як процесу збудження, так і гальмування, звичайно погано чинить опір дії сильних позитивних і гальмівних стимулів. Меланхоліки часто пасивні, загальмовані. Особливо їх діяльність часто гальмується негативними моральними переживаннями, яким вони надають великого значення. Дія дуже сильних подразників може стати для меланхоліка джерелом різних порушень поведінки. Так, наприклад, невротизм у поєднанні з інтровертированістю часто дає «на виході» дістимію, нав'язливі ув'язнення, іноді - страхи. За Г. Айзенком, це невротизований інтроверт¹⁶³.

6.4. Психологічні особливості терористичної групи

*Весь мир насилья мы разрушим
До основанья, а затем.
Мы наш, мы новый мир построим,
Кто был ничем, тот станет всем.
Это есть наш последний
И решительный бой.*

Інтернаціонал

¹⁶² «Федор Назаров, рабочий Сормовского завода, по характеру был полной противоположностью «Адмиралу». Он тоже принадлежал к тем людям, которые, однажды решившись, без колебания отдают свою жизнь, но мотивы его решения были иные. «Адмирал» верил в социализм, и террор был для него неотделимой частью программы партии социалистов-революционеров. У Назарова едва ли была твердая вера. Пережив сормовские баррикады, демонстрацию рабочих под красным знаменем и шествие тех же рабочих за трехцветным национальным флагом, он вынес с завода презрение к массе, к ее колебаниям и к ее малодушию. Он не верил в ее созидательную силу и, не веря, неизбежно должен был прийти к теории разрушения. Эта теория шла навстречу его внутреннему чувству; в его словах и делах красной нитью проходила не любовь к униженным и голодным, а ненависть к унижающим и сытым. По темпераменту он был анархистом и по мировоззрению далек от партийной программы. Он имел свою, вынесенную им из жизни, оригинальную философию, в духе индивидуального анархизма. В терроре он отличался из ряда вон выходящей отвагой и холодным мужеством решившегося на убийство человека. Организацию и каждого из членов ее он любил с тем большей любовью, чем сильнее было его презрение к массе и чем озлобленнее была ненависть к правительству и буржуазии».

¹⁶³ «Мария Беневская... происходила из дворянской военной семьи. Румяная, высокая, со светлыми волосами и смеющимися голубыми глазами... Но за этой беззаботной внешностью скрывалась сосредоточенная и глубоко совестливая натура. Именно ее, больше чем кого-либо из нас, тревожил вопрос о моральном оправдании террора. Верующая христианка, не расстававшаяся с Евангелием, она каким-то неведомым и сложным путем пришла к утверждению насилия и к необходимости личного участия в терроре. Ее взгляды были ярко окрашены ее религиозным сознанием, и ее личная жизнь, отношение к товарищам по организации носили тот же характер христианской незлобивости... В узком смысле террористической практики она сделала очень мало...».

Мы жили и живем под неослабевающим режимом террора и насилия... Я вижу более всего сходство нашей жизни с жизнью древних азиатских дикарей. А у нас это называется республиками. Как это понимать? Пусть, может быть, это временно. Но надо помнить, что человеку, произошедшему из зверя, легко падать, но трудно подниматься. Тем, которые злобно приговаривают к смерти массы себе подобных и с удовольствием приводят это в исполнение, едва ли возможно оставаться существами, чувствующими и думающими человеком. В то же время те, которые превращены в забитых животных, едва ли смогут стать существами с чувством собственного достоинства.

І.П. Павлов

Зразу ж відзначимо, що терористичні групи вельми розрізняються між собою за цілим рядом соціально-культурних і організаційних параметрів. Тому далі мова піде лише про достатньо умовні загальні риси.

Терористична група є одним із різновидів так званої *проміжної групи* (поняття, введене Л. Яблонським у дослідженні більше тридцяти різноманітних зграй і банд делінквентів у Нью-Йорку)¹⁶⁴. Такі групи відрізняються рядом специфічних особливостей:

1. *Розпливчасте визначення ролі, яку відіграють члени групи.*
2. *Обмежена згуртованість групи, пов'язана з тимчасовим характером існування і конспіративними обмеженнями.*
3. *Непостійність складу.* «Текучість» кадрів позбавляє групу можливості появи стабільної внутрішньої структури відносин при тому, що є жорстка структура функціональних обов'язків. Крім того, у таких групах вельми обмежений «кадровий резерв».
4. *Мінімальна узгодженість норм поведінки усередині групи.* Специфіка діяльності припускає лише жорстку узгодженість функціональних обов'язків і наявність деякої загальної ідеї, яка додає значення. Все інше (моральні норми, норми спілкування, особистої поведінки і т. д.) налагоджене на мінімальному рівні.
5. *Відносно безладне керівництво.* Фігури типу Б. Савінкова, Ш. Басаєва або У. Бен Ладана є харизматичними і належать всьому терору в цілому, а не конкретній групі. Як правило, безпосереднє керівництво здійснюється середніми, цілком рядовими особами, які не можуть забезпечити систематичного керівництва.

¹⁶⁴ «На одной крайней точке мы видим высокоорганизованный, сплоченный, функционирующий коллектив лиц как членов социальной группы. На противоположной крайней точке мы имеем сборище лиц, характеризующееся анонимностью, беспорядочным руководством, основывающим свои действия на эмоциях, и в некоторых случаях представляющее собой разрушительный элемент в рамках социальной системы, в которую оно входит... Те образования, которые не представляют собой ни совершенно сплоченные, интегрированные группы, ни беспорядочные, плохо функционирующие сборища или толпы, соответствуют понятию «промежуточная группа» [54, с. 356.]»

Можна виділити *три рівні організації членства* в проміжних групах. На першому рівні в центрі групи знаходяться психологічно самі нестійкі члени групи - ватажки. Саме вони утримують або навіть сколочують групу і примушують її діяти, постійно планують, замишляють і організують її дії. Вони служать тактичним центром діяльності проміжної групи. На другому рівні існують особи, що заявляють про свою належність до групи, проте беруть активну участь в її діяльності тільки відповідно до своїх емоційних потреб зараз. На третьому рівні структури групи знаходяться периферійні члени, що беруть участь в її діяльності від випадку до випадку і рідко отожднюють себе з групою («посібники» терористів). Вони можуть брати участь у терористичному акті, в основному в результаті збігу обставин, причому ні вони самі, ні інші члени групи не вважають їх рівноправними членами.

Розміри терористичної групи, як правило, визначаються керівництвом всієї організації, якщо група є її частиною. В тих випадках, коли йдеться про самостійні терористичні групи, розмір залежить від задач конкретної організації і емоційних потреб основних членів групи.

4.5. Гендерні аспекти тероризму

Я не нахожу, что с женщинами воевать сложнее. Это не так, как только ты понимаешь, что у террористов нет пола. Вероятно, в нашем обществе было сложнее иметь дело с женским терроризмом лет 20 назад. Из-за того, что мы смотрели на женщин, как на более слабый пол. Но такого больше нет. Хотя я думаю, что такие взгляды еще сохранились в европейских странах.

Р. Гарднер,
командир Нью-Йоркського відділення
антитерористичного загону «Дельта Форс»

*Разлука – вот извечный враг российских грез,
Разлука – вот полночный тать счастливой полночи.
И лишь земля из-под колес, и не расслышат из-за гроз
Ни ваших шпаг, ни наших слез, ни слов о помощи.
Какой беде из века в век обречены?
Какой нужде мы платим дань, прощаясь с милыми?
И отчего нам эта явь такие дарит сны,
Что дивный свет над песнями унылыми.
Быть может, нам не размыкать счастливых рук,
Быть может, нам распрячь коней на веки вечные?
Но стонет север, кличет юг, и вновь колес прощальный
стук –
И вот судьба разбита вдруг о версты встречные.*

К/ф «Гардемарины, вперед!»

У 1960-1970-х роках на Заході був опублікований ряд психологічних і медичних досліджень, автори яких стверджували, що для переважної більшості психічно здорових жінок неможлива сама думка про вбивство безневинних людей, у тому числі дітей за допомогою терористичних методів. Всупереч цим науковим даним і стереотипам буденної свідомості, за даними Інтерпола, на сьогоднішній день більше половини розшукува-

них терористів - жінки. Директива Інтерпола прямо свідчить: антитерористичним підрозділам рекомендується стріляти спочатку у всіх підозрілих жінок, а вже потім – у чоловіків¹⁶⁵. Експерт з тероризму Уолтер Лакер доводить, що жінки-терористки, як правило, більш мужні, більш віддані ідеалам і меті організації й більш фанатичні¹⁶⁶.

Фемінізація тероризму є достатньо тривожним симптомом. Ще з язичницьких вірувань відомо, що кров символізує життя, яке приходить у світ через жінку. Тому вбивство завжди було долею чоловіка. Жінка могла «законно проливати» кров (причому свою) тільки в двох випадках: при дефлорації і при пологах¹⁶⁷. Будь-яка інша кров (навіть при менструації) робила жінку нечистою¹⁶⁸.

¹⁶⁵ Біологам добре відомо, що в природі у відомому значенні всю «брудну роботу» виконують самки (наприклад, у комарів, левів, павуків, богомолів і т.ін.). Генетики говорять про те, що жіноча агресія (як і жіночий алкоголізм), дуже важко піддається трансформації або лікуванню. За фізичною силою, витривалістю чоловік перевершує жінку, але за своїми природними психічними можливостями вона може перевершити чоловіка. Співробітники спецслужб знають, що навіть фізіологічно жінка більш пристосована до вбивства з вогнепальної зброї, оскільки у неї рідше б'ється серце (що дозволяє краще прицілитися, оскільки сам постріл скоюється між двома ударами серця). Крім того, із жінок виходять кращі охоронці. Недаремно у лівійського диктатора М. Каддафі охоронці складаються з особисто зраджених жінок. До речі, в 1992 р. главою англійської контррозвідки стала Стелла Рімінгтон, яка до цього очолювала відділ боротьби з тероризмом.

¹⁶⁶ Так, коли поліція вислідила французьку групу «Аксьон директ» і арешт був неминучий, Наталі Менігон продовжувала чинити опір. Її коханець, керівник «Аксьон директ», здався без опору, а Н. Менігон, стріляючи з двох револьверів, поранила двох поліцейських. У червні 1975 р. Маргарита Кагол, яка охороняла викраденого «Червоними бригадами» промисловця Валларіно Ганчіа, вважала за краще загинути в перестрілці, але не здатися карабінерам, що оточили будинок. У 1988 р. під час суду над Н. Менігон психіатр Анрі Жиро сказав: «Традиційна роль жінок тепер різко змінилася. І як пряме слідство цього - жінки-терористки, як і всі новачки, виявляють надзвичайне завзяття. Вони хочуть захопити владу у чоловіків. Паранойя гарантує нелюдський спокій. Менігон і Оброн убили Жоржа Бесса з тією ж легкістю, з якою вони могли б розбити вазу!». А. Жиро підтримує Крістіан Лохте, яка очолює підрозділ у федеральному агентстві внутрішньої безпеки в Гамбурзі: «Жінки стріляють не вагаючись, чоловіки ж схильні спочатку до того, щоб продумати шляхи втечі. У терористичних групах організатори - жінки, все тримається на них. Чоловіки розробляють докладно деталі операцій. Але вибирають підпільні квартири жінки, вони ж вирішують, кому можна довіряти, як керувати повсякденним життям групи».

¹⁶⁷ Саме тому сама дефлорація ставала частиною обряду ініціації і мала виразний сакральний сенс.

¹⁶⁸ Звідси, до речі, бере свій початок і заборону на священницьке служіння жінки. Жінки могли бути жрицями тільки в культах, що не припускають криваве жертвопринесення. З цієї причини в християнстві такий сильний культ непорочного зачаття і приснодівства Марії: Діва Марія абсолютно чиста, оскільки вона ніколи не проливала крові, навіть у тих випадках, коли це було б природньо. Скандально відомий французький кінорежисер і сценаріст К. Брейя у романі «Порнократія» пише щодо цієї патріархатної свідомості: «Из-за этой крови они называют нас нечистыми, иногда даже и руки нам не пожут и ни в какие отношения не вступают с нами в эти дни, которые они называют «нашими» днями. На самом деле они бо-

Родоначальницею жіночого тероризму вважається народоволка Віра Засулич. Вона народилася в 1849 р. у селі Михайлівка Смоленської губернії, в дворянській сім'ї. В 1867 р. у Москві закінчила пансіон і склала іспит на вчительку. Вона вчилася також на акушерських курсах. Оскільки дві її сестри були заміжжям за членами «Народної волі», приїхавши в 1868 р. до Петербургу, вона взяла участь у революційних гуртках. В 1869-1871 рр. знаходилася в ув'язненні, потім — в засланні. З 1875 р. перейшла на нелегальне положення. 24 січня 1878 р. вона стріляла в петербурзького градоначальника Ф.Ф. Трепова, за наказом якого був висічений ув'язнений революціонер Боголюбов (справжнє ім'я — А. Ємельянов)¹⁶⁹. Що цікаво, вона потрапила йому в пах, потім відкинула пістолет і стала чекати, що буде далі. Оскільки Ф.Ф. Трепов залишився живий, їй загрожував термін до двадцяти років. Проте суд присяжних (головою якого був відомий юрист А.Ф. Коні, обвинувачем - друг прокурора Петербурзького окружного суду Кессель, адвокатом — присяжний повірений Александров) виніс їй 31 березня 1878 р. виправдувальний вирок, що викликав одностайне схвалення громадськості¹⁷⁰. Не бажаючи піддатися новому арешту

яты этой крови, которая течет, хотя никто не наносил нам никакой раны. Ты тоже боишься. Ты отводишь в сторону испуганный и полный отвращения взгляд. Ты куда меньше испугался, когда кровь текла из моих отчаянно искромсанных вен, и когда ты вел меня в аптеку, чтобы спасти, ты не отворачивался и не отводил глаза, у тебя были жесты и вся смелая повадка спасителя — та кровь представлялась тебе куда более ценной и достойной уважения, ты способен был выдержать это зрелище, ты мог на нее смотреть и вести себя так, как тебе казалось, по-мужски».

¹⁶⁹ У грудні 1876 р. у Петербурзі відбулася демонстрація молоді, в ході якої був арештований і засуджений до каторжних робіт студент Боголюбов. Але ще під час слідства в будинок попереднього ув'язнення в Петербурзі, де містилися ув'язнені за цією справою, приїхав градоначальник Трепов. У дворі йому на очі випадково попався Боголюбов, який з ним ввічливо поздоровався. Вони огнули будинок і зустрілися знову, але тепер Боголюбов з високим гостем вже не поздоровався. І розгніваний Трепов наказав відправити бунтівника до карцеру, а до цього публічно висікти його. Через це почався тюремний бунт. Бунт подавили, а Боголюбова висікли буквально до нестями.

¹⁷⁰ Наведемо уривок з мови захисника, перекладеної згодом на багато мов: «Не в первый раз на этой скамье преступлений и тяжелых душевных страданий является перед судом общественной совести женщина по обвинению в кровавом преступлении. Были здесь женщины, смертью мстившие своим соблазнительям; были женщины, обгарявшие руки в крови изменивших им любимых людей или своих более счастливых соперниц. Эти женщины выходили отсюда оправданными. То был суд правый, отклик суда божественного, который взирает не на внешнюю только сторону деяний, но и на внутренний их смысл, на действительную преступность человека. Те женщины, свершая кровавую расправу, боролись и мстили за себя. В первый раз является здесь женщина, для которой в преступлении не было личных интересов, личной мести, - женщина, которая со своим преступлением связала борьбу за идею во имя того, кто был ей только собратом по несчастью всей ее молодой жизни. Если этот мотив проступка окажется менее тяжелым на весах божественной правды, если для блага общего, для торжества закона, для общественной безопасности нужно признать кару законною, тогда да свершится ваше карающее правосудие! Не задумывайтесь! Немного страданий может прибавить ваш приговор для этой надломленной, разбитой жизни. Без упрека, без горькой жалобы, без обиды примет она от вас решение ваше и утешит-

(наказ про який був відданий після виправдального вироку), В. Засулич емігрувала до Швеції. Через рік вона повернулася до Росії, а ще через рік знов емігрувала, ставши закордонним представником «Червоного хреста» «Народної волі». У 1883 р., перейшовши на позиції марксизму, ввійшла до складу групи «Звільнення праці», перекладала твори К. Маркса і Ф. Енгельса, вела з ними листування. Під партійними і літературними псевдонімами - Велика, Велика Дмитрівна, Віра Іванівна, Іванов В., Карелін Н., Старша сестра, Тітка - їй належать нарис історії Міжнародного товариства робітників, твори про Ж.Ж. Руссо і Вольтера, літературно-критичні статті про Д.І. Пісарєва, М.А. Добролюбова, М.Г. Чернишевського та ін.¹⁷¹

Ще одна культова фігура жіночого тероризму - Софія Перовська. Вона народилася в багатій аристократичній петербурзькій сім'ї в 1853 р. Цікаво, що її батько у свій час був губернатором Петербурга, але втратив місце через проявлену «непередбачливість» під час замаху терориста Каракозова. У 1869 р. поступила на Аларчинські жіночі курси (які давали освіту в обсязі чоловічої гімназії), але вже через рік пішла з дому, порвавши з самодуром-батьком, а ще через рік стала одним з організаторів вже відомого нам гуртка «чайковців» і брала участь у «ходінні в народ» (в Самару і Тверську губернії). У 1873 р. повернулася до Петербурга і тримала конспіративну квартиру. Знову-таки через рік при розгромі гуртка була заарештована. Після недовгого перебування в Петропавлівській фортеці відпущена до батька на поруки, який, втім, не захотів з нею «взятися» і відправив до матері у Крим. Працювала в лікарні, проте революційної діяльності не залишила. Спочатку вона в основному «стояла на варті», а потім перейшла до участі в терактах. У 1877 р. її знов засудили, виправдали, але відправили до адміністративного заслання. По дорозі С. Перовська втекла і перейшла на нелегальне положення. Вона брала активну участь у двох невдалих замаху на Олександра II (в 1879 р. і в 1880 р.), а в 1881 р., після арешту Желябова, очолила групу, що вчинила вбивство імператора. Засуджена до повішення, С. Перовська стала першою жінкою, страченою за політичними мотивами.

Більше всього жінок-терористів (майже третина) було у есерів, що вчинили близько 263 терактів (у результаті яких загинули 2 міністри, 33 генерал-губернатори, губернатор і віце-губернатор, 16 градоначальників,

ся тем, что, может быть, ее страдания, ее жертва предотвратят возможность повторения случая, вызвавшего ее поступок. Как бы мрачно ни смотреть на этот поступок, в самых мотивах его нельзя не видеть честного и благородного порыва». У день виправдання В. Засулич комітет «Народної Волі» випустив листівку, в якій було написано: «31 марта 1878 г. для России начался пролог той великой исторической драмы, которая называется судом народа над правительством. Присяжные отказались обвинить ту, которая решилась противопоставить насилию насилие. Этим ознаменовалось пробуждение нашей общественной жизни».

¹⁷¹ Правда, Велика Радянська енциклопедія вказує, що в 1907—1910 рр. вона була ліквідатором, але кого і як вона ліквідувала, не зовсім ясно.

7 генералів та адміралів, 26 агентів поліції й провокаторів)¹⁷². Наведемо короткі психологічні нариси з біографії деяких.

Фрума Фрумкіна народилася в 1873 р. у Борисові (Мінської губернії) в заможній єврейській сім'ї. Стала акушеркою, але з середини 90-х років XIX ст. її захоплює революційний рух. Спочатку вона вступила в єврейську організацію «Бунд», по справі якої і була арештована восени 1898 р. у Лодзі і на рік вислана під нагляд поліції до Вітебська. У 1903 р. вона прилучилася до партії есерів, проте через буквально пару місяців була арештована в Києві по справі есерівської друкарні. Просидівши у в'язниці трохи більше півтора місяці, Ф. Фрумкіна під час допиту спробувала ножем перерізати горло жандармському генерал-майору Новицькому. Оскільки початковою причиною арешту була друкарська діяльність, а замах можна було пояснити емоційним зривом і психічною нестійкістю, влада вирішила амністувати Фруму. Але вона відмовилася від амністії і сама втекла з фортеці. У 1907 р. Ф. Фрумкіна була арештована у Великому театрі за підозрою в підготовці замаху на генерала Рейнбота. Сидячи в Московській пересильній в'язниці, Фрумкіна 30 квітня 1907 р. стріляла в тюремній конторі в тюремника Багряцова, а 25 червня 1907 р. була засуджена до страти і повішена в ніч з 10 на 11 липня в Бутирській в'язниці. Вона стала другою жінкою, страченою в Росії за політичними мотивами.

Марія Спірідонова також була дворянкою. У 1905 р. вона п'ятьма пострілами вбила губернського радника Луженківського. Під час слідства її жорстоко били і насилували, про що М. Спірідонова писала на свободу відкриті листи, які стали надзвичайно відомими¹⁷³. Її засудили до смертної кари, але відправили на каторгу. Після революції вона триумфально вийшла на свободу і стала членом президії ВЦВК. Проте в 1937 р. її арештували і розстріляли.

Але самою відомою терористкою стала Фані Юхимівна Каплан (справжнє ім'я - Фейга Хаїмовна Ройдман)¹⁷⁴. Вона народилася в 1890 р. у Волинській губернії в багатодітній сім'ї. Її батько був меламедом - вчителем єврейської початкової школи, тому початкову освіту вона отримала дома від батька. Під час революції 1905 р. Ф. Каплан прилучилася до анархістів (у революційних колах її знали під псевдонімом «Дора»). У 1906 р. вона була арештована в Києві під час вибуху бомби, коли сама була поранена і частково втратила зір. У тому ж 1906 р. військово-польовий суд у Києві засудив її до смертної кари, яка через неповноліття Каплан була замінена довічною каторгою. У в'язниці вона познайомилася з Марією Спірідоновою, під впливом якої вона стала есеркою. В 1911 р. її батьки емігрували до Америки, а сама Ф. Каплан тільки в березні 1917 р. повернулася з каторги до Москви. Оскільки на важких роботах вона почала сліпнути, товариші по партії

¹⁷² Американська дослідниця жіночого тероризму Емі Найт виявила документальні підтвердження дій 44 терористок-есерок.

¹⁷³ Їй навіть присвятив вірші М. Волошин.

¹⁷⁴ Яка була, до речі, старшою сестрою бабусі нині дуже популярного сексолога і психотерапевта, професора Інституту Психоаналізу при МДУ Олександра Полєва.

відправили її до Криму, в Євпаторію, в санаторій для колишніх політкаторжан. У жовтні 1917 р. у Харкові їй була зроблена операція на очах. 30 серпня 1918 р. на заводі Міхельсона в Замоскворецькому районі Москви відбувся мітинг робітників, на якому виступив В.І. Ленін. Після мітингу у дворі заводу він був поранений трьома пострілами. За підозрою в здійсненні замаху була арештована Ф. Каплан. Її затримали на Серпуховській вулиці, поза територією заводу. На допитах вона призналася в тому, що стріляла в Леніна. Вона заявила, що вкрай негативно віднеслася до Жовтневої революції, вважає Леніна зрадником революції і впевнена, що його дії «видаляють ідею соціалізму на десятки літ», замах вчинила «від себе особисто», а не за дорученням когонебудь. 3 вересня 1918 р. Фані Каплан була розстріляна без суду у дворі московського Кремля.

Говорити про феномен жіночого тероризму за радянських часів складно, оскільки участь жінок у кровопролитті стала явищем практично масовим і буденним. Індивідуальний і груповий тероризм зробили свого роду «перерви» на час двох світових воєн. Знову проблема жіночого тероризму в світі загострилася в кінці ХХ ст. Протягом 1970-2000 рр. була відзначена поява терористичних організацій, що складаються виключно з жінок. Наприклад, у США виникла феміністська група SCUM (Society for Cutting Up Men - «Суспільство Боротьби з Чоловіками»). Терористичні групи, що складаються виключно з жінок, були утворені непальськими маоїстами і Робочою Партією Курдистану. Особливо багато жінок налічують терористичні структури, створені в Німеччині, Латинській Америці й Палестині. У багатьох випадках саме жінки знаходилися на першому рівні організації терористичної групи. Так, жінки стояли біля витоків німецької «Червоної Армії» (Kommando der Roten Armee Fraktion, відомої також як група Баадер-Мейнхоф), італійських «Червоних Бригад», «Японської Червоної Армії»¹⁷⁵, американської «Єдиної Армії Звільнення» (Symbionese

¹⁷⁵ Її історія становить особливий інтерес. Вона була створена в 1968 р. на базі японської студентської організації «Зенгакурен» і спочатку називалася «Секигун-Ха» (Комуністична ліга). Її організатор – Фусако Шигенобу - пройшла навчання в палестинських таборах, де познайомилася з безліччю європейських «колег». Надалі ці зв'язки дали їй можливість посилати своїх бойовиків воювати по всій Європі і навіть у Латинській Америці. Її група захоплювала готелі й літаки, викрадала людей, атакувала поліцейські управління в Токіо і Осаке, грабувала банки. Вони навіть хотіли вчинити замах на прем'єра країни Сато, але в 1970 р. поліції вдалося зірвати його. Після серії арештів активісти покинули країну і стали «міжнародними терористами». Вони жили в Парижі й Лівані, продовжуючи співробітничати з «Народним фронтом звільнення Палестини». Саме вони в травні 1972 р. влаштували бої в аеропорту Лод в Ізраїлі, коли були убиті 26 і поранені 72 особи. Серед загиблих «впав смертю хоробрих революційних самураїв» чоловік Шигенобу. У вересні 1974 р. вона очолила штурм французького посольства в Гаазі (Нідерланди), в результаті якого був захоплений посол. Терористи потребували звільнити декількох своїх арештованих товаришів. З тих пір вона була оголошена в міжнародному розшуку Інтерполом. За деякими відомостями, вона кілька разів зустрічалася зі своїми соратниками в 1997 – 1998 рр. у Шанхаї і Москві, а відносно недавно бабуся японського тероризму була арештована в японському аеропорту. Як писали у

Liberation Army). Довгий час начальником штабу баскського сепаратистського угруповання «ЦЯ» (Euskadi Ta Askatasuna – «Батьківщина і Свобода Басків») була жінка. Мексиканська лівоекстремістська організація EZLN, більш відома, як Zapatista («Союз Сапатістів»), керується жінкою, відомою під ім'ям Команданте Рамона. Крім того, значно зросло число жінок, що беруть активну участь у діяльності терористичних структур і на більш низьких рівнях. Так, у перуанській марксистській організації «Світлий Шлях» (Sendero Luminoso) жінки становлять приблизно 20% від загального числа бойовиків. Абсолютно всі терористичні організації Європи і Америки використовують жінок під час проведення бойових акцій. Особливо велике число жінок у таких структурах, як «Тигри Звільнення Таміл Ілама» (Liberation Tigers Tamil Eelam), «ЦЯ», «З'єднаний Фронт Звільнення Ассам» (United Liberation Front Assam), «Справжня Ірландська Революційна Армія» (Real IRA), «ФАРК» (Fuerzas Armada Revolutionarias de Colombia).

У XXI ст. жінки-терористки в першу чергу асоціюються з ісламськими терористками¹⁷⁶. У період з 23 жовтня 2002 р. по 9 грудня 2003 р. у Росії ними було знищено близько 500 чоловік, включаючи дітей.

Ісламських терористок можна умовно поділити на дві категорії: 1) «чорні вдови» - звичайно 30-40-річні вдови або жінки, що називаються «з невдалою долею»¹⁷⁷; 2) «наречені Аллаха» - 17-25-річні дівчата (частіше за все з ваххабістської сім'ї), де жінкам прищеплюють культ поклоніння чоловіку¹⁷⁸, або дівчата, що виростили без рідного батька і не мають

пресі, коли її арештовували, вона голосно викрикувала, що, незважаючи на клімакс, продовжуватиме боротьбу.

¹⁷⁶ Хоча традиційно іслам забороняє жінкам займатися такою діяльністю. Проте зразу ж після першого теракту палестинки-самовбивці в Ізраїлі духовний лідер «Хамаса шейх» Ахмед Ясин «пом'якшив» свою позицію і оголосив, що жінки теж можуть брати участь в актах «мучеництва», якщо під рукою немає чоловіка. Правда, на виконання теракту жінка має відправлятися у супроводі чоловіка. Потім шейх Юсуф Карадаві, відомий ісламіст і декан факультету ісламських досліджень в університеті Катару, зняв і цю заборону. Він проголосив, що участь жінок у «джихаді» і операціях «мучеництва» - це вищий прояв богопочитання, і жінка може відправлятися на подібні операції без дозволу чоловіка і навіть з непокритою головою і в не традиційно мусульманському одязі.

¹⁷⁷ У вибухах у П'ятигорську, на аеродромі в Тушино, захопленнях заручників у Будьонівську, Кизлярі брали участь жінки, яким мстити було абсолютно не за кого. Зате 45-річна мешканка Гудермесського району Ш. Баймурадова, що брала участь під виглядом журналістки в одному із замахів на президента Чечні А. Кадирова, була інвалідом у зв'язку із психічним захворюванням. Молодша із сестер Хаджієвих, що брали участь у захопленні заручників «Норд-осту», була розумово відсталою, з освітою в п'ять класів, хворою на рак легенів і, крім того, перебувала на обліку в Грозненському тубдиспансері. Достовірно відомо, що ніхто з родичів цих загиблих жінок не був убитий на момент здійснення ними терактів.

¹⁷⁸ З такої сім'ї походила З. Еліхаджієва, 20-річна уродженка села Курчалой, що підірвала себе на концерті рок-музики в Тушино. Коли в будинок Еліхаджієвих входив п'ятирічний хлопчик, то його бабусі мали встати перед ним. За оперативними відомостями, незважаючи на юний вік, вона вже двічі встигла побувати за мужем, причому обидва рази за арабськими найманцями-ваххабітами. Всі шлюби скоювалися без згоди нареченої, але за рішенням її рідного старшого брата. Оби-

«кровника» - того, хто помститься за її ганьбу або загибель. У деяких випадках тероризм вже став «фамільною справою»: так, у Північній Ірландії і в Палестині зафіксовані приклади того, як представники декількох поколінь однієї сім'ї були замішані в терористичній діяльності.

Варіанти вербування майбутніх смертниць різні: 1) знаходження «жертви» (переважно молодой, оскільки в цьому віці понижений страх смерті) - емоційна підтримка у важку хвилину – віддалення від сім'ї – залучення до джамаату (ваххабістської общини) – покладання місії; 2) викрадення (масковане під любов)¹⁷⁹ – дошлюбний або збочений секс (що знімається на відео) – ганьба (неможливо вийти заміж або повернутися назад у сім'ю) – спокутування через смерть; 3) шантаж, примушення – теракт як засіб вирішення проблеми¹⁸⁰. Підготовка ділиться на психологічну і спеціальну. Психологічна підготовка може бути «м'якою» і «жорсткою». Обов'язкова умова обох - ізоляція жінок у замкнуте середовище (наприклад, в один із таборів підготовки). На початковому етапі їх «м'якої обробки» потенційних терористок «обробляють» також жінки, але, як правило, середнього або старшого віку з метою ввійти в довір'я, дати відчутти споріднену душу, викликати симпатії¹⁸¹. Підкреслюючи «особливе до неї відношення», дівчині вселяють, що вона більше не затуркана життям сільська дівчинка, а боєць, більше того, майбутня героїня, оточена пошаною товаришів. Нав'язується також думка про те, що навіть якщо вона виросла в багатодітній, убогій сім'ї, «товариші по боротьбі» не залишать близьких у біді, вона зараз - надія всього тейпу. Таким чином формуються оцінки мікросоціального середовища майбутньої смертниці. Вплинути же на оцінку мікросоціуму може догматично релігійний мотив або національний, політичний, соціальний. Решта світу, згідно з тим, що вселяються майбутній смертниці, має сприйматися як щось вороже, чужорідне, таке, що заслуговує лише презирства. Через деякий час «всі» її зрозуміють і оцінять її «подвиг». «Жорстким способом» психологічної обробки можна вважати такий, коли кандидаткам у смертниці постійно дорікали в тому, що вони дотепер живі (викликаючи тим самим відчуття провини перед загиблими «борцями за віру»), а ґрунтуючись на цьому, регулярно насилу-

два шлюби розпалися, дітей не було. Коли в бою з федеральними силами був убитий старший брат, а через деякий час і молодший, жінка вже знала, що має «помститися» за братів.

¹⁷⁹ Так, наприклад, 29-річну учасницю захоплення «Норд-осту» А. Гишлуркаєву, яка мешкала в Науре, забрали з автобуса, нібито заміж, а фактично викрали.

¹⁸⁰ Наприклад, у єдиної з тих, що залишилися в живих, терористки-смертниці З. Мужахоевої (що намагалася підірвати себе влітку 2003 р. у центрі Москви і яку осудили згодом судом присяжних на 20 років тюремного ув'язнення), чоловік-бойовик загинув, коли вона вже була вагітною. До 7 місяців виховувала дочку сама, а потім її забрали батьки убитого чоловіка. Жінка спробувала викрасти дитину, але її піймали, дочку знову відібрали, а її саму «в покарання» відправили до табору бойовиків-смертників.

¹⁸¹ Не забувають сучасні терористи і про досвід минулого: згідно з даними експертиз, сліди застосування ПАР виявлялися майже у всіх смертниць, що вчинили теракти в Росії.

вали і били¹⁸². Після численних тортур нещасні були готові на все, лише б муки припинилися. Спеціальна підготовка є завершальним етапом навчання. Вона продовжується, як правило, декілька місяців і включає в себе вивчення азів вибухової справи, правил конспірації, прийомів і способів звичайного і екстреного зв'язку і т.д. На заключній стадії підготовки майбутні «воячки Аллаха» проходять легалізацію: їм готують і вручають «чисті документи», вигадують біографію, мету, маршрути пересування і забезпечують їх доставку до передбачуваного об'єкта здійснення теракту.

Для зниження пильності вони видають себе за вагітних або покалічених (без руки, ноги, ока і т.п.)¹⁸³. Вибухові пристрої переносять у валізах, сумках, пакунках, пакетах, а також дитячій колясці, імітації загорненої в ковдрі дитини і т.п. Для створення більш вражаючого ефекту їх звичайно начиняють цвяхами, болтами, сталевими кульками, рубаним дротом. Останнім часом особливо популярний «пояс шахеда» - спеціальний жилет, який одягають звичайно на талію або до стегна. Мінімальна кількість електронних елементів створює труднощі для їх виявлення за допомогою технічних засобів. Крім того, особливості жіночої анатомії і одяг (довге плаття, вільний «верх» і т.п.) дозволяють краще маскувати вибухові пристрої¹⁸⁴. Такі жінки приречені, оскільки навіть якщо вони в останню мить злякаються, інструктор (або декілька супроводжуваних) приводить вибуховий пристрій в дію дистанційно.

Пояснюючи цей феномен, психолог Чарльз Голдсміт вважає, що «жінки-терористки перетворюють битву статей в битву із суспільством у цілому». Феміністка Карла Каннінгем, автор дослідження «Міжрегіональні тенденції жіночого тероризму», вважає, що саме неможливість брати участь у звичайних формах політичної діяльності штовхає жінок до тероризму. Жінки не впливові, а їх роль в житті непомітна. Саме ця «непомітність» робить жінок особливо привабливими для терористів¹⁸⁵. Експерти з

¹⁸² Як підкреслюють деякі експерти, сексуальне насильство часто виступає як найдієвіший психотехнологічний прийом у ході підготовки майбутньої смертниці.

¹⁸³ По-справжньому вагітною жінкою, що підірвала себе з ненародженою дитиною, був убитий в 1991 р. індійський прем'єр-міністр Р. Ганді.

¹⁸⁴ Із цього достатньо просто випливають основні діагностичні особливості поведінки шахедок. Так, якщо вибуховий пристрій знаходиться в сумці, то вони обережно транспортують його, періодично притискуючи до себе і мимовільно обмацуючи. Приводом детонатора може служити шнур або дріт, який затиснений в руці або видніється з-під складок рукава. Тому їх руки знаходяться або на поясі, або в районі стегон. Жінки помітно збуджені, не можуть концентруватися поглядом, сильно пітніють, деякі з них пошепки постійно вимовляють молитви.

¹⁸⁵ Цьому твердженню можна протиставити дані Е. Найт щодо терористок-есерівок. Так, вони були за народженням набагато ближче до вищих шарів суспільства, ніж їх колеги-чоловіки. З 40 терористок, чиє соціальне походження вдалося встановити, 15 були дворянками або дочками купців, 4 - із середовища різночинців, 11 - із міщан, одна була дочкою священника, і 9 народилися в селянських сім'ях. При цьому навіть ці селянки були не просто селянками. Селянка Анастасія Біценко і дочка солдата Зінаїда Коноплянникова отримали освіту і стали вчительками. 11 терористок мали вищу освіту, 23 - середню, 6 - домашню і лише 3 - початкову. Одна назвала себе самоучкою. Серед терористок було 9 вчительок, 8

тероризму вважають, що в більшості випадків жінки менш цікавляться політичною й ідеологічною метою терористичної організація, вони б'ються не «в ім'я», а «проти» і «за». При цьому жінки, як правило, значно гостріше відчують несправедливість, краще знають історію та причину конфлікту, в рамках якого існує терористична організація. Теперішній час і минуле їх цікавить більше, ніж майбутнє. Терор стає для багато кого з них універсальним способом самоутвердження. Тому жінки, як правило, глибоко впевнені в необхідності і виправданості здійснення терактів, рідко замислюючись про довготривалі наслідки подібних дій¹⁸⁸.

студенток і лише 4 робітниці. До речі, середній їх вік - 22 роки. Для порівняння, з 131 терориста-чоловіка 95 були робочими і селянами за родом занять.

¹⁸⁶ Матеріалом для аналізу може послужити історія арабської терористки Лейли Халед. Вона народилася в 1943 р., вчилася в Росії на журналістському відділенні філфака РДУ. Її викладачі згадували потім, що перед розумною, енергійною і красивою дівчиною пасували всі арабські студенти. Завершувала свою освіту вона вже в МДУ. А з 1969 р. стала активним членом Народного фронту звільнення Палестини (НФЗП). Її «перу» належать декілька зухвалих захоплень літаків, але своєї світової популярності вона набула, ставши причиною політичної кризи. 6 вересня 1970 р. палестинці захопили відразу чотири літаки, зажадавши звільнити своїх соратників, що сиділи в англійських та ізраїльських в'язницях. Британський уряд спочатку не пішов на поступки. Під час штурму одного з літаків і була захоплена командир палестинців Лейла Халед. Організація звільнення Палестини зажадала звільнити дівчину під загрозою захоплення інших літаків. Через декілька днів вони виконали свою обіцянку - захопили літак, який мав вилетіти з Бомбея до Бейрута і пред'явили англійцям 72-годинний ультиматум. Англійські дипломати й співробітники спецслужб ухитрилися продовжити термін. Терористи навіть звільнили декількох жінок і дітей. А потім висадили три літаки в Йорданській пустелі. Потім вчинили ще декілька терактів, нападали на підрозділи йорданських військ, загрожували переворотом королю Хусейну. Ізраїль вимагав у англійців стояти до кінця. Проте, думаючи перш за все про заручників, ті почали секретні переговори. 13 вересня було офіційно оголошено, що заручників обміняють на Лейлу Халед. Після багатьох літ стало відомо, що зроблено це було не тільки заради заручників, але і для того, щоб зберегти при владі короля Йорданії Хусейна. Обмін відбувся, і власті Ізраїлю були вимушені підкоритися. Зараз Лейла Халед живе в Дамаску, охоче дає інтерв'ю журналістам і вкрай негативно відноситься до нинішніх літакових терористів Палестини. На її думку, зараз інший час, і якщо 30 років тому в світі нічого не знали про палестинських біженців, тому і було варто саме таким радикальним методом привертати увагу до цієї проблеми, то зараз такі акції тільки шкодять палестинцям та їх іміджу в очах всього світу.

¹⁸⁷ Аналізуючи психологію жінок-терористок, англійська журналістка Ейлін Макдональд у книзі з характерною назвою «Стреляй спочатку в жінчин» пише: «Я зустрічалась з кількома жінчинами, наводившими на людей ужас. Когда их называли террористками, они, как правило, приходили в ярость. На вопрос, почему они угоняли самолеты, взрывали бомбы и убивали людей, они давали тот же ответ, которого можно было бы ожидать от мужчин, - чтобы освободить свою страну, вызвать революцию и свергнуть правительство. Они негодовали, когда их спрашивали, как они, женщины, пошли на такое. Они никак не могли взять в толк, почему должны чем-то отличаться от мужчин, с которыми находятся в одинаковом положении. Если ты втянут в войну, то воевать нужно, невзирая на пол, говорят они».

¹⁸⁸ Існує історія про те, як до відомої терористки Віри Фігнер (яку настільки боявся Олександр III, що навіть не наважувався проводити коронацію) в еміграцію при-

Крім того, існує теорія про наявність тієї чи іншої психопатології у жінок-терористок. На її користь свідчить величезне число суїцидів (реалізованих і демонстративних) серед терористок. Так, наклали на себе руки Рашель Лур'є, Есфірь Лапіна, Софія Хренкова¹⁸⁹. О. Полєєв у дусі ортодоксального психоаналізу вважає, що «женский терроризм и женская агрессия такого рода – последствие отсутствия у женщины полноценной сексуальной жизни»¹⁹⁰. Безумовно, велике значення мають екзистенціальні причини. Так, через тероризм жінка долає традиційний для її культури і сім'ї життєвий сценарій і знаходить нову ідентичність і нове значення існування. Стати членом організації, за словами однієї терористки, значить подолати відчуженість, відчути себе частиною «цілого», покінчити з розірваністю існування, перейти до «справжнього життя»: «Ти залишаєш матір, йдеш стріляти, але робиш це, щоб життя мало сенс... Таким чином, ти знаходиш матеріальне втілення своїй відмові». Ще одна причина – наявність вираженої психопатизації особистості (особливо за істеричним типом)¹⁹¹. Ще в 1974 р. американський дослідник Б. Дженкінс помітив, що «тероризм - це театр». Переважна більшість терористів, які захоплюють заручників, вимагали надання їм права виступити в прямому ефірі перед

їхав на уклін Б. Савінков. Вони розмовляли про терор, про цінність життя, самопожертвування і т.д. Говорив в основному Б. Савінков, а В. Фігнер потім заявила, що всі ці проблеми надумані, що у народовольців внутрішньої боротьби та іншої рефлексії не було - вони просто брали чуже життя і віддавали своє.

¹⁸⁹ М. Спірідонова описувала в спогадах суїцидальні фантазії: вона хотіла, щоб її убили на місці замаху, через що ефект теракту був би ще більше.

¹⁹⁰ Так, історія німецької фракції «Червоної Армії» дуже нагадує любовну історію. Закоханий німецький соціаліст Гудрун Еннслін і популярна журналістка Ульріка Майнхоф вирішили визволити з в'язниці свого коханця Андреаса Баадера (до речі, в організації його втечі також брали участь ще три жінки і лише один чоловік). Після втечі, що вдалася, вони всі разом поїхали в палестинські табори для навчання тероризму, причому Еннслін кинула чоловіка і дитину, а Майнхоф - двох дітей. У 1970 р. вони повернулися до Німеччини і стали займатися грабежами банків для потреб революції і терактами. Їх арештували в середині 70-х рр. ХХ ст., а в 1977 р. вони наклали на себе руки у в'язниці (проте, швидше за все, їх убили). Дочка Ульріки Майнхоф та її матір навіть не пустила на похорони. Зараз одна з її дочок - відома журналістка, яка займається тим, що «продає» свою матір.

¹⁹¹ Класичний випадок - Патріція Херст (революціонерка Таня) - дочка мультимільйонера, у 1974 р., у віці 19 років, викрадена терористами з якоїсь «Армії звільнення», які потребували у її батька, газетного магната, величезний викуп. Про викрадену дівчину писали тоді всі, поки під час одного з пограбувань банку на випадковій фотографії журналісти з подивом не побачили раптом Патріцію з автоматом Томпсона. Коли її арештували, вона та її адвокати заявили про те, що революціонери застосували до неї нову техніку «промивання мозків» (внаслідок чого вона стала вважати себе революціонеркою Танею). Судді їй не повірили, і вона сіла у в'язницю, але відсиділа всього 21 місяць, а потім президент Картер пом'якшив їй вирок. Суперечки про те, винувата вона чи ні, продовжуються в США дотепер. Зараз Патріції 52 роки. Вона отримала від померлого батька спадок у розмірі близько мільярда доларів, замужем за своїм колишнім охоронцем, мати двох дітей, живе в Коннектикуті. Недавно вона знялася у фільмі Дж. Уотерса «Божевільний Сесиль», де грає немолоду матір одного з викрадачів людей, яка не дуже задоволена тим, чим займається її синок.

телеглядачами або радіослухачами. Приблизно після 95% досконалих терактів їх організатори дзвонять у редакції різних ЗМІ і беруть на себе відповідальність за скоєний злочин. При цьому терористки завжди користуються підвищеною увагою преси і викликають великий інтерес у аудиторії ЗМІ. Крім мас-медіа, свій власний внесок у популяризацію ідей жіночої агресивності (а отже, і деякою мірою жіночого тероризму) робить сучасний кінематограф. Кінохіти «Останній контракт», «Її звали Никита», «Солдат Джейн» та ін. наводять прекрасну галерею образів для ідентифікації, де героїня стріляє з багатьох видів зброї, відважно скаче на коні, володіє різними видами єдиноборств, лається і т.д. Зрештою не тільки глядач поступово привчається терпимо сприймати екранний образ жінки-кілера, переносячи свої віртуальні відчуття і переживання в реальний світ, але і сама психологія жінки та її світогляд починають видозмінюватися: жіноче єство поступово поступається місцем проявам жорстокості, агресивності, насильства¹⁹².

На наш погляд, причини жіночого тероризму лежать і в духовній площині. Недаремно хронологічно процес розповсюдження жіночого тероризму добре співвідноситься з процесом наростаючої секуляризації суспільства, зростання атеїзму і втрати релігійних цінностей. Сучасне «звільнення» жінок призвело до відродження язичества, повернення до старогрецьких і давньоримських богинь, які не тільки не гидують насильством, але і вельми часто вдаються до нього. Зовнішній атеїзм веде до підміни віри міфологією, до якої особливо чутливими виявляються саме жінки.

¹⁹² У кінообразах, створених А. Рогожкіним у фільмі «Блокпост» (1999 р.), пропонується модель пояснення жіночої участі в тероризмі як самовідданого «патріотичного протесту» проти вторгнення чужаків. В останніх кадрах фільму глядач узнає, що таємний снайпер і чеченська дівчина, яка продає «любов» глухонімої сестри «невірним російським» солдатам, - одна і та ж особа. Проте мотив визвольної боротьби в жіночих діях, немов щит, захищає глядацьке сприйняття створених жіночих образів від засудження, ушляхетнює їх. Психологічний підтекст авторської точки зору очевидний: російські солдати виступають у ролі безвинних жертв війни, зате чеченські дівчата – «національні героїні». Деякі політологи відзначають, що вихід на екрани цього фільму (мав значний глядацький резонанс) не тільки збігся за часом із періодом «єдиновладності» на території Чечні сепаратистів, але і фактично передував початку проведення контртерористичної операції федеральних сил у Чечні, спровокованій озброєним вторгненням бунтівників до Дагестану, в ході якої було відзначено значне збільшення кількості терактів з участю жінок. У фільмі Д. Євстигнеєва "Мама" (1999 р.) розповідається про історію зробленого в 1988 р. сім'єю Овечкіних озброєного захоплення і уgonу літака «з метою втечі з СРСР у капстрану». Грунтуючись на традиціях російського гуманізму, режисер намагається «побачити і зрозуміти» гуманістичну мету і душевні переживання в діях злочинців. Жіночий образ матері-терористки (Н. Мордюкова), на думку кінокритиків, не викликає ненависті, автор ставить під сумнів догми здорового глузду, однозначна стереотипна відмінність «добра» і «зла». Теракт, мотивований прагненням до «свободи», в авторській інтерпретації здається більш «прийнятним», ніж свавілля і жорстокість охоронців порядку.

6.6. Психологічні аспекти антитерористичної боротьби

Умирали пацаны просто.

Умирали пацаны страшно.

И не каждый был высокого роста.

И не каждый был снаружи прекрасен.

Ю. Шевчук

Вновь уходят ребята, растворяясь в закатах,

Позвала их Россия, как бывало не раз.

Так куда ж вы уходите, может, прямо на Небо?

И откуда-то сверху прощаете нас?

О. Газманов

Історія виникнення і становлення вітчизняних спецслужб на всьому своєму протязі так чи інакше пов'язана з діалектичним процесом створення–протистояння тероризму. Крім того, із самого початку їх робота мала подвійний характер і стала вестися двома відомствами – зовнішньополітичним і військовим. «Вероятно, двойственность и конкуренция спецслужб относятся к основным законам государственной жизни» [52, с.7]. Проте до початку епохи Івана Грозного все це були разові акції окремих осіб, зроблені ними або за власною ініціативою, або за прямим дорученням князя (наприклад, вбивство суперників в міжусобних війнах, залякування жителів міст, що відмовляються платити дань або бути союзниками у військових походах і т.ін.). Проте завершення складання і зміцнення російської централізованої держави чим далі, тим настирніше вимагали створення якогось органу, який би забезпечував державну безпеку і реалізацію державних інтересів у деяких сферах суспільного життя.

Першою організованою на державному рівні спецслужбою стала встановлена в 1565 р. Іваном IV *опричнина*, що увійшла до російської історії як інструмент великомасштабного кривавого терору¹⁹³. Показово, що головною причиною появи опричнини І. Грозний назвав неможливість при існуючому порядку карати злочинних бояр, яких він перед всім народом гучно звинуватив в казнокрадстві і державній зраді. Для цього цар публіч-

¹⁹³ Цікаво, що І. Грозний був історичним улюбленцем Й. Сталіна. Е. Радзинський в очерку «Иоанн Мучитель» з циклу «Загадки истории» пише: «Сталин несколько раз посещал его могилу в склепе под алтарем Архангельского собора. Общеизвестна история Эйзенштейна: Сталин осыпал милостями великого режиссера, когда тот снял фильм-панегирик Ивану Грозному, и пришел в ярость, когда Эйзенштейн во второй серии посмел не воспеть его как должно...»

Занимаясь биографией Сталина, среди книг его библиотеки я нашел пьесу А.Н. Толстого об Иване Грозном. В страшные дни войны, когда немцы рвались к Москве, попала к нему на стол эта пьеса... Прочитав ее и, видимо, о чем-то раздумывая, Сталин несколько раз написал на задней стороне обложки одно слово – «Учитель».

Учитель... но в чем?

Ответ казался простым: грозный царь истребил множество бояр. И Сталин истребил партийных вельмож, которых часто называли «боярами» (как писал поэт: «А вы, кремлевские бояре из белостокских корчмарей...»).

но відмовився від монаршої влади і погодився повернутися на царство, тільки отримавши від підданих згоду на вручення йому необмежених повноважень, які в першу чергу мали на увазі повну свободу страчувати зрадників: «...хто будет государские лиходеи, которые изменные дела делали, и в тех ведает Бог да он, государь, и в животе и казни его государская воля». Щоб максимально укріпити своє положення, цар розділив країну на опричнину (так на Русі називалася «частка вдови», яку встановлено було після смерті князя виділяти його вдові) і земщину і створив особливий привілейований корпус із шести тисяч чоловік. Опричники, що входили до нього, повинні були, по-перше, охороняти священну персону государя, і, по-друге, знаходити і безжалюбно знищувати його ворогів (що відобразилося на їх символах – собачій голові і мітлі). Іноземні держави не повинні були знати про це, тому на питання про опричнину посла Івана мали відповідати, що нічого такого в їх державі немає, що все це «мужичі бредні», а «мужичим мовам нічого вірити». Вінцем опричного терору став розгром другого після Москви російського міста – Новгорода, коли жителі цього міста були звинувачені в зраді і піддані жорстокій розправі. При цьому за порівняно недовгий історичний термін (з 1565 р. по 1572 р.) біля керма терористично–розшукної машини встигло змінитися цілих три покоління керівників¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Було поділено й Москву: з одної сторони Никитської вулиці починалася опричнина, а з іншої – земщина.

¹⁹⁵ «По тысяче человек в день привозили на суд к нему и любимому сыну его, Ивану, который во всех злодействах был рядом с отцом. И судили они людей, и мучили их перед смертью. Сжигали заживо, секли и на кол сажали, в Волхове топили, а кто всплывал, тем опричники головы разбивали баграми.

По летописи, шестьдесят тысяч новгородцев истребил Государь. Истребляя, не забывал молиться: «А имена же ты их, Господи, веси...»

А потом он собрал жалкую кучку оставшихся в живых горожан, у которых отняли все имущество, и попросил их «молиться за державство наше... А что касается крови вашей, то пусть она взыщется с изменников».

¹⁹⁶ В цьому контексті дуже цікавою може бути версія російської історії, вказана відомим російським журналістом і письменником Д. Биковим у поемі «ЖД»: «Страна, у которой не было человеческого закона, обречена была жить по законам природы. Примерно раз в век, в начале столетнего цикла, случалась очередная революция, не ведущая ни к чему: оно и понятно. Россия так и оставалась колонией, власти которой выслуживаются перед незримым Куком. Вслед за революцией наступал заморозок, за ним – легкое послабление для выпуска пара, называемое «оттепелью». После режим впадал в маразм, и никакого способа преобразовать его, кроме революции, не было: он давно не реагировал ни на что, кроме топора. Всякая новая топорная революция отбрасывала страну на полвека назад, отнимала немногие завоевания и губила тех, чьим именем она затевалась, после чего новое закрепощение порождало новых правителей и протестантов, – протестанты выросли и умнели, правители старели и тупели, власть падала, протестанты в хаосе вымирали с голоду, и новый тиран на руинах прежнего противостояния запускал часы.

У каждого из этих четырех секторов русского круга обнаруживались особые приметы. Революция всегда заканчивалась военным путчем – иногда отсроченным, но неизбежным, как стрелецкий. Заморозок совпадал с большой внешней войной, которая позволяла придать ему видимость перестройки общества на воен-

Наступна російська спецслужба виникла в Смутний час і була пов'язана із законодавчим закріпленням в Соборному Положенні від 1649 р. поняття *державного злочину*, що позначався стереотипною формулою «слово и дело», надовго укоріненою у вітчизняній історії. Спочатку так позначалося кримінальне переслідування в словесному образі государя, але дуже швидко воно стало тлумачитися розширювально. Цікава практика розшуку того часу: майже єдиним способом отримання інформації був *донос*, внаслідок чого влада оголосила його громадянським обов'язком для всіх членів російського суспільства. Головним способом підтвердження правильності доносу були тортури. За традицією, що склалася, в першу чергу катували самого донощика. Якщо він під тортурами не відмовлявся від свого доносу, то негайно арештовували обвинувачених і всіх свідків тієї або іншої події. Для розслідування цих справ у 1654 р. цар Олексій Михайлович фундирував *Наказ таємних справ*, штат якого складав таємний дяк і 7 піддячих, заклавши традицію поєднання функцій особистої канцелярії монарха і органу державної безпеки. Проте із смертю царя в 1676 р. і вступом на престол царя Федора Олексійовича Наказ було скасовано.

Традицію продовжив Петро I, що створив у 1686 р. *Преображенський наказ*. Свою назву він отримав від села Преображенське, де майбутній цар у напівзасланні провів дитинство і спочатку іменувався Преображенська потішна хата (яка відала Преображенським і Семеновським потішними полками). Відповідно до петровського указу від 25 вересня 1702 р. за невиконання розпоряджень Преображенського наказу або будь-яке втручання в сферу його діяльності глава цього відомства мав право притягати будь-якого посадовця до адміністративної або судової відповідальності, а за недостатньо швидке або точне виконання вказівок – покарати штрафом, биттям палицями або ув'язненням в острог. Саме

ные рельсы; если войны на горизонте не было – ее инспирировали. Оттепель сопровождалась расцветом искусств, тогда как при тиране–морозильнике талантов было меньше, а сами таланты – больше. В конце оттепели обязательно высылали или сажали того, кто горячее в нее поверил и больше себе позволил: Радищев ехал в Илим, Чернышевский – в Вилюй, Синявский – в Потьму. Главное же – эта закономерность не зависела ни от одной личности, и роль этой пресловутой личности в истории стремилась к нулю...

... Разумеется, если бы страна принадлежала населению, сознающему ее своей, она давно бы порвала этот круг и двинулась путем всей земли, колеблясь периодически от чересчур наглой личной свободы до слишком сильной государственности, – петляла бы, взлетала и съезжала по синусоиде, но в любом случае не повторяла круга дословно. Захватчики же шествовали не по опрокинутой спирали, а по Дантовой модели ада – сужающимся концентрическим кольцам, последним из которых было девятое: полный мрак и вечная мерзлота. От момента создания империи Россия прошла уже пять кругов – круг Грозного, завершившийся маразмом семибоярщины; круг первого Романова, сменившийся революцией Петра; петровский круг с заморозком времен «Ледяного дома» и двадцатилетней оттепелью Екатерины; золотой круг, начавшийся реформами Сперанского и окончившийся реформами Столыпина; ленинский круг, завершившийся в восемьдесят пятом... Начинаясь шестой, очень простой, с постепенным и неукоснительным сокращением всех, кто знал длинные слова и иностранные языки».

завдяки цьому Наказу був жорстоко пригнічений стрілецький заколот 1698 р. і астраханське повстання 1706 р. Цар особисто бере участь у роботі Наказу (він особисто розслідував і виніс рішення більш ніж по 50 справах). Проте у зв'язку з розслідуванням справи про змову царевича Олексія і недовірою до керівника Преображенського наказу Івана Ромодановського в лютому 1718 р. була створена *Таємна канцелярія*. Для отримання докладних визнань цар не зупинився навіть перед тортурами сина. Після закінчення справи царевича Преображенський наказ і Таємна канцелярія стали дублювати один одного (в Москві та в Петербурзі). При цьому Таємна канцелярія займалася якраз питаннями політичної зовнішньої й внутрішньої розвідки і диверсії. Вона була скасована лише 28 травня 1726 р. вдовою Петра Катериною I, що знову зробила Преображенський наказ єдиним органом державної безпеки.

Проте вже в 1727 р. вона була вимушена повернути для вирішення таємних справ до діяльності Преображенського наказу ще і Сенат. А в 1729 р., під час короткочасного правління Петра II (сина царевича Олексія), Преображенський наказ був ліквідований і його функції перекладені на спеціально створену *Верховну таємну раду* і Сенат. Робота цих двох органів незабаром була паралізована великою кількістю справ і невідповідністю кадрів. Крім того, Верховна таємна рада, в яку входили представники старої й нової аристократії, зробила кроки до введення в Росії конституційної монархії і зажадала від імператриці Ганни Іоаннівни (племінниці Петра I) підписати «кондиції», істотно обмежуючи її владу. Залякане загрозою встановлення влади олігархії дворянство виступило проти Верховної таємної ради, і, спираючись на його підтримку, Ганна Іоаннівна розірвала підписані «кондиції» і жорстоко розібралася з «верховниками»: Маніфестом від 4 березня 1730 р. вона розпустила Верховну таємну раду. А 24 березня 1731 р. була встановлена *Канцелярія таємних розшукових справ*. Саме вона розмістилася на Луб'янці і розвинула такий терор проти власного народу¹⁹⁷, що Петро III визнав за благо «Найвищим маніфестом» 21 лютого 1762 р. ліквідувати цю установу, замість якої створивши *Особливу експедицію*. Його дружина Катерина II, що повалила його з престолу, при всій своїй підтримці вільнодумності трансформувала її в *Таємну експедицію*, використавши її у тому числі і для замаскованого вбивства свого чоловіка. Замислюючись про європейську громадську думку, вона звузила сферу застосування тортур, заповнивши простір, що звільнився, релігією. Так, для отримання правдивих свідчень з обвинува-

¹⁹⁷ У 1754 р. порядок проведення розшуку в Канцелярії був регламентований спеціальною інструкцією «Обряде како обвиняемый пытается», затвердженою особисто імператрицею Єлизаветою. Згідно з нею, якщо підозрюваний на допиті і очній ставці з донощиком відразу не визнавав своєї вини, то для вибивання з нього правдивих свідчень у першу чергу застосовували дибку і батіг. Якщо вони не надавали бажаної дії, «Обряд» рекомендував таке: «Тиски, заделанные из железа в трех полосах с винтами, в которые кладутся злодея персты сверху большие два из рук, а внизу ножные два; и свинчивается от палача до тех пор, пока или повинится, или не можно будет больше жать перстов и винт не будет действовать». Якщо це також не допомагало, передбачалася тортура вогнем за допомогою підпаленого віника.

ченим, рівно як і з донощиком, на початку слідства розмовляв тюремний священик Петропавлівської фортеці, чії дії називалися «увещевание священническое». Головною метою ставало не стільки отримання щиро-сердого визнання, скільки розкаяння в скоєному. Крім того, саме Катерина II придумала посилати «слухачей» в місця масового скупчення народу і перлюстрацію кореспонденції. Павло I страждав шпіономанією і використовував Таємну експедицію переважно в цілях контррозвідки. А в 1801 р. Олександр I ліквідував Таємну канцелярію.

Декілька років Олександр I намагався розв'язати проблему державної безпеки без створення єдиного спеціалізованого органу. Але загроза з боку наполеонівської Франції примусила в 1805 р. створити «Комітет для нарад у справах, що відносяться до вищої поліції», а в 1807 р. – *Комітет для розгляду справ по злочинах, що стосуються порушення загального спокою (Комітет загальної безпеки)*. Крім протидії французькому шпигунству він був призначений і для боротьби з таємними товариствами – масонами, илюмінатами і мартіністами.¹⁹⁹ Паралельно з Комітетом у Петербурзі (при генерал-губернаторі) і Москві (при обер-поліцмейстері) існувала особливо секретна поліція, що підпорядковувалася одночасно створеному в 1802 р. Міністерству внутрішніх справ. Подібне дублювання, а так само низький рівень організації роботи і професійної кваліфікації агентів призвели до виникнення безлічі таємних кружків і секретних організацій, що займалися у тому числі і терористичною діяльністю у відношенні до держави (як, наприклад, змови офіцерів–декабристів, що продовжувалася приблизно дев'ять років²⁰⁰). У 1810 р. виникає Міністерство поліції (побудоване М.М. Сперанським, який повернувся з опали, за зразком наполеонівської поліції, очолюваної знаменитим Фуше), а 25 червня 1811 р. у складі Міністерства створюється спеціальний орган – *Особлива канцелярія*, яка починає займатися тим, що можна сьогодні назвати антитерористичною діяльністю (запобігання вбивствам вищих політичних діячів, контроль над сепаратистськими націоналістичними організаціями і т.ін.). Крім того, в березні 1812 р. під керівництвом військового міністра, генерала від інфантерії М.Б. Барклая де Толлі формується військова контррозвідка – *Вища військова поліція*. Саме вона змогла перед самим нападом Наполеона на Росію підкинути французам дезінформацію про плани оборони, а під час самої Вітчизняної війни – сформувані і розвернуті мережу партизанських груп. Але вона не змогла запобігти великому польському повстанню 1830 р. і в 1831 р. була скасована.

¹⁹⁸ Остаточо торттури були відмінені Олександром I лише в 1801 р.

¹⁹⁹ Так, зокрема, у належності до илюмінатів підозрювали одного з найближчих радників Олександра I, автора проекту великомасштабних реформ М.М. Сперанського, якого Комітет арештував і відправив у заслання.

²⁰⁰ Декабрист Г.С. Батеньков писав про цей час: «Разнородные полиции были крайне деятельны, но агенты их вовсе не понимали, что надо разуметь под словами карбонарии и либералы, и не могли понимать разговора людей образованных. Они занимались преимущественно только сплетнями, собирали и тащили всякую дрянь, разорванные и замаранные бумажки, их доносы обрабатывали, как приходило в голову».

Після озброєного заколоту декабристів Микола I зрозумів, що децентралізована структура забезпечення державної безпеки себе не виправдала, і в 1826 р. він створює *Третє відділення Власної його імператорської величності канцелярії*, на чолі якої став сумно відомий Олександр Христофорович Бенкендорф. В історію вітчизняної літератури воно ввійде перш за все як «мундири голубі» – орган, якій здійснював нагляд за О.С. Пушкіним, О.С. Грибоедовим, О.І. Герценом, М.Ю. Лермонтовим і т.ін.²⁰¹ Проте нездатність Третього відділення забезпечити захист життя царської сім'ї і вищих державних діячів від рук революційних терористів призвела до того, що в 1880 р. цар Олександр II своїм указом скасував його. Але оскільки до цього часу в Росії склалася революційна ситуація (за минулі п'ять років було зафіксовано 152 озброєних селянських виступів і 165 виступів пролетаріату), цар 12 лютого 1880 р. створює *Верховну розпорядливу комісію з охорони державного порядку і суспільного спокою*. Проте, проіснувавши всього сім місяців, цей надзвичайний орган припинив своє існування у зв'язку з внутрівідомчою конкуренцією і крайньою непопулярністю в народі. Так одночасно із скасуванням старої структури був створений останній в історії Російської імперії орган державної безпеки – *Департамент поліції*. Найважливішими його ланками були *Охоронні відділення* на місцях, а основна ставка була спрямована на використання інформаторів і провокаторів (за оцінками різних дослідників, їх налічувалося від 10 до 40 тис. осіб)²⁰². Найгучнішими успіхами Департаменту поліції (особливо його Особливого відділу) були упровадження агентів Євно Азефа на пост керівника «Бойової організації есерів» і Романа Малиновського в ЦК РСДРП (у 1913 р. він навіть очолював фракцію більшовиків у IV Державній думі), провокації попа Гапона, вбивство Д. Багровим прем'єр-міністра Столипіна і т.п. Проте Департамент так і не зміг запобігти Лютневому повстанню 1917 р., під час якого пав однією з перших жертв: натовп, що увірвався в будинок №16 на Фонтанці за намо-

²⁰¹ Цікаво, що згідно з думкою популярного російського письменника-історика О. Бушкова, О.С. Пушкін сам був агентом Особливої експедиції Третього відділення Власної його імператорської величності канцелярії.

²⁰² В своєму завершеному вигляді ця ідея була сформульована начальником Петербурзького охоронного відділення полковником О.В. Герасимовим: «Моя задача заключалась в том, чтобы в известных случаях сбросить от арестов и сохранить те центры революционных партий, в которых имеются верные и надежные агенты. Эту новую тактику диктовал мне учет существующей обстановки. В период революционного движения было бы неосуществимой, утопической задачей переловить всех революционеров, ликвидировать все организации. Но каждый арест революционного центра в этих условиях означал собой срыв работы сидящего в нем секретного агента и явный ущерб для всей работы политической полиции. Поэтому не целесообразнее ли держать под тщательным и систематическим контролем существующий революционный центр, не выпускать его из виду, держать его под стеклянным колпаком – ограничиваясь преимущественно индивидуальными арестами. Вот в общих чертах та схема постановки политического розыска и организации центральной агентуры, которую я проводил и которая, при всей сложности и опасности ее, имела положительное значение в борьбе с возобновившимся единоличным террором».

вою провокаторів, які боялися викриття і німецьких шпигунів, розгромив і спалив секретний архів.

Новітня історія радянських спецслужб (ЧК – ВЧК – ОДПУ – НКВС – НКДБ – МДБ – МВС – КДБ) достатньо відома, тому далі ми не будемо її розглядати.

Якщо спеціальні служби є інтелектуальним полюсом боротьби з тероризмом, то фізичним засобом реалізації ідей традиційно виступають підрозділи спеціального призначення («спецназ»)²⁰³. Проте сьогодні під брендом «спецназ» існує така кількість підрозділів самих різних відомств (від МЧС до приватних охоронних агентств), що для невійськового (а часом і для військових інших родів військ) розібратися в цих структурах практично неможливо. Цій невизначеності сприяє цілком зрозуміла «закритість» офіційної інформації та незліченна кількість спекуляцій на цій темі в ЗМІ і популярній культурі (книги, фільми, телесеріали і т.п.)²⁰⁴. Тим часом будь-який фахівець, що так чи інакше бере участь в організації або проведенні антитерористичних заходів, для точного виконання власної роботи й побудови максимально ефективної взаємодії з іншими має чітко розуміти структуру і функцію того чи іншого елемента антитерористичної системи, умовно підрозділи спецназу можна розбити на три групи: 1) армійський і флотський спецназ - підрозділи, задачею яких є ведення розвідки, а також проведення диверсій, розгортання партизанського руху на території супротивника і боротьба з партизанами на своїй; 2) спецпідрозділи структур державної безпеки – підрозділи, що займаються боротьбою з тероризмом і організованою злочинністю; 3) підрозділи без чітко визначених задач (чисто радянський винахід) - спецназ внутрішніх військ і Міністерства юстиції, Управління спецпризначення при Службі безпеки Президента і т.п.

²⁰³ У світі це такі підрозділи, як «Дельта» (США), ГСГ-9 (Німеччина), САС (Англія), спецпідрозділ МОССАД (Ізраїль), група національної жандармерії (Франція), «Кобра» (Австрія), спецескадрон швидкого реагування (Бельгія), «ГАЛ» (Іспанія). Формування та підготовка спеціальних частин, що займаються боротьбою з тероризмом в інших країнах, звичайно проходить за допомогою ізраїльських і німецьких інструкторів.

²⁰⁴ Д. Биков у романі «Оправдание» наводить дуже цікаве психологічне пояснення феномена цих спекуляцій: «Рогов поймал себя на том, что реконструирует этот эпизод в лучших традициях современного боевика, героем которого непременно был тайно обученный, строго засекреченный советский диверсант, из какого-то самого последнего резерва, в существовании которого был уверен любой житель Империи. Все могло кончиться, но в последний момент вводился в действие последний и сверхсекретнейший план, ибо допустить, что не все предусмотрено, житель Империи не мог. В боевиках, которыми наводились все книжные лотки и киоски, действовал офицер — почему-то особенно часто майор — из расформированного сверхсекретного подразделения, предназначенного именно для действий в экстремальнейших, последних обстоятельствах». Помітимо, що існують і цілком достовірні твори, що розповідають про армійський спецназ у різні періоди його становлення. До них, безумовно, можна віднести книги В. Карпова «Взять живым!», Е. Казакевича «Звезда», фільм О. Невзорова «Чистилище», телесеріали «Спецназ», «Диверсант», «Гибель империи» і «Грозовые ворота».

Армійський спецназ відноситься до Другого головного управління (Головного розвідувального управління (ГРУ)) Генерального штабу Міністерства оборони. Днем його народження вважається 24 жовтня 1950 р., коли спочатку була утворена окрема рота, а потім і окремий батальйон спеціального призначення²⁰⁵. Проте В. Суворов в однойменній книзі нага-

²⁰⁵ Якщо бути історично точними, то перша регулярна частина армійського спецназу — окрема інженерна бригада спеціального призначення - була сформована весною 1942 р. на Калінінському фронті, в радіусі дій 30-ї армії. Але «для того, чтобы лучше понять историю спецназа, полезно повернуть наши мысли назад к Британскому Парламенту во времена Генриха VIII. В 1516 году член парламента Томас Мор опубликовал великолепную книгу, озаглавленную "Утопия". В ней он показал просто и убедительно, что очень легко создать общество, в котором царит всеобщая справедливость, но что последствия этого создания были бы ужасными. Мор описывает общество, в котором нет частной собственности, где все контролируется государством. Государство Утопия полностью изолировано от внешнего мира, так же полностью, как бюрократический класс правит населением. Верховный правитель ставится пожизненно. Само же государство, всего лишь полуостров, затрачивает значительные усилия части населения и армии, чтобы вырыть глубокий канал, отделяющий его от остального мира, и превратиться в остров. Внедрено рабство, но жизнь остального населения не лучше, чем у рабов. Люди не имеют своих домов, и в результате любой может в любое время идти в тот дом, в который он хочет.

В Утопии... людям надо вставать ото сна (в четыре часа утра), когда им надо идти спать... Каждый день начинается с публичной лекции. Люди должны передвигаться в пределах группового пропуска, подписанного Мэром, и если их задержат без пропуска вне их района, их сурово наказывают, как дезертиров. Каждый старательно следит за своим соседом: "Каждый подсматривает за тобой". С тонким английским юмором Томас Мор описывает способы, с помощью которых Утопия ведет войну. Все население Утопии, мужчины и женщины, учится воевать. Утопия ведет войны только за свою безопасность и, конечно, за освобождение других народов. Народ Утопии считает, что их право и их обязанность устанавливать такой же режим в соседних государствах. Многие из окружающих стран уже освобождены и управляются не местными вождями, а правителями из Утопии. Освобождение других народов происходит во имя гуманизма. Но Томас Мор не объясняет нам, что такое "гуманизм". Союзники Утопии получают от нее военную помощь и обращают население соседних с ними государств в рабов. Утопия провоцирует столкновения и противоречия в тех странах, которые еще не освобождены. Если кто-то в такой стране говорит в пользу капитуляции перед Утопией, то он может надеяться после на большую награду. Но любой, кто призывает людей к борьбе с Утопией, может надеяться только на рабство или смерть с разделом и распределением его собственности среди тех, которые капитулируют и сотрудничают.

Во время начала войны агенты Утопии во вражеской стране расклеивают в заметных местах листовки, где объявляется награда, которая будет выплачена тому, кто убьет короля. Это огромная сумма денег. Также там же указывается список других людей, за убийство которых будут выплачены громадные суммы. Прямым результатом таких мер является воцарение всеобщей подозрительности во вражеском государстве.

Томас Мор описывает только одну из применяющихся уловок, но есть и более важная: когда битва разрастается, группа специально отобранных молодых людей, поклявшихся держаться вместе, старается вывести из строя вражеского генерала. Они пытаются сделать это любым возможным методом – любовными ата-

дує в цьому контексті вже викладені вище факти: «Очень интересно отметить то, что подобные группы были сформированы даже раньше, чем начала существовать Красная Гвардия, еще перед Революцией. Истоки спецназа обнаруживаются в революционном терроризме девятнадцатого века, когда многочисленные группы молодых людей готовились к совершению убийств, даже ценой самоубийства, для создания общества, в котором все должно быть поделено поровну между всеми. Они шли на убийство других или самоубийство в случае провала, чтобы стала понятной одна только правда: что для создания такого общества вы должны создать контролирующий механизм. Справедливое общество, которое они хотели построить, в более полной мере должно было контролировать все производство и потребление. Многие из первых руководителей Красной Армии были перед революцией террористами. К примеру, один из выдающихся организаторов Красной Армии Михаил Фрунзе, именем которого после его смерти была названа главная Советская Военная Академия, дважды был приговорен к смерти перед Революцией. В то время было очень трудно получить два смертных приговора. Создавший партию в целях свержения силой существующего режима Ленин получил только три года ссылки, в которой он хорошо и комфортабельно поживал, проводя время на охоте, рыбалке и открыто призывая к революции. А женщина-террористка Вера Засулич, убившая провинциального губернатора, была оправдана Российским судом. Этот суд был независим от государства и считал, что если она убила по политическим мотивам, то это значит, что ее заставили так действовать ее совесть и ее убеждения и что ее деяние не может считаться преступлением. И в таком климате Михаил Фрунзе умудрился получить два смертельных приговора. И ни один из них не был приведен в исполнение. В обоих случаях приговор был заменен на ссылку, из которых он бежал без всяких трудностей. Будучи в ссылке, Фрунзе организовал кружок единомышленников, который был назван "Военная Академия" - настоящую школу для террористов, где впервые разрабатывалась стратегия, последователями которой являлись вооруженные отряды коммунистов во время восстания... Фрунзе, без сомнения, был ярчайшим теоретиком и практиком военного искусства, включая партизанские действия и терроризм. Во время Гражданской войны он командовал армией и несколькими фронтами. После высылки Троцкого он назначен Народным комиссаром по военным и морским делам». В августе 1930 г. был создан прообраз и официальная база спецназа – советские воздушно-десантные войска, поэтому в одни моменты своей истории спецназ переходил от контроля со стороны военной разведки в руки воздушно-десантных сил, в другие – воздушно-десантные отряды осуществляли административный контроль, тогда как военная разведка осуществляла оперативное руководство. Уже к 1938 г. в Совет-

ками, засадами, выстрелами из лука с дальнего расстояния, в рукопашной схватке. Они добираются до него с помощью длительно действующего, неломящегося клина, главное в котором - обновление уставших людей, заменяемых свежими. В результате этого генерала едва не берут в плен или убивают - пока он, спасая свою школу, не убегает».

ском Союзе было шесть воздушно-десантных бригад, насчитывающих, в общей сложности, 18000 человек. Кроме того, парашютистов также тренировали не только в армии, но и в "гражданских" клубах. Так, в 1934 г. такие клубы имели 400 парашютных вышек, с которых члены клубов совершили свыше полумиллиона прыжков, добавляя к этому опыт прыжков с самолетов и аэростатов. Это дает основание западным экспертам считать, что Советский Союз вступил во Вторую Мировую войну с миллионом подготовленных парашютистов, которых можно было использовать в диверсионно-террористических целях».

Батьком сучасного спецназу став легендарний диверсант Ілля Григорович Старинов²⁰⁶. Основною причиною, що послужила поштовхом для створення спецназу ГРУ, була поява на озброєнні армій країн НАТО мобільних засобів ядерного нападу. Тому спочатку в задачі спецназу входило ведення розвідки і знищення за необхідності мобільних засобів ядерного нападу вірогідного супротивника, ведення розвідки зосередження військ супротивника в його глибокому тилу, проведення диверсій, а також знищення видатних військових і політичних діячів (згодом ця задача була вилучена з керівних документів).

²⁰⁶ Ще в 1936 р. І.Г. Старинов за завданням керівництва ГРУ виїхав до Іспанії військовим радником та інструктором розвідгрупи Домінго Унґрі. Він настільки прославився своєю диверсійною діяльністю, що до нього приїжджали спілкуватися поет Михайло Кольцов і письменник Ілля Еренбург. З ним познайомився також Е. Хемінґуей, який разом із загоном взяв участь у декількох рейдах по тилах супротивника (на основі чого написав роман «По ком звонит колокол»). З початком Великої Вітчизняної Старинов як командир оперативно-інженерної групи (в задачі якої входило знищення транспортної інфраструктури перед наступаючим супротивником) розробив у польових умовах міни направленої дії (МНД), які широко використовуватимуться і після війни. Разом з іспанськими колегами у вересні 1941 р. він встановив у м. Харкові першу радіоміну, за допомогою якої 14 листопада, за сигналом з Воронежа, були підірвані комендант Харкова генерал-лейтенант Георг фон Браун і офіцери штабу 68-ї піхотної дивізії. Ставши начальником першої фронтової партизанської школи Західного фронту, він за допомогою генерала Конєва відновлює в колишніх званнях всіх репресованих співробітників ГРУ і «іспанців», призначаючи їх на посади командирів диверсійних груп або інструкторів мінно-підривної справи в партизанські загони. Він розробив концепцію «війни на рейках» за допомогою застосування мін сповільненої дії (МСД). Так, одночасно на одній ділянці диверсанти встановлювали десяток МСД на невитягання (міни вибухали при спробі розмінування) з різним часом уповільнення. На бойовий взвод ставлять першу міну — підривається перший ешелон супротивника. Німці перевіряють дорогу, посилюють охорону, знову пускають ешелони. Частина з них встигає пройти, що притупляє пильність охорони. У цей час диверсанти ставлять на бойовий взвод другу міну, і черговий ешелон йде під укіс. Німці прочісують ліси у пошуках партизан, але міни вже стоять у полотні дороги і чекають закінчення термінів свого уповільнення. Врешті-решт, не знайшовши відповіді і не усунувши причину, супротивник був вимушений повністю припинити рух по ділянці дороги. У зв'язку з цим І.Г. Старинов входив до списку особистих ворогів Гітлера. Його п'ять разів представляли до генеральського звання, тричі — до звання Героя Радянського Союзу. Але ні те, ні інше він не отримав — дуже вже часто він не був згоден зі стоящим вище начальством.

Спецпідрозділи органів державної безпеки формувалися у декілька етапів. На першому етапі, в роки Великої Вітчизняної війни в СРСР була створена Окрема мотострілкова бригада особливого призначення («ОМ-СБОН»), що входила в Четверте Управління НКВС²⁰⁷. Це Управління (яке ще називали партизанським) очолював відомий диверсант генерал-лейтенант П.А. Судоплатов. Органи бригади успішно діяли в глибокому тилу у німців, а також проти бандформувань, що залишилися в тилу після наступу частин Червоної Армії. Незабаром після війни вона була розформована. А в 1955 р. був створений спецвідділ при ПГУ КДБ СРСР. Передбачалося, що у воєнний час на базі відділу сформується Управління диверсійної розвідки. У свою чергу, при цьому відділі була створена Окрема бригада особливого призначення («ОБОН»), що мала кадровий характер - підготовка резерву КДБ на випадок воєнного часу. В бригаду (загальною чисельністю 4,5 тис. чоловік) входило шість полків і один оперативний батальйон. Формуванням цих полків резервістів і розгортанням їх в мирний час займалися територіальні органи КДБ України, Казахстану і Узбекистану, а також Хабаровського і Краснодарського країв, Московської та Ленінградської областей. Окрім цього, він займався підбором і підготовкою резерву для служби зовнішньої розвідки. У період 1960-1980 рр. спецрезервісти брали участь у різних оперативно-бойових діях, сама відома з яких - підготовка введення військ Варшавського договору до Чехословаччини в 1968 р.

На другому етапі рішенням керівництва КДБ у 1969 р. у складі Вищої школи КДБ (але в оперативному підпорядкуванні розвідки) були створені Курси удосконалення офіцерського складу («КУОС»). Їх основною задачею була підготовка «оперативників» КДБ для дій у складі оперативно-бойових груп на території супротивника в особливий період або в його глибокому тилу з початком бойових дій. Протягом семи місяців слухачі проходили спеціальну фізичну, вогняну, повітряно-десантну і гірську підготовку, освоювали спеціальну тактику, мінно-підривної справу, топографію, удосконалювали навички розвідувальної діяльності, вивчали досвід партизанської боротьби і багато що інше. ОБОН мала полігони на всіх географічних широтах Радянського Союзу плюс центр підготовки, де в ході навчання організувалися групи, на ділі перевірялися командирські

²⁰⁷ Як підкреслює В. Суворов, «термин "осназ" обычно встречается только в секретных документах. В рассекреченных документах этот термин пишется полностью как "особого назначения" или еще в укороченном до двух букв виде "ОН". В случаях, когда длинное название сокращено, эти буквы "ОН", ставят вместе с предшествующими буквами. Например, ДОН означает "дивизия осназ", ООН - "отряд осназ". Эти два слова "особый" и "специальный" очень близки по смыслу, но достаточно разные слова. При переводе очень трудно подобрать точные эквиваленты для этих слов, поэтому легче использовать термины "осназ" и "спецназ" без перевода. Осназ, несомненно, появился в то же самое время, когда и коммунистическая диктатура. Осназ означает военно-террористическую единицу, которая появилась как ударные группы Коммунистической Партии, и чьей задачей была охрана этой партии. Тот факт, что спецназ принадлежит армии, а осназ секретной полиции, и определяет все различия между ними. Спецназ действует преимущественно против внешних врагов; осназ делает то же самое, но, в основном, на своей собственной территории и против своих граждан».

навички і т.ін. Для викладання притягувалися самі підготовлені кадри як КДБ, так і Міністерства оборони²⁰⁸.

Крім того, за ініціативою Голови КДБ СРСР Ю.В. Андропова в 1974 р. була створена секретна антитерористична група «А» (яку після серпневого путчу 1991 р. у пресі назвуть групою «Альфа»). Спочатку її штат складав всього тридцять чоловік. Пізніше при ній було створено спецпідрозділ для боротьби з морськими диверсантами. Група брала участь в операціях тільки за особистим розпорядженням голови КДБ. Її перша операція відбулася у березні 1979 р., коли бійці групи захопили на території посольства США в Москві колишнього моряка Чорноморського флоту, який погрожував вибухом гранати та вимагав виїзду з СРСР. Крім боротьби з вітчизняними терористами, групі «А» доводилося забезпечувати багато специфічних операцій КДБ (наприклад, обмін дисидента В. Буковського на генерального секретаря Комуністичної партії Чилі Л. Корвалана; транспортування афганського лідера Б. Кармаля в СРСР; захоплення телецентру в м. Вільнюсі; охорона ув'язнених в Лефортово учасників путчу).

На третьому етапі, в травні 1980 р. ОБОН (Краснодарський і Алматинський полки, а також частини Ташкентського батальйону і фахівці з персидської мови з інших частин) відмобілізували до Афганістану. Командир загону полковник О.І. Лазаренко придумав йому назву «Каскад». «Каскад» разом із підрозділами ГРУ збирав розвіддані щодо бандформувань, проводив сумісні операції. Весною 1983 р. «Каскад» змінив загін «Омега», до задач якого входила в основному порадицька діяльність у спецпідрозділах Міністерства безпеки Афганістану. Проте він також проіснував близько року. У квітні 1984 р. Михайло Цибенко на території представництва КДБ у Кабулі у присутності двох офіцерів порубав сокирою гербову печатку і круглий штамп «Омеги». Свідки розписалися в акті, і загін "Омега" припинив своє існування.

Дії нештатних підрозділів спецназу КДБ в Афганістані наочно показали необхідність створення штатної структури, яка була б здатна вирішувати спеціальні задачі в глибокому тилу супротивника. Тому 19 серпня 1981 р. відбулося закрите засідання Ради Міністрів СРСР і Політбюро ЦК КПРС, на якому було ухвалено рішення про створення в КДБ СРСР цілком таємного загону спеціального призначення для проведення операцій за межами СРСР в «особливий період». Офіційна назва - Окремий навчальний центр КДБ СРСР, проте неофіційно загін назвали «Вимпел» (по асоціації з адміральським брейд-вмпелом на щоглі). Його першим командиром став капітан 1-го рангу Евальд Григорович Козлов. Накази про проведення операцій силами цього загону міг видавати тільки голова КДБ і лише письмово. До нього набирали тільки офіцерів різних національностей (в основному тих, що пройшли «Каскад» і КУОС, а також із при-

²⁰⁸ Згодом із «куосовців» було сформовано дві групи «Зеніт», які разом із групою «А» (під кодовим ім'ям «Грім»), «мусульманським батальйоном» ГРУ та 9-ю спецротою ВДВ брала участь у державному перевороті в Афганістані. Крім того, на території ДРА діяв загін МВС «Кобальт».

кордонних військ і ВДВ)²⁰⁹. На підготовку співробітника «Вимпела» з нуля йшло близько п'яти років. Крім фізичної і стрілецької підготовки серйозну увагу приділяли інженерній і психологічній підготовці (навичкам гіпнозу і навіювання, нейролінгвістичному програмуванню і, навіть, розвитку екстрасенсорних якостей). Крім того, співробітники «Вимпела» були готові діяти в країні, проти якої вони готувалися, з частковою легалізацією, тому вони чудово володіли одною-двома іноземними мовами і знаннями у галузі звичаїв і законів країни супротивника. Деякі співробітники «Вимпела» навіть нелегально пройшли «стажування» в підрозділах спеціального призначення НАТО. З часом рівень підготовки в загоні став перевершувати рівень підготовки всіх спецпідрозділів світу, включаючи елітну британську САС²¹⁰. У серпні 1991 р. «Вимпел» разом із групою «Альфа» відмовився штурмувати Білий дім, а в 1993 р. не виконав наказ «стріляти на поразку» при захопленні того ж Білого дому (бійці проникли в будівлю і вивели членів бунтівного парламенту без єдиного пострілу). За це загін передали у ведення МВС, майже повністю розформувавши.

Спеціальні підрозділи в структурі МВС (раніше ОГПУ, НКВД) існували мало не з моменту створення Радянської влади. Так, частини особливого призначення («ЧОН») успішно боролися з селянськими заколотами і здійснювали продрозверстку. В роки війни було сформовано декілька частин особливого призначення, сама відома з яких - перша бригада, яка в післявоєнний час була перейменована в «ОМСДОН» ім. Ф.Е. Дзержинського. Зараз вона в Росії називається «ОДОН» - окрема дивізія оперативного призначення. В областях також є з'єднання і частини оперативного призначення внутрішніх військ МВС. На прикладі Росії їх можна класифікувати таким чином: 1) у структурі внутрішніх військ - полк

²⁰⁹ Втім, були і випускники звичайних цивільних вузів. Кожний претендент ретельно перевірявся, аж до установки зовнішнього спостереження і прослуховування телефону. Тільки після цього людині робилася пропозиція, і у разі згоди починався багатомісячний випробувальний термін, у ході якого ставилися найжорстокіші вимоги. Необхідно було мати дуже високий інтелектуальний рівень, володіти природною сміливістю, холонокровністю, неординарністю мислення і умінням ухвалювати рішення в критичних ситуаціях.

²¹⁰ Бійці нелегально відправлялися в зону свого призначення в конкретну країну і населений пункт. Там вони в реальному житті ознайомлювалися з тими об'єктами, які в певний день слід було блокувати, захопити або знищити. Крім того, бійці проходили практику в диверсійних підрозділах Куби, Нікарагуа, В'єтнаму, виконували обов'язки радників в Анголі і Мозамбіку. Унікальність «Вимпела» полягала і в тому, що численні навчання проходили і безпосередньо на території СРСР, причому це були цілком реальні операції: диверсії на стратегічно важливих об'єктах - атомних і гідроелектростанціях, хімічних і нафтоперегінних підприємствах, атомоходах, залізничних вузлах, мостах, центрах зв'язку і стратегічно важливих підприємствах. Причому керівництву даних об'єктів, місцевим властям і силовим структурам повідомляли, що готується напад справжніх диверсантів - агентів західних спецслужб. Щоб ускладнити задачу, місцеві органи державної безпеки повідомляли також прикмети передбачуваних агентів, місце і час проведення операції. Таким чином перевірялися не тільки професійні якості членів загону, але і слабкі місця в охороні стратегічних об'єктів державної важливості. За весь час проведення операцій жоден з агентів не був спійманий, і всі без виключення «диверсії» закінчилися «успішно». Так «Вимпел» узяв навіть Москву.

СП «Витязь», загони СП «Русь», «Росич», «Скіф» і та ін.; 2) у структурі управління з боротьби з організованою злочинністю - спеціальні відділи швидкого реагування («СОБР»); 3) у структурі ГУВД – загони міліції спеціального призначення («ОМСН»); 4) в структурі УВС - загони міліції особливого призначення («ОМОН»). Проте їх не можна називати спецназом ні за рівнем підготовки, ні за характером вирішуваних задач.

Таким чином, застосування підрозділів спеціального призначення і характер взаємодії з ними фахівця-психолога визначається специфікою вирішуваних задач.

Одна з найбільш часто вирішуваних психологом у взаємодії із спецназом задач – ведення переговорів із злочинцями, що захопили заручників. Захоплення **або утримання особи як заручника** скоюються з метою примушування держави, організації або громадянина вчинити яку-небудь дію або утриматися від здійснення якої-небудь дії. Захоплення може здійснюватися різними способами: таємним, відкритим, насильним, ненасильним (наприклад за допомогою обману потерпілого). Утримання особи як заручника – здійснення протиправних дій, які перешкоджають виходу особи на свободу. Він може бути як продовженням процесу захоплення заручника, так і окремим актом (наприклад, коли представник влади добровільно став заручником). Захоплення заручника відрізняється від викрадення людини і незаконного позбавлення волі по спрямованості злочину. При захопленні заручника головною сферою посягання виступає суспільна безпека, а у вказаних злочинах – свобода особи. Захоплення заручника не обов'язково тотожне тероризму. На відміну від нього кваліфікуючою ознакою є застосування при захопленні не тільки вогнепальної зброї, але й іншої, у тому числі і холодної, а також предметів, що використовують як зброю (сокира, лопата, палиця, каміння і т.п.).

Злочинців, що захопили заручників, можна розділити на такі категорії:

1. *Злочинці, які діють за психологічними мотивами.* Ця категорія може мати такі різновиди: а) самовбивця (коли людина, що не наважується накласти на себе руки самостійно, умисно створює ситуацію вбивства з боку підрозділів спецназу); 2) психічно хворий; 3) особа, що захопила заручника з помсти.

2. *Злочинці, які діють за кримінальними мотивами.* Частіше за все це раціоналістично мислячі люди, що уміють правильно оцінити обставини і не заподіяти особливої шкоди заручникам. Діляться на різновиди: а) злочинець, захоплений на місці злочину (у нього немає наперед розробленого плану, тому він охоче йде на переговори, висуваючи як основну вимогу безперешкодний відхід); б) ув'язнений (діє за наперед наміченим планом, головна мета – звільнення або зміна умов утримання); в) вимагач.

3. *Злочинці, які діють за політичними мотивами.* Виділяють різновиди: а) особи, що діють із соціального протесту (прогноз мирного дозволу достатньо сприятливий); б) політичний фанатик.

4. *Терористи.*

Звичайно в ситуації захоплення заручників терористами керівником оперативного штабу з управління контртерористичною операцією форму-

ється група ведення переговорів (ГВП), що складається, крім психолога, з керівника групи (частіше за все – офіцера спецпідрозділу), оперативних працівників (які забезпечують взаємодію групи з підрозділами спецназу і особисту безпеку парламентарів²¹¹) і перекладачів²¹². Кількість людей в ГВП визначається специфікою ситуації. До неї тимчасово можуть притягуватися люди, чия присутність викликана оперативною необхідністю (родичі терористів, знамениті артисти, політики і т.п.). Основна мета переговорів – безпека і максимальне звільнення заручників (у першу чергу жінок і дітей).

Переговорний процес починається відразу з моменту надходження сигналу про захоплення. Спочатку дії міліції будують приблизно за такою схемою: 1) оточення місця події; 2) вивчення місця, встановлення за ним повного спостереження; 3) налагодження постійного інформування зі всіх структур; 4) очікування прибуття сил спецназу.

Оточення включає в себе три рівні: 1) зовнішній; 2) внутрішній; 3) огорожа місця захоплення заручників. Така багаторівневість служить виконанню таких задач: 1) перешкодженню подальшого захоплення заручників; 2) перешкодженню спробам третіх осіб прорватися до місця злочину з метою звільнення заручників²¹³; 3) забезпеченню достатньо великої зони вогняного прикриття; 4) забезпеченню місця для розміщення сил, що прибувають, та їх прихованого зосередження; 5) налагодженню діяльності ЗМІ; 6) веденню інтенсивної розвідки з метою встановлення кількості злочинців, їх озброєння і оснащення, місця знаходження та характеру дій, задуму і вимог, а також умов розміщення, стану і кількості заручників; 7) використанню потенційних тактичних помилок терористів для проведення контртерористичної операції. Оточення забезпечують співробітники міліції та спецназу. У ключових пунктах другого й третього рівнів оточення розташовують снайперів, основними задачами яких є прикриття людей, що знаходяться в зоні поразки вогнем терористів, і збір розвідданих. За межами оточення звільняються шляхи для безперешкодного в'їзду-виїзду оперативного транспорту, машин «швидкої допомоги» і аварійно-рятувальної служби.

Виділяють декілька етапів переговорів. Початковий етап є найскладнішим. Він характеризується непрогнозованістю дій злочинців, їх прагненням нав'язати свою волю представникам правоохоронних органів, створити зручні для себе форми комунікації (з використанням образ, загроз, шантажу, ультиматумів та ін.). Найправильнішою тактичною лінією є демонстрація психологічної стійкості, зняття емоційної напруги, затягування переговорів для того, щоб виграти час для проведення розвідувально-пошукових заходів. Мета цих заходів: 1) з'ясування особи злочинців;

²¹¹ Помітимо, що ті рекомендації щодо діалогу «лицем до лица», які наводяться в західних посібниках з побудови переговорного процесу, часто не застосовуються в наших умовах через непередбачуваність поведінки злочинців.

²¹² Особовий склад підбирають на добровільній основі з урахуванням специфіки особистісних і професійних якостей. На жаль, в Україні на сьогодні немає центрів, які готують парламентарів.

²¹³ Це, наприклад, не було дотримано в Беслані, що призвело до додаткових жертв.

2) наявність судимостей; 3) вивчення вікових, фізичних і психічних особливостей; 4) отримання відомостей про зв'язки злочинців; 5) з'ясування відношення злочинців до заручників.

На другому етапі розглядають конкретні вимоги і умови, які висувають злочинці, вносять елементи логіки у переговорний процес. Сам факт початку цього етапу є запорукою успіху, оскільки значною мірою зумовлює певну пасивність позиції злочинців (їм доводиться розглядати пропонувані варіанти, погоджуватися або спростовувати їх). У той же час штаб операції набуває можливості мобілізувати необхідні сили і засоби (роздобути плани підземних комунікацій, відпрацювати штурм на макеті і т.п.)²¹⁴.

Аналіз вимог, що висуваються злочинцями, дозволяє визначити мотиви злочинних дій і категорії умов, що висуваються: 1) не протиправні, прийнятні (вислати комісію для перевірки скарг, надати можливість виступити в ЗМІ, пред'явити претензії до державних та інших органів, добитися повернення боргів, вирішити побутові конфлікти і т.п.); 2) протиправні, прийнятні (добитися виїзду за рубіж, отримати викуп, транспортні засоби і т.п.); 3) протиправні, неприйнятні (звільнення всіх ув'язнених, зміна уряду і т.ін.). У разі наполегливого висунення злочинцями неприйнятних умов і заведення переговорів у тупик використовують технологію переговорів «для прикриття» (*оперативну гру*). Її суть - продовження діалогу із злочинцями для створення ситуації, при якій можна найбільш ефективно і безпечно здійснити операцію припинення злочинних дій. Тут можливі фіктивна згода на виконання певних вимог, демонстрація виконання висунутих злочинцями умов і т.д. Чим більше контраст між заспокійливою манерою ведення переговорів і раптовістю застосування сили, тим ефективніше результат. Імітація переговорів (вживана у випадках вимушеного спілкування з психічно хворими) спрямована на відволікання від нав'язливих ідей, що охопили хворого, переведення потоку його мислення на інші теми, навіювання йому образів, що знижують агресивність.

²¹⁴ Прикладом успішного проведення переговорів може служити контртерористична операція на території японського посольства в столиці Перу Лімі в 1996-1997 рр. Тоді, 17 грудня 1996 р., близько 20 бойовиків Революційного руху імені Тупака Амару увірвалися в резиденцію японського посла в м. Лімі, захопили декілька сотень заручників із числа гостей, запрошених на прийом з нагоди дня народження імператора Японії. Вони затребували від уряду Перу звільнити з в'язниць близько 400 своїх прихильників. В той же вечір терористи відпустили всіх жінок і літніх людей. Протягом грудня-січня – ще 350. 11 лютого відбувся перший раунд прямих переговорів між перуанським урядом і бойовиками. 3 березня президент Перу здійснив несподіваний візит на Кубу, під час якого Ф. Кастро пообіцяв надати терористам політичний притулок, якщо вони відпустять заручників. 6 березня провідир бойовиків Нестір Серпа перервав черговий раунд переговорів, звинувативши уряд у підготовці до штурму. 10 березня уряд відмовився від зустрічі з бойовиками. 19 квітня, в умовах напруженості й критики, що зростала, у відставку подали міністр внутрішніх справ і начальник місцевої поліції. 22 квітня сили безпеки штурмом узяли резиденцію (загинули два солдати), висадивши за допомогою підкопу під ногами терористів підлогу в той момент, коли вони грали у футбол. Велика частина терористів була знищена на місці.

Можна виділити такі принципи ведення переговорів із терористами, що захопили заручників: 1) виключити передачу злочинцям наркотиків, алкоголю або зброї; 2) не пропонувати в обмін на заручників співробітників міліції, спецназу і т.д.; 3) не вести переговори з особою, що захопила заручників, на близькій відстані або доручати їх сторонній особі; 4) забезпечити зв'язок (переважно телефонний, оскільки це дозволяє вести приховане прослуховування і визначення місцезнаходження терористів); 5) залучати родичів або друзів терористів з метою впливу на них, схилення їх до звільнення заручників; 6) точно ідентифікувати заручників; 7) бути в курсі дій, що робляться оперативним штабом. Всі рішення про проведення яких-небудь операцій мають узгоджуватися з парламентом, незважаючи на його посадове положення і військове (спеціальне) звання.

Дослідження, проведені психологами після операції чеченських бойовиків на чолі з Ш. Басаєвим літом 1995 р. у Будьонівську, дозволили виділити три *типи поведінки заручників*: 1) апатія - регресія із «зразковою інфантильністю і автоматизованим підкоренням», депресивне переживання страху, жаху і безпосередньої загрози для життя; 2) стенична, активно-присосовна реакція – демонстративна покірність, прагнення заручника «випередити наказ і заслужити похвалу» з боку терористів; 3) хаотичні протестні дії – демонстрація незадоволеності й гніву, постійні відмови підкорятися, провокація конфліктів із терористами. Окрім них наголошувалися специфічні *психопатологічні феномени двох типів*: 1) ситуаційні фобії - боязнь підійти до вікна, встати на повний зріст, старання ходити «короткими перебіганнями», боязнь привернути увагу терористів (після звільнення боязнь лягти в ліжко і бажання спати на підлозі під ліжком); 2) ситуаційні дисторсії – виправдання дій терористів і вороже недовір'я у відношенні до визволителів²¹⁵. Тривале заручництво так само викликає думку про самогубство.

Тут же можна простежити і класичну схему, якою користуються терористи всіх часів незалежно від віросповідання: *висунення вимог – за-*

²¹⁵ Часто вони ще називаються стокгольмським синдромом у зв'язку з таким випадком. 23 серпня 1973 р. швед Ян Ерік Ульсонн захопив чотирьох заручників у «Кредитбанку» в самому центрі Стокгольма. Він зажадав доставити з в'язниці свого друга, принести йому зброю, бронезилети і дати швидкісну машину. Друга доставили відносно швидко, а інших почали затримувати. Наступного дня Я. Ульсонн подзвонив прем'єр-міністру Швеції Улофу Пальмі із загрозою убити всіх. А через деякий час йому подзвонила заручниця і стала лаяти за повільність і просити безперешкодно випустити злочинців разом із заручниками. У цей час поліція просвердлила отвори в стінах. Але Ульсонн відкрив вогонь і заготовив петлі, щоб повісити полонених, якщо пустять газ. Тільки на шостий день поліція зважилася це зробити і загарбники здалися, не заподіявши шкоди заручникам. При цьому заручниці влаштували скандал, не бажаючи розлучатися з терористами, а потім стали збирати гроші на адвокатів для них. Другові вдалося уникнути покарання завдяки тому, що він довів свої спроби урезонити товариша. Згодом він дружив сім'ями з однією із заручниць. А Я. Ульсонн одружився на одній із своїх прихильниць, що з'явилися у нього у в'язниці.

гроза насильства – відмова – здійснення терористичного акту²¹⁶. Ця формула має і продовження: насильна акція – жах – неадекватні дії – нові хвилі страху – нові терористичні акції.

6.7. Міфологія страху тероризму

Разумеется, новым тоталитарным режимам совершенно необязательно походить на старые. Управление государством с помощью репрессий и казней, специально организованного голода, арестов и ссылок не только антигуманно (в наши дни это мало кого волнует), но к тому же - и это можно доказать - неэффективно, а в эру передовых технологий неэффективность - страшный грех перед Господом. Тоталитарное государство, заслуживающее названия действительно "эффективного", - это такая система, где всемогущий исполнительный комитет политических руководителей, опираясь на целую армию администраторов, держит в руках поработанное население, которое излишне даже принуждать к труду, ибо оно с радостью примет свое рабство. Заставить людей полюбить рабское положение - вот главная задача, возлагаемая в нынешних тоталитарных государствах на министерства культуры, главных редакторов газет и школьных учителей.

О. Хаксли

*Show must go on
Show must go on
Inside my heart is breaking
My make-up may be flaking
But my smile still stays on.*

Ф. Меркुरі

У кожного народу в певний історичний проміжок існує *провідний страх*. Так, у СРСР у 30-х роках все боялися НКВС, у 50-х -- що «завтра буде війна», у 60 --70-х -- ядерного вибуху; з другої половини 80-х люди боялися чорнобильської радіації, а в 90-х в Україні всі боялися зубожіння і голоду. Виходить, що в середньому «термін придатності» одного страху дорівнює 10-15 рокам. Парадоксально, але навіть якщо в країні нічого страшного не відбувалося - провідний страх все одно завжди існує (наприклад, у фільмах жахів, якихось книгах, подіях)²¹⁷. А. Назаретян відзначає закон *поляризації*: при особливо сильних суспільних страхах як протидія виникає більший підйом у мистецтві, в суспільній думці і т.п.

²¹⁶ До речі, там же описана і перша антитерористична операція: фараон після першої загрози Мойсея формує спецгрупу з кращих магів і чародіїв, які намагаються «нейтралізувати» наслідки «страт», але після третьої акції відступають, визнавши своє безсилля.

²¹⁷ Яскравий приклад -- гучна історія з людодом у Німеччині.

На початку ХХІ ст. таким провідним страхом став страх тероризму. Але, незважаючи на об'єктивну загрозу, страх тероризму переважно існує в рамках інформаційного простору²¹⁸.

Він нерозривно пов'язаний з універсальним страхом смерті і продукованої сучасним суспільством жаданням споживання. Ф. Бегбедер так пише про суть сучасного рекламного простору: «Я рекламист: да-да, это именно я загаживаю окружающую среду. Я - тот самый тип, что продает

²¹⁸ Цю ідею добре описує С. Мінаєв у своєму сенсаційному романі–провокації про життя медійщиків «Media Sapiens. Повесть о третьем сроке»: «Я встаю, подхожу к телевизору и начинаю рассуждать:

– Давайте подумаем, что движет аудиторией? Что заставляет ее принимать нужное нам решение?

– В основном телевизор, – Вадим, будто отличник, отвечает первым и косит глазом в сторону Вербицкого.

– Это средство передачи информации. А я говорю о самом информационном посыле. Какое чувство быстрее всего увлекает аудиторию в процесс? Что делает из телезрителя участника?

– Любопытство? – предполагает Вербицкий.

– Слабо, что еще?

– Сопереживание? – включается Вадим.

– Так, еще? – похоже, игра увлекла их обоих. Вербицкий задумывается, постукивая пальцами по столу, и выдает: – Любовь?

– Сильнее.

– Ненависть, – почти кричит Вадим.

– Тепло, но не то.

С минуту мы сидим молча, затем Вербицкий, видимо, вспомнив, с чего начинался мой спич, встает и тихо говорит:

– Ужас. Вот что на них сильнее всего влияет. Я правильно тебя понял, Антон?

– Именно. Ужас. А если быть точным, то страх. Мы уже достаточно поиграли со страхами аудитории. Страх надвигающейся диктатуры, страх отдавать детей в армию, страх потерять свои сбережения. Мы не использовали самого главного. Страх...

– Смерти... Антон, это опасная материя, ты хорошо понимаешь, с чем мы будем играть и что нам нужно для этого?

– Нам нужно событие – безупречное с эстетической точки зрения и безотказное по силе своего воздействия на людей, Аркадий Яковлевич.

– А в чем эстетика – то, Антон?

– Эстетика смерти и опасности, которая рядом с тобой здесь и сейчас. Например, видео падающих башен 11 сентября останется самым сильным визуальным рядом ближайших ста лет. Если, конечно, какие-нибудь хитроумные медийщики не уговорят властные структуры обрушить более высокое здание в качестве старта предвыборной или агитационной компании. Вообще, парням, которые это придумали, или Бен Ладену, перед арестом и заключением, нужно дать по «Оскару».

– За что именно? – интересуется Вадим.

– За спецэффекты и за введение в информационное поле новой картинки–ассоциатора. Изображение Микки Мауса ассоциируется с мультфильмами, «Биг Мака» – с едой, а изображение «Близнецов» теперь ассоциируется со смертью. Я думаю, что в компьютерных играх скоро смерть будет изображаться пиктограммой с башнями. Вот это эстетика.

– Во время «9/11» был пик посещаемости в Интернет, – мечтательно улыбается Вадим.

– Вот именно, – сухо говорю я, – нам нужен Теракт».

вам разное дерьмо. Тот, что заставляет вас мечтать о вещах, которых у вас никогда не будет. О вечно лазурных небесах, о неизменно соблазнительных красотках, об идеальном счастье, подкрашенном в PhotoShop'e. Зализанные картинки, модные мотивчики. Но когда вы, затянув пояса, соберете денежки и купите, наконец, машину - предел ваших мечтаний, она моими стараниями давным-давно выйдет из моды. Я ведь иду на три круга впереди вас и, уж будьте уверены, позабочусь о том, чтобы вы чувствовали себя облапошенными. Гламур - это праздник, который всегда с другими, - не с тобой. Я приобщаю вас к наркотику под названием "новинка", а вся прелесть новинок состоит в том, что они очень недолго остаются таковыми. Ибо тут же возникает следующая новинка, которая обратит предыдущую в бросовое старье. Сделать так, чтобы у вас постоянно слюнки текли, - вот она, моя наивысшая цель. В моей профессии никто не желает вам счастья. Ведь счастливые люди - не потребляют.

Ваши страдания подстегивают сбыт. На жаргоне рекламщиков это называется "печаль пост-шоп". Вы нуждаетесь в некоем товаре, но стоит вам завладеть им, как вы уже хотите чего-то нового. Гедонизм - это не гуманизм, это cash-flow. Знаете, каков его девиз? "Я трачу, следовательно, я существую". Но для того, чтобы зародить в человеке жажду приобретения, нужно возбудить в его душе зависть, горечь, алчность - таково мое оружие. А моя мишень - вы сами.

Я прерываю ваши телефильмы, чтобы навязать свои логотипы, а мне за это оплачивают отпуск на Сен-Бартеле, или в Ламу, или на Пхукете, или в Лакабане. Я заполняю рекламными слоганами ваши излюбленные журналы и получаю в награду сельский дом в Провансе, или замок в Периге, или виллу на Корсике, или ферму в Ардеше, или дворец в Марокко, или катамаран на Карибах, или яхту в Сен-Тропе. Я везде. Вам от меня не скрыться. Куда ни плюнь, всюду царит моя реклама. Я запрещаю вам скучать. Я мешаю вам думать. Терроризм, именуемый "новинкой", помогает мне впаривать вам пустоту. Спросите у любого серфингиста, и он подтвердит: если хочешь удержаться на поверхности воды, необходимо, чтобы под ногами был провал. Серфинговать означает скользить по отвесной стенке гигантской пропасти (фанаты Интернета знают это так же хорошо, как чемпионы Лакано). Это я решаю, что есть Истина, что есть Красота, что есть Добро. Это я отбираю манекенщиц, на которых вы западете через полгода. Да-да, западете как миленькие и окрестите их топ-моделями; мои девки закомплексуют любую бабу старше четырнадцати. Вы боготворите моих избранниц. Этой зимой в моду войдут сиськи выше плеч и плоская задница. Чем смелей я играю с вашим подсознанием, тем безропотнее вы мне покоряетесь. Если я нахваливаю йогурт, залепив плакатами все стены вашего города, то, даю голову на отсечение, вы его купите. Вам-то кажется, будто вы свободны в своем выборе, но не тут-то было: в один прекрасный день вы углядите мой товар на полке супермаркета и возьмете его - просто так, попробовать; вы уж поверьте мне, я свое дело знаю туго.

М-м-м, до чего ж это приятно - влезать к вам в мозги! До чего сладко владеть вашим правым полушарием! Ваши желания больше вам не

принадлежат - я навязываю вам свои собственные. Я запрещаю вам желать как бог на душу положит. Ваше желание должно быть результатом многомиллиардных инвестиций в евровалюте. Это я решаю сегодня, чего вы захотите завтра».

Він прямо говорить про рекламний бізнес, як про інформаційну війну: «Их выдает воинственный лексикон: слова «кампания», «цель», «стратегия», «удар» не сходят у них с языка. Они планируют тактические задачи, первую атаку, вторую атаку. Они опасаются каннибализации, отказываются иметь дело с вампирами. Я слышал, что у Марса (фабриканта шоколадных батончиков, носящего имя бога войны!) делят год на 12 периодов по 4 недели каждый: там не говорят "1-е апреля", там говорят "M4N1Д1"! Одним словом, генералы, затеявшие Третью мировую войну. Реклама - это техника запудривания мозгов, изобретенная в 1899 г. американцем Албертом Дэвисом Ласкером, а в тридцатые годы нашего века ее блестяще усовершенствовал некий Йозеф Геббельс - с целью убедить немецкий народ пожигать всех евреев. Геббельс был гениальным концептуалистом, асом пропаганды: "DEUTSCHLAND UBER ALLES", "EIN VOLK, EIN REICH, EIN FUHRER", "ARBEIT MACHT FREI"... Старайтесь не забывать об этом: с рекламой шутки плохи. Ибо разница между словами "потреблять" и "истреблять" не так уж велика... "Мы добиваемся не правды, а эффекта". "Пропаганда утрачивает силу, как только становится явной". "Чем ложь грубее, тем легче ей верят". Все эти максимы принадлежат опять-таки Йозефу Геббельсу».

С. Мінаєв наводить варіант гіпотетичного «темника» – опису стратегії і тактики побудови медіа-кампанії у зв'язку з виборами Президента Росії на третій термін з використанням страху тероризму: «МЕТРО – 2007:

ГЛАВНАЯ ТЕМА: Совершен очередной теракт в Московском метро

СОБЫТИЕ: Сегодня вечером/утром около ... часов (время уточнить по факту события) около выхода из метро «...» (станцию метро уточнить по факту) приведено в действие несколько (нужна ли конкретика, например, три?) взрывных устройств. По разным данным, пострадали от теракта около ста пятидесяти (двухсот? Согласовать цифру на общем собрании) человек. По меньшей мере, сорок человек убиты (тоже на собрании). Среди них – женщины и дети. Сотрудники правоохранительных органов, ФСБ и МЧС России прибыли на место теракта с огромным опозданием. Кареты «скорой помощи» продолжают развозить людей с ранениями различной степени тяжести в московские больницы.

По факту теракта возбуждено уголовное дело по статье...

СПРАВКА: московское метро неоднократно становилось объектом террористических атак. (Хроника терактов в московском метрополитене с точным количеством пострадавших и убитых. Особый акцент на погибших детях).

РЕКОМЕНДАЦИИ К ОСВЕЩЕНИЮ: Тема представляет стратегическую важность.

Очевидно, что до конца месяца тема теракта станет главной в отечественных и зарубежных СМИ, в первую очередь на телеканалах, в ведущих печатных изданиях и Интернете. В связи с этим во всех дружест-

венных СМИ целесообразно дважды в день доводить устные инструкции по дальнейшему освещению теракта.

Цели медийного реагирования:

С одной стороны,

– использование события для доказательства того, что за все время нахождения у власти режим Путина так и не смог обеспечить гражданам России безопасность;

– максимальное привязывание события к фактам коррупции в органах правопорядка, МЧС и пр.;

– актуализация в общественном сознании проблемы свободы слова и гонений на независимые медиа. Использование события, как подтверждения «политики замалчивания», царящих в государственных СМИ.

С другой стороны,

– постановка вопроса о том, что теракт был реализован самим Кремлем для подготовки общественного сознания к необходимости уже сточения внутренней политики и реализации проекта «третьего срока»;

– нагнетание напряженности в обществе. Создание истерии вокруг факта того, что нынешний президент готов остаться у власти на третий срок даже ценой жизни собственных граждан;

– выведение в информационное пространство требований представителей общественности придать расследованию теракта подробное публичное освещение и допустить до освещения независимые СМИ.

К концу месяца должна стать очевидной агония существующего режима, готового на все, ради следующих четырех лет в обстановке удушения гражданских свобод, убийства собственных граждан, тотальной коррупции и воровства. Назревает необходимость в объединении всех граждан для последнего боя с агонизирующим Зверем и восстановления демократии в России.

СПОСОБЫ МЕДИЙНОГО РЕАГИРОВАНИЯ: основной упор – нагнетание коллективной паники, страха и угрозы новых терактов. Беззащитная Россия.

– Показ хроники всех терактов в России за последние восемь лет с перебивкой прошлых выступлений Президента и официальных лиц, обещавших поиск преступников и дававших гарантии безопасности граждан в будущем. **Основной вывод:** несмотря на огромное количество терактов в прошлом, официальные власти так и не научились своевременно предотвращать теракты и оперативно ликвидировать их последствия. **Каждый из нас – беззащитен!**

– Публицистические материалы о коррупции в высших сферах органов ФСБ и милиции. Основной вывод: Буденовск, дома в Москве, Норд–Ост, Беслан – каким образом террористы проносят взрывчатку в наши дома, театры, школы и больницы? **Они подкупают тех, кто должен им противостоять.**

Каких–либо внятных комментариев, включая хронику событий, антитеррористические действия официальных структур и количество пострадавших в государственных СМИ до сих пор не появлялось. Тогда как Интернет–блоги, форумы и независимые сетевые СМИ публикуют

свидетельства очевидцев, видеовших трупы и ужасные взрывы. В открытом доступе появляются фото и видео с места теракта (даются ссылки на зарубежные телеканалы). **Основной вывод: власть пытается замолчать факт теракта.**

– Публицистические и аналитические материалы, доказывающие организацию теракта непосредственно «путинским» режимом. Моделирование ситуации с отменой выборов и третьим сроком ввиду повышения террористической угрозы. **Последующее за третьим сроком возрождение Сталинского тоталитаризма».**

Тероризм не такий далекий від нас, як здається. Офіційно визнається, що в бандформування, крім чеченців, входять росіяни, українці, прибалти, грузини. УНА-УНСО і кримські татари надавали достатньо сильної матеріальної і технічної допомоги «Ічкерії». Через Лисичанський і Кременчуцький нафтоперегінні заводи проходила чимала частина чеченської нафтової контрабанди, а українські бізнесмени забезпечували чеченський «експорт» кольорових металів із Казахстану. Крім того, Україна є територією, підконтрольною чеченському наркобізнесу.

Питання для самоконтролю

1. Основні етапи генезису терору і тероризму.
2. Визначення, сфери і чинники терору.
3. Особливості особистості терористів (типологія, сфера мотивації, моделі, компоненти особистості, синдроми та ін.).
4. Психологічні особливості терористичної групи.
5. Особливості жіночого тероризму.
6. Психологічні аспекти антитерористичної боротьби.
7. Міфологія страху тероризму.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М., 1987.
2. Антонян Ю.М., В.В. Гульдан Криминальная патопсихология. – М., 1991.
3. Антонян Ю.М., Ткаченко А.А. Сексуальные преступления. – М., 1993.
4. Артамонов И.И. Терроризм: способы предотвращения, методика расследования. – М., 2002.
5. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология. – М., 1998.
6. Блейхер В.М. Клиническая патопсихология. – Ташкент, 1976.
7. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М., 1988.
8. Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб, 2000.
9. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. – М., 1996.
10. Ерофеев В. Лабиринт Два: Остается одно: произвол. – М., 2002.
11. Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М., 1980.
12. Иванов И.Е. Психология терроризма. Предупреждение и пресечение террористических актов. – СПб, 2005.
13. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М., 1990.
14. Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. – М.,

- 1980.
15. Кудрявцев И.А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. – М., 1988.
 16. Лысков Б.Д., Курбатова Т.Н. Основы юридической психологии. – Л., 1986.
 17. Мальцева М.М., Котов В.П. Опасные действия психически больных. – М., 1995.
 18. Мамайчук И.И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. – СПб, 2002.
 19. Медицинская и судебная психология. Курс лекций: Учеб. пособие / Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. – М., 2005.
 20. Мельник В.В., Цыцарев С.В., Яковлев Я.М. Основы судебно-психологической экспертизы по уголовным делам. – Л., 1987.
 21. Менделевич В.Б. Девиантное поведение. – М., 2000.
 22. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология. – М., 2005.
 23. Метелица Ю.Л. Судебно-психологическая экспертиза потерпевших. – М., 1990.
 24. Нор В.Т., Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – К., 1985.
 25. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. – СПб, 2002.
 26. Папкин А.И. Личная безопасность сотрудников органов внутренних дел. – М., 1999.
 27. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. – М., 1992.
 28. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М., 1986.
 29. Плиско В.И. Формирование у сотрудников устойчивого психомоторного состояния к внешним проявлениям опасности. – К., 1991.
 30. Психология террористов и серийных убийц. Хрестоматия. – Минск, 2004.
 31. Психология экстремальных ситуаций. Хрестоматия / Сост. А.Е. Тарас, К.В. Сельченков. – М., 2000.
 32. Психофизиологическое обеспечение боевой деятельности частей и подразделений: Метод. указания ГВМУ МО РФ. – М., 1995.
 33. Савинков Б. Воспоминания террориста. – М., 1990.
 34. Сафуанов Ф.С. Психология криминальной агрессии. – М., 2003.
 35. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: Научно-практ. пособие. – М., 1998.
 36. Сахнова Т.В. Основы судебно-психологической экспертизы по гражданским делам. – М., 1997.
 37. Селье Г. Стресс без дистресса. – Рига, 1992.
 38. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. – М., 1998.
 39. Сквирский В. Дикая эутаназия или смерть в подарок. – СПб, 1996.
 40. Старович З. Судебная сексология. – М., 1991.
 41. Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? – М., 2006.
 42. Ткаченко А.А. Парафилии и сексуальные извращения. – М., 1999.
 43. Ткаченко А.А., Введенский Г.Е., Дворянчиков Н.В. Судебная сексология. – М., 2001.
 44. Трегубов Л.З., Вагин Ю.Р. Эстетика самоубийства. – Пермь, 1993.

45. Туманов В.Д. Психология готовности сотрудника органов внутренних дел к действиям в экстремальных условиях. – Домодедово, 1993.
46. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994.
47. Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы. – М., 1999.
48. Фуко М. Ненормальные: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974-1975 учебном году. – СПб, 2004.
49. Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М., 1988.
50. Чуфаровский Ю.В. Психология оперативно-розыскной деятельности. – М., 1996.
51. Эко У. Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ. – М., 2007.
52. Энциклопедия военной разведки России. – М., 2004.
53. Энциклопедия секретных служб России. – М., 2004.
54. Яблонский Л. Шайка делинквентов как промежуточная группа. Социология преступности. - М., 1966.

Жидко Максим Євгенович

**ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.
СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА**

Редактор Т.Г. Кардаш

Зв. план, 2007

Підписано до друку 12.12.2007

Формат 60x84 1/16. Папір. офс. №2. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 9,7. Обл.–вид. арк. 11. Наклад 50 прим.

Замовлення 579. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків–70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків–70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu